

YU ISSN 0507-4428

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XIX

ВРАЊЕ, 1986. год.

YU ISSN 0507-4428

НАРОДНИ МУЗЕЈ У ВРАЊУ

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК

КЊ. XIX

ВРАЊЕ, 1986. год.

BULLETIN
DU MUSÉE DE VRANJE
TOME XIX

Власник и издавач
Propriétaire et éditeur
НАРОДНИ МУЗЕЈ — ВРАЊЕ

Уређује
УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР
Redigé par le Comité de rédaction

Др Славко Ђорђевић
Др Момчило Златановић
Др Србољуб Стаменковић
Славица Степаненко
Добривоје Стојиљковић
Олгица Паламаровић и
Миодраг Митровић

Одговорни уредник
Rédacteur

Миодраг Митровић

Штампа — Imprimerie
Штампариа „Нова Југославија“
Врање

САДРЖАЈ — TABBELE DES MATIÈRES

РАСПРАВЕ И ЧЛАНЦИ

Страна — Page

Богумил Храбак

Пољопривреда области САП Носова у последњем периоду османлијске власти (1880—1912) — — — — — 7

L' agriculture de la region socialiste autonome de Kosovo a la derniere periode du pouvoir d'Osman (1880—1912) — — 59

Мг Милица Бодрожић

Борба ССДП за слободу и јачање радничке шлампе до 1914. године — — — — — 61

Combats de SSDP pour liberation et la consolidation de la presse ouvriere jusqáu 1914. an — — — — — 111

Дг Србољуб Ђ. Стаменковић

Основне промене у етничној структури врањског краја — 113

Les transformations fondamentales dans la structure ethnique de la region de la ville de Vranje — — — — — 130

ПРИЛОЗИ

Стојадин М. Стојановић

Избори за народне посланике у срезу прешевском између два светска рата — — — — — 133

Elections pour les deutes dans le departement de Preševo entre daux guerres mondiales — — — — — 160

Миодраг Митровић

- Ослобођење Криве Феје у нашим у бугарским изворима — 161
La liberation de Kriva Feja dans les documents bulgares et dans les notres — — — — — — — — — — 166

Момчило Златановић

- Топонимија Прешевске Црне горе — — — — — — — — — — 167
Топонимия Прешевской Черной гори — — — — — — — — — — 184

Сунчица С. Стојановић

- Елементи стваралаштва Борисава Станковића у светлу Фројдове психоанализе — — — — — — — — — — 187
Les elements de la creation litteraire de Borisav Stanković dans le cadre de psychanalyse de Freud — — — — — — — — — — 196

Г Р А Ђ А

Стојадин М. Стојановић

- Уједињена студенска омладина и четрнаестодецембарске демократије — — — — — — — — — — 197
La jeunesse unie d'etudiants et les demonstrations le 14. decembre — — — — — — — — — — 213

П Р И К А З И

Милица Бодрожич

- Др Никола Живновић, Ратна штета коју је Бугарска учинила Југославији 1941—1944, Београд, 1985. — — — — — — — — — — 215

Милица Бодрожич

- Лесновачки зборник, XXVI, Лесновац 1986. — — — — — — — — — — 219

СОГУМИЛ ХРАБАН

ПОЉОПРИВРЕДА ОБЛАСТИ САП КОСОВА У ПОСЛЕДЊЕМ ПЕРИОДУ
ОСМАНЛИЈСКЕ ВЛАСТИ (1880—1912)

I. ОПШТИ ПОГЛЕД НА МОГУЋНОСТ ПРОДУКЦИОНЕ ДЕЛАТНОСТИ КОСОВА
(1880—1912)

Писци који су се дотицали економике Косова и суседних области од Берлинског конгреса и Призренске лиге до балканских ратова истичали су опште неповољне услове за већу производњу. При томе су мислили не на само тле и његове климатске и друге особине него на онај много шири комплекс питања која ствара и решава или не решава човек, као произвођач и као творац конкретних услова и односа у друштву. Као последица ратова 1876—78. године, размаха арбанашког сеоског и посебно брђанског становништва у току постојања Призренске лиге и због насилне размене становништва, тј. доласка мухаџира и бежања већег броја српског живља са Косова у нове области српске државе¹, дошло је до разних видова насиља и узурпација, док је стара хајдуџија арбанашких планинаца својим проширењем у делатност начана и чисто равничарским крајевима почела добијати и политички вид. То исполитизовано разбојништво највише је радило за аге и бегове, који су и иначе представљали друштвено најјачи слој међу Арбанасима, те су националном покрету Арбанаса, који су обично у својим срединама и водили, придружили своје феудалне класне интересе.

За интензивнију привредну делатност недостајао је први услов — лична и имовинска сигурност. Један српски писац на почетку XX века изрекао је следећу констатацију: „Но у садашњим приликама нада је овде лична и имовинска безбедност сведена на нулу, а аграрни односи су исти какви су били у средњем веку, онда се заиста на рационалну земљорадњу једва може помишљати.“ Аграрно-правни односи

1. И. Ивановић, *На Косову*, Београд 1903, 125.

нису били засновани на законским прописима, него на физичкој и друштвеној сили. У Османлијском царству земљива политика вођена је не на основу економске нужности и социјалног стања, већ према унутрашњим и спољашњим политичким околностима.²

Извесне шансе, мада сасвим бледе и краткотрајне, показале су се победом тзв. буржоазне револуције или тачније доласком на власт младотурана, као представника побуржоажених слојева господарског народа Турана. У том смислу треба разумети закључак снопског листа *Вардар* у описивању победе над контрареволуционарним покушајем априла 1909. године: „Сад је прва и најзгоднија прилина да надокнадимо оно што смо за време старог и назадњачког неуставног режима изгубили и што нам је управо било немогуће... А то ћемо учинити, ако свим силама прегнемо да се умно и материјално препородимо. Наше економско препорођење најбоља ће бити гаранција. Само економски осигуран човек, а нарочито народ може се развијати и јачати.“³ Младотурци су били уверени да је независтан земљорадник главни услов привредног напретка земље, те су у свој програм унели став“ да се сељацима омогући да што пре постану сопственици земље“. Држали су да би се напредан и самосталан привредник могао добити давањем сељацима кредита уз малу камату, како би се откупио од феудалне зависности и набавио савременији инвентар. Размишљало се да држава закључи зајам и да откупи све важније чуфлуке, које би потом дала сељацима у пуну својину. Како је социјално питање било компликовано националним односима, младотурци су од тих својих замисли одустали.

Оно што је пролазник на Косову видео на први поглед и голим оком била је слаба обрадивост земљишта. Познати српски комедиограф Бранислав Нушић, последње деценије XIX века српски конзул у Приштини, није могао да се начуди да прекрасна земља уз обале Ситнице и њених притока лежи пуста. Релативно боље обрађена била су поља у северном делу Косова, од Вучитрна навише све до подножја планина; већ око Лаба обрађеност је била мања, мада је то земљиште било најплодније; на тзв. Широком пољу, између Јањева, Приштине и Голеша, парцеле су биле обделане само око насеља; опет нешто боље култивисана су поља у јужном делу Косова.⁴ Западно од Косова, у Метохији, призренском крају и на падинама Шар-планине, преовладало је ниско храстово жбуње и ту је редовно обрађиваних ораница било још мање.

Једну деценију касније један Србијанац је опет записао противу-речност између веома погодних услова за ратарство и мањег дела обрађених терена. Његов је коментар био: „Томе треба тражити узрока у тешким аграрним приликама, у примитивном обделавању земље, у непредузимљивости код мухамеданаца да раде земљу на велино, у

2. М. Комадинић, *Аграрно-правни односи Нове Србије*, Београд 1914, 30, 79.

3. *Вардар (Снопље)* 17. V 1909, уводник.

4. Б. Нушић, *Косово, I*, Нови Сад 1903, 52. — Конзул Тодор Станковић нашао је 1897. велини простор између Старог Села и Феризовића (Урошевца) запуштен (Т. Станковић, *Путне белешке по Старој Србији 1871—1898*, Београд 1909, 48).

оснудици алата што би убрзало рад, па чан и слабој популацији, која долази нао последица наглог емигрирања последњих година српског становништва са Косова у Србију.“ Уместо типичног земљорадника, земља је прелазила у руке Арбанаса, доскорашњих сточара, који нису имали навике ратара, а радо се принудом снабдевали на рачун пољопривредника и тиме их даље приморавали на удаљавање. Такав развитак општих прилика само су ублажавали аге и бегови, и то из својих класних разлога, јер су настојали да задрже чивчије Србе, који су им гарантовали доходак, док су са чифчијама Арбанасима често и земљу губили.⁵

У последњем периоду османлијске власти, на Косову је само 17% земље било под ратарским културама, а 23% под шумама. Сав остали простор (60%) лежао је неискоришћен, па чан и по дну плодних и пространих потолина. Села су била ретна и мала а с тим у вези је и густина живља била невелика — свега 32 на квадратни километар.⁶ Према једној процени, обрадиви терени целог Косовског вилајета (дакле и новопазарски санџак, северна Македонија и срез Кунса у Албанији) чинили су 10,61% целокупне површине вилајета; та обрадива земља сачињавала је 25,21% целокупне обрадиве површине у Европској Турској.⁷ Чак и на почетку извођења аграрне реформе 1919. године стање се није битније променило, тј. од 200.000 хентара косовске равнице под плугом се налазило само 40.000, дакле 20%, под виноградима било је 4,5 процената, у склопу насеља 7,5%, а остало је било сасвим необухваћено људском руком.⁸

На њеним великим чифлудима због изузетне ситуације са власницима тих имања сељаци су били слободни у погледу одређивања културе коју ће неговати, јер се сахибије нису налазиле на терену. У последњој деценији XIX столећа од породице Џинића (Џинолу) на Косову је остало само један „џаја“, који је чувао конане и сабирао десетак са многобројних парцела унука Јашар-паше.⁹ Потомци овога моћника живели су у Цариграду, одакле их нису радо пуштали на Косово, с обзиром на држање Зија-бега у доба Призренске лиге.¹⁰

1. Основни подаци о клими на Косову и у Метохији

Уже Косово је благо заталасана равница, али није низија са малом надморском висином него типична висораван. Надморска висина, пење се идући од југа на север. Скопље има надморску висину од 305 метара, Качаник — 475, Урошевац — 578, Липљан — 550, При-

5. И. Иванић, *На Косову*, 125—6.

6. А. Урошевић, *Аграрна реформа и насељавања, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије, Скопље 1937*, 819.

7. *Вардар* 16. VI 1911, 2.

8. Рукописно одељење Матице српске, М бр. 14029, Сл. Шећеров, *Историја југословенске аграрне реформе и аграрног законодавства од 1919 до 1943*, стр. 54.

9. Б. Нушић, *Косово II*, Нови Сад 1903, 19, 90; Станковић, н. д. 83, 90; Архив Србије, МИД, Приштински конзулат, панет II, извештај учитеља Ј. Ђоређевића из Липљана 12. VIII 1912.

10. И. Иванић, *На Косову*, 90.

штина — 630, Вучитрн — 519 и Митровица — 506.¹¹

Познати француски путник Ами Буе први је на савремени начин мерио климу у Санџану и на Косову. Средњу годишњу температуру он је за Метохију одредио са 12°, за Косово 10—11°, за Начанин 10,8° (за Пљевља само 6° целзијуса). Изгледа да је клима у његово време била заиста нешто хладнија него касније. Јула 1884. средња јулска температура била је врло висока — 33°, оштра зимска 1884—5. од 12 до 18°, а средња новембарска 1884. — 16,3°. Тоном 80-их година XIX века пролеће је почињало већ у марту, али је хладних дана могло бити још и у априлу. Јесен је релативно била топлија него пролеће. Ипак, новембар је поненад могао бити снежнији и хладнији од праве зиме. Та клима, нарочито у вишим пределима, била је здрава.¹²

Исте одлике клима је показала и последње деценије XIX столећа, само с тим што је јесен изгледа постала хладнија. Б. Нушић је, упоређујући климу Косова са климом софијског поља, дошао до закључка да се просечна годишња температура може означити са 10° „или нешто мало ниже“. Пролећно доба је влажније. Кише падају и у јесен, али су оне у пролећу интензивније, тако да реке набујају и излију се изван корита, подстичући растиње, нарочито траву ливада. Лето је жарно и сушно, тако да многе речице пресуше. Крај лета означава влажно време. Поненад лета могу имати и влажних дана. Док је подне врло жарно, ноћи и прено лета су хладне. Прелаз из лета у јесен је нагао, тако да са првим јесењим данима наступају и хладнији дани, са маглом која често траје. После првих јесењих ниша наступају и јесењи ветрови, па се може јавити и први снег. Снег је био станан тек у другој половини новембра. Права зима могла је настати и доцније. Јечам је сазревао у јуну, пшеница у јулу, а берба кукуруза обављала се у септембру.¹³ Данле, нешто раније него у севернијим крајевима.

У пределима оно Гњилана, Приштине и Косовске Митровице највише се осећа утицај источно-континенталне климе, која има релативно мало атмосферских талоба (350—550 мм), тј. мање него у осталим крајевима данашње САП Косово. Ту вегетациона сезона траје око 170 дана. Терен у педолошком погледу (самоница, чан до Урошевца) одговара танвој клими да би се гајиле озиме житарице, али зато тај рејон није подесан за воћарство и виноградарство. У равничарском делу Подримља се јаче осећа утицај медитеранске климе него у осталој Метохији, иначе топлијој од Косова у ужем смислу. Ту одлично успева винова лоза а има услова и за гајење пиринча па и памуна.¹⁴

11. Т. Станковић, н. д., 77.

12. М. У. Николајевић, *Северна Стара Србија*. Војно-географска и историјска студија, Београд 1892, 33, 34.

13. Б. Нушић, *Косово I*, 278.

14. М. Краснићи, *Савремене друштвено-географске промене на Косову и Метохији*, Приштина 1963, 80 и 83.

2. Појаве глади и зараза као чиниоци који су реметили редовну производњу

Области САП Косова представљају највећим делом плодно земљиште које је у нормалним условима било у могућности да прехрани своје доста ретко становништво. Било је, међутим, година кад су елементарне непогоде (суше, поплаве) онемогућиле редовно убирање плодова са земље и рада њених житеља. Тада би настајала глад, која је погађала нарочито сеосно и сиромашно становништво. Једна таква глад настала је одмах после лоше жетве 1907. године. Већ новембра 1907. митрополит Димитрије апеловао је на народ Србије да сакупљају новац и храну за помоћ гладнима на Косову.¹⁵ Без инакве сумње, гладно пролеће на Косову а танође и у Македонији знатно је утицало на радикализовање духова пред младотурску револуцију. Поред поплава 1907. које су биле нарочито снажне у приштинском и вучитрнском крају, великих ниша по планинском венцу оно Вучитрна било је и априла — маја 1902, а вероватно и априла 1899, кад су бујице нанеле штете и квартовима Снадра.¹⁶

Глади су често представљале предиспозицију за ширење сточних и других заразних обољења. Но, болести на Косову јављале су се и као последица промета, и то нарочито оног непривредног. Након познатих збивања са Призренском лигом (1878—81), од грчко-турског рата и стварања тзв. Пећке лиге (1899), на Косову и Метохији су стално асистирали већи континенти отоманасне војске, који су се само појачавани и довођењем нових пунова у случају арбанашних побуна. Османлијске трупе су још од својих првих маршева у балканским земљама биле преносиоци разних болештина, па су то остале и у XX столећу. Турски војници, упућени да гуше арбанашни устанак у лето 1911. године пренели су из источних делова Царства колеру најпре у Скопље (у августу), а потом и у Пећ и Ћановицу (у септембру, мада су се први значи појавили још у јулу).¹⁷ Последице по редовно функционисање економског живота биле су очигледне, тим пре што се зараза јавила у летње доба, тј. у време највеће привредне активности. О томе је један скопски лист јављао на следећи начин: „Стала је трговина и промет, опао је извоз и приходи који су нам отуда долазили, па су најзад морали износити и овогодишњи маневри, који су тако потребни нашој земаљској одбрани. Наше школе стоје затворене и ако зараза дуже потраје, може се догодити да ова школска година сасвим пропадне. Нису то мали губици, који се дају тано лано надоннадити“.¹⁸

15. *Трговински гласник* (Београд) 10. XI 1907; 3; 9. I 1911, 2.

16. *Цариградски гласник* 2. V 1902, 3; 1. IV 1899, 2. — Летина 1899. и Митровица је била добра (Исто, 9. XII 1899, 3).

17. *Вардар* 21. VIII 1911, 3; 4. IX 1911, 3; 14. VII и 17. VII 1911, 3; 8. IX 1911, 3.

18. Исто, 1. IX 1911, уводник.

3. Угњетавање произвођачког, нарочито хришћанског живља, кроз феудалне односе, великим пореским захватањем и сталним узнемиравањем прено качака

Иако је хришћанско становништво представљало мањину, оно је давало најбољег ратара и уопште радника у пољопривреди, а њихово присуство било је осетно и у градској привреди, нарочито у трговини. Представници феудалне класе, локалне власти и држава својом ванекономском силом изградили су у областима САП Косоваједан врло тежак и несносан режим, коме је прва брига била да што више извуче из радних слојева и да хришћански елемент стално у политичном и сваком другом погледу потиснује, како се не би економски ојачао, привредно и културно оснажио и тиме оспособио за отпор османлијском царству и арбанашним феудалцима. Мада су те две друштвено-политичке снаге имале и својих различитих интереса, кад су у питању биле хришћанске чифчије, наступале су руну под руну.

Отоманско царство било је земља са великим бројем пореза у корист државе и паразитских друштвених слојева који су живели на њен рачун. Порески терети на рачун продукционог становништва били су велики, мада држава није обављала готово никакву привредну функцију и није предузимала никакве производне инвестиције. Лавоски део државних прихода одлазио је на одржавање велике оружане силе и на принадлежности добро плаћеног бирократског апарата. Зато, кад се појавила потреба проширења школа и увођења мање—више обавезног школовања, требало је увести нови школски прирез, чија су средства задржавана само за државне, што ће рећи муслиманске школе. На свако живинче такође је натурен порез — по пет гроша од овце и свињчета; крупна стока оптерећивана је и више. Све што би се продало на пазару одмах је подлегло трошарини („русулсат“) од 2½% ад валорем.¹⁹ Друмови су грађени такође посебним порезом (12 гроша годишње од домаћинства), мада су радну снагу при томе опет давали сељаци. У широкој лепези пореза, убиран је и порез на радње и личну зараду. По закону од 1907. године тога су пореза били ослобођени државни и општински чиновници, наставно и болнично особље, произвођачи дувана, виноградари, вртари по варошким насељима, рибари, концесионари рудника и сопственици чифлука који су и сами учествовали у производњи. У исто време тај порез (обично у износу од 3% зараде) погађао је изразито неаграрне произвођаче: занатлије, трговце, ретке индустријалце, банкарне, чиновнике повлашћених друштава, сопственике ханова у близини железничких станица, и то нарочито у општинама са преко 2000 становника. У годинама 1901—1910. у европским вилајетима је због изузећа многобројних категорија од тога пореза убирано годишње просечно само 69.721 лира, од чега је на носовски вилајет отпадало 8.215 лира.²⁰ Данле, поресне дохотне обезбе-

19. Б. Нушић, *Носово* I, 37.

20. *Економист* (Београд) 1. XI 1913, 230.

ђивало је у маси углавном сеоско становништво.

Један од разлога за такво стање налазио се у могућности заинтересованих поресних обвезника да преко локално изабраних поресних комисија терете превале на остало неповлашћено становништво. На пример, 1908. године порез на зараду и на доходак од непокретних имања (дакле и од феудалних сопственика) у Вучитрну разрезивала је нарочита комисија, у коју су морала ући и по два представника еснафске врхушке; еснафлије су заобиђене, те је порезеник Изет-ефендија тако распоредио терет, да је грдан порез превалио на хришћански, у том месту само српски живаљ; ефендија је претио да ће оптерећени још горе проћи, ако се на такво разређивање буду жалили вишим властима.²¹

Српски сељаци нису боље пролазили ни при кулучењу на изградњи друмова који су грађени за потребе пре свега војске и јавног, међуградског саобраћаја. На изградњи пута од Ѓњилана ка Феризовићу последње две деценије XIX века терани су са запрегама само српски сељаци, не и сељаци Арбанаси. У време тих летњих радова морала је бити обезбеђена и радна снага чифлука — сахибијама, те су на пољске радове агама излазиле жене, које су тада трпеле и нечувена насиља не само од ага него и од чауша, пољана и појединих сеоских ђилкоша и силеџија из суседних арбанашких села. За то време јечам и пшеница, пропадали су на парцелама тих сељана, те су се они жалили српском конзулу у Приштини који је туда случајно пролазио.²²

Произвођачно становништво било је знатно погођено у време старог султановог режима (пре младотурске револуције) и тиме што му није дозвољавано никакво удруживање. Било је забрањено сеоско задругарство, па и свано окупљање, тако да су се сељаци могли наћи заједно и зближити једино за време црвених свечаности. Еснафи су толерисани и строго надзирани, а привредно задругарство онемогућавано је и у градовима. После младотурске револуције велики поседници муслимани организовали су своја удружења којима је био циљ узајамно потпомагање у обезбеђењу интереса према чифчијама и наполичарима. Пољопривредно становништво па и аграрни пролетаријат ни тада се није могао удружити.²³

Чифчијски друштвено-економски односи били су ограничавајући чинилац кад је реч о производњи и њеном могућном повећању. Чифчија није био кмет или није имао никаква наследна или друга права на земљу коју је обрађивао (тј. није имао баштину), него је његов положај регулисан уговором са агом. У том уговорном односу чифлук — сафибија је у сваном погледу био јача страна, па се трудио да то искористи. Ага је, под утицајем трговине и западњачких жеља и потреба, уместо некадашње беговске четвртине, увео своју половину прихода, желећи да што више извуче од непосредног произвођача. Глад за

21. Вардар 1. III 1909, 3. — О наплати пореза у Турској вид.: *Трговински гласник* 23. VII 1905, 3.

22. Т. Станковић, н. д., 38 и 39—9 (на деоници Клопот—Стојевић).

23. П. Т. Михаиловић, *Задругарство, Споменица 1912—1937*, Скопље 1937, 627.

повећаним интересима била је његова основна мотивација. Ни у суседном новопазарском санџану, где је тзв. саферска наредба из 1275. године од Хиџре доста добро решила односе између зависних сељана и господара земље, није више било поштовања прописа.²⁴ Постојало је опште уверење у масама да су старовремски односи били правичнији и да је ново доба, од тзв. источне кризе, са досељењем мухаџира и са појачаним качачким насиљем значило време својеврсне анархије.²⁵ Чак и они арбанашки прваци који су кокетовали са представницима Србије и представљали се као пријатељи Срба, као Махмуд Заими из Пећи, незаконито су притискали своје чифчије.²⁶ То „пријатељство“ успостављало се често само зато да чифчије Срби не би одлазили са имања, пошто аге нису радо примали Арбанасе за чифчије, јер им они, као повлашећин муслимани, обично нису давали ни уговорену четвртину а камоли изнуђивану трећину или половину чистог приноса од жетве.²⁷

Оно Гњилана, где је српско сељачко становништво било боље очувано и у друштвено-политичном смислу отпорније, бегови су помагали насељивање својих једноверника и сународника. Да би отерали старо становништво, помагали су качане у њиховим насиљима против хришћана.²⁸ Повезивање са тим одметницима—разбојницима у извесном смислу натуравано је агама и у другим деловима Косова, јер су качаци угрозили њихов доходак од земље, па су се муслимански рентијери често морали преоријентисати на трговину, мада трговачна путовања и ангажовања нису одговарала њиховом устаљеном начину живота. Од качана је посебно страдало сточарство, тако да је убрзо нестало оно велико благо од око два милиона оваца само на падинама Шаре и Кораба.²⁹ Качаци и њихови јатаци умели су да уцене па блокирају цело село, тако да би били убијани они сељаци који би пошли да раде на њивама, уместо да плаћају нове и нове уцене зликоваца. Чак и после младотурске револуције Саит Лобнеца је (јуна 1909), на пример, уценио и затворио село Осојане; то су власти знале, чак су у главу познавали њихове јатане у истом селу, где су Саитови људи увек могли добити уточиште, али нису ништа предузимале³⁰, јер су и сами водиле политику потискивања непоузданих српских сељака. Разуме се, такав живот од данас до сутра, испуњен неприкривеном голом отимачином и претњом и самом животу готово на сваком месту, па и у

24. Вардар 17. III 1909, 3; 1. III 1909, уводник; 11. III 1909, 4. — О тешном правном и економском животу чифчија вид.: *Трговински гласник* 28. IX 1907, 1.

25. М. Гавриловић, *Развитак банарства и привреде у Јужној Србији*, Снопље 1931, 8.

26. *Вардар* 11. III 1909, 4.

27. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд 1913, 236. — Просто комично делује над се *Вардар* (9. XII 1908, 3) опширно залаже да се реши земљорадничко питање откупом имања у корист сељана.

28. Т. Станковић, н. д., 48.

29. М. Гавриловић, *Развитак*, 8.

30. *Вардар* 28. VI 1909, 3. — Несигурност личности и имовине: Б. Нушић, *Косово* I, 51—2.

сељаковом дому, све је више Србе, дотад прве привреднике, чинио апатичним и безвољним.³¹

Поменутих качака било је и међу мухаџирима али више из зоне сточарских родова (фисова) у Метохији. Мухаџири су се насељавали на имањима одбеглих села или би по селима и варошима оснивали своје махале. Радо су се настањивали оно шума, које би посекли и од њих стварали њиве. Они су делимично успели да примитивним каналима исуше блатно језеро Сазлију и да у околини заснују своја села. Уопште узевши, они су били много предузимљивији елеменат не само на пољима него и у градовима од старијег муслиманског живља на Косову. Они су несумњиво допринели извесној привредној обнови. Махаџири су настојали да даље увећају број малих слободних поседнина, који су и пре њиховог доласка били готово искључиво Арбанаси, док су чифчије били обезвлашћени сељаци старинци Срби, а крупни поседници — Турци и арбанашни феудалци.³²

Мада су и махаџири косовским Србима враћали немило за недраго, ипак њихово угњетавање је било највеће оно Пећи, Дечана и Призрена, где је још раније хришћански живаљ сведен на минимум од живља са планине који се без много обзира спуштао и насељавао у равници.³³

Знајући за све то и желећи да се пред Европом прикажу као правна, модерна и напредна држава, младотурци су даље узурпације у области аграра настојали да сузбију изгласавањем закона који је предвиђао и повраћај насилно притиснутих и отетих имања. Пошто је западни свет упознат са тим законским предлогом, власти на терену нису учиниле ништа да се тај закон примени у животу. Штавише, чак и у Скопљу власти су (фебруара 1910) обнародовале да свани поседник који не располаже уредном тапијом о својој сопствености, може тапију добити у року од свега месец дана. То законско признавање ранијих узурпација било је јавно улагивање све немоћнијих власти пред све моћнијим и организованијим Арбанасима у познатим годинама великих арбанашних устанана. Власници без власничких права су ту анцију искористили, те је фабрикација тапија почела и брзо и навелико.³⁴ Те тако добијене сопственичке потврде су чифчије осетиле већ наредног пролећа, кад су аге-узурпатори, свуда натурали своје уговоре чифчијама, али уз погоршане услове.³⁵

Арбанашке аге наметнуле су се арбанашном националном покрету, као најјача друштвено-политичка снага косовских Арбанаса. Њихова борба против реформи није значила борбу да се Отоманска феудална држава ојача, већ зато што Цариград није тражио те реформе (да би, наводно, прено њих ојачао) и због тога што су управо они на Косову и суседним крајевима тој власти живо давали карактер феу-

31. *Народна привреда у припојеним областима*, Београд 1914, 141.

32. И. Иванић, *На Косову*, 44, 27 и 125.

33. М. У. Николајевић, *Северна Стара Србија*, 112; *Трговински гласник* 6. XI 1905, 2.

34. *Вардар* 18. II 1910, 2.

35. Б. Храбан, *Османлијско царство Младотурака и Србија 1908—1912. године*, Симпозијум: *Својски дани Сретена Вуносављевића III*, Пријепоље 1976.

далног господства. Иступањем против реформи борили су се против правног а потом и стварног изједначавања хришћанског, посебно српског живља са Арбанасима муслиманима, који су се натурали са једина и искључива власт стално у спреси са отоманском државом. а над та спрега није била довољно ефикасна, онда и против државе која је све мање после 1908. године била султанова апсолутна монархија (која им је иначе најбоље одговарала), јер су феудалне перјанице са Косова биле најмањенија султанова чеда. Идеја о арбанашкој аутономији (не о аутономији Косова!) натурана је да се не оствари увођење реформи, које би, стварањем једног правног стања, довеле у питање и дотадашње арбанашке узурпације и насиља и која би угрозила ексклузивно арбанаштво Косово.³⁶ Османлијска власт није била добра на Косову и није погодовала привређивању не само због општег освајачког карактера те муслиманске државе, него од почетна XX века управо због арбанашког феудалног елемента, који је, пред опасностима са стране, желео да наследи ту власт на Косову, као искључиво арбанашкој земљи. У томе су се састојала ујурбана и нервозна делатност арбанашких националиста на Косову и осталим суседним областима у којима је поред Арбанаса било и другог, хришћанског живља.

Ратна збивања 1878. године наметнула су почетак новог циклуса пресељавања становништва. Мухацири су били бољи привредни елемент него домаћи муслимани, али они су се знатним делом населили по варошким насељима и везали за градску привреду. Исељавањем српског живља са села знатно је страдало ратарство, јер елемент који их је заменио није био нарочито склон обради земље, те је радио нолико му је требало да се исхрани и намири своје законске обавезе. Исељавање хришћанске раје директно је угрожавало пољопривредну производњу.³⁷ Било је примера унутрашње присилне колонизације на Косову, над су српски сељаци, под притиском арбанашких брђана или насељеника, одлазили из једног краја Кокова на други. Село Добротин, на пример, насељено је око 1640. године од Подримаца, Дреничана, сељака око Качаника и из других региона, одакле су се повлачили пред досељеницима Арбанасима. На исти начин и хришћани новобрдских села населили су Ђилане.³⁸ Таквих примера миграције у онвиру региона било је и после 1878. године.

Према савременим стручним реконструкцијама, области САП Косова су 1880. године имале оно 240.000 становника, 1890. — 301.000 а 1900. — 475.000 становника.³⁹ Према еллама за 1900. годину приштински санџак би имао 208.917 житеља. Та цифра је нетачна, тј. ума-

36. У том смислу: *Вардар* 4. IV 1910, уводник.

37. Б. Нушић, *Косово* I, 51—2. — О измени становништва: Т. Станковић, н. д., 99. — О Србима као најцивилизованејем елементу, посебно погодном за пољопривреду: В. Ћоровић, *Односи између Србије и Аустро-Угарске у XX веку*, Београд 1963, 313.

38. И. Иванић, *На Косову*, 45.

39. *Становништво НР Србије од 1834 до 1953. године*, Београд, Завод за статистику и евиденцију, Београд 1953, 42.

њена, јер су Арбанаси прикривали стварни број становника, наоко због избегавања војне обавезе тако и над је у питању женски живаљ, па је на пример код муслимана у митровичком срезу, наводно, нађено 5.421 мушког и 721 женског становника. На исти начин у вучитрнској нази на 17.252 мушкараца дошло би 6.438 жена и девојана, што су очигледано неприродни међуполни односи.⁴⁰ У сваком случају, поред недостатка личне и имовне безбедности, неправилног пореског оптерећења и недостатака радне снаге, као разлог неинтензивног привређивања треба навести и оскудицу у саобраћајним средствима.⁴¹ Најзад, изузев у трговини није постојала конкуренција у основним произвођачним гранама,⁴² и то зато што капиталистички дух још није ушао у земљу, која је чамила у мраку феудалних друштвених односа. Косово није имало довољно радних руку да би се искористиле природне погодности за привредни рад.

II. РАТАРСТВО КОСОВА ПОНОВО У ЗНАНУ ПРЕОВЛАДАВАЊА ЖИТАРИЦА

После готово три stoleћа преовладавање сточарства, од 80-их година XIX века примат је поново добило ратарство и то његова најважнија грана — житарство. Последњих деценија отоманске управе у средишним деловима Балканског полуострва једино су житарице могле бити иоле озбиљнији извозни производ. То никако не значи да је земљорад био цватећи, него само то да је сточарство већ због промена насталих као последица рата, било још мање доходовно, док рударство и друге привредне бранше нису давале озбиљније знане живота.

1. Техничка основа и производне навике земљорадника

Све до краја османлијске владавине земља је орана дрвеном ралицом, а пољопривредне машине и други савременији инвентар једва да је био познат. Ограничена на малу производњу и тражећи од земље тако рећи само да га прехране, ратар није могао ни да помисли на то да набави савршенија оруђа за рад. Већину примитивних и незграпних алатки сељан је правио сам.¹ Један добар познавалац Косова с краја XIX века записао је: грехота је гледати онај труд и оне напоре којим се красна косовска земља обрађује.² Други један путник назвао је пољопривредне стројеве тадашњег косовског земљорадника „скоро

40. И. Иванић, *На Косову*, 170—3, 141, 134.

41. М. Тодоровић, *Спољашна трговина присаједињених области*, Београд 1914, 78 (само 8% обрадивих површина).

42. *Економист* 15. I 1953, 29.

1. М. Тодоровић, *Спољашна трговина*, 7.

2. Б. Нушић, *Косово I*, 51.

препотопским алатима.“³

Примитивне ралице и дрвен плуг нису биле у стању да довољно испреврћу косовску глинасту земљу и иловачу, мада је таков плуг при орању вукло по неколино спорих волова. Према елаборату аустроугарског дипломате Симе Јовановића (родом Банаћанина) гвоздени плуг је у косовском вилајету уведен најпре у пљеваљском крају, на велепоседничким имањима, и то почев од 1900. године. Конзулу Јовановићу изгледало је да се пољопривреда од тог времена у крајевима вилајета од Митровице до Приштине добро развија. Тек од 1906. године гвоздени плугови набављени су и у Липљану. За време младотруске владавине доста гвоздених плугова набављено је у околини Призрена, и то позајмицама локалне филијале Зираат-банкаси из Скопља. У митровичком крају орало се дрвеним плуговима и 1912. године, јер је у доба доласка српске војске гвоздени плуг виђен само код једног поседника Бошњака. Због навика и незнања плитко се орало и над је у употребу уведен и гвоздени плуг. Орало се само једном годишње, пред сетву. Дрљача се мало користила, а уместо ње употребљавала се грана дрвета притиснута тежим намонемо. Мотина за окопавање кукуруза била је уска, слична виноградским или будацама у Србији. Радна стока била је врло ситна, кржљава и слабе вучне снаге. Њиве су ретко ђубрене. Одабирање семена било је потпуно непознато. По више година узастопце на истој парцели сејала се иста врста жита, чак семеном са исте њиве. Урод је био упола мањи него у Србији, мада је земља била боља него у највећем делу Србије.⁴ Већ је речено да је након лоше жетве 1907. на Косову наступила глад. Како то обично бива, лоше жетве се понављају у циклусима од по две—три године, те је септембра 1908. скопски *Вардар* тврдио да је жетва те године била гора него раније године. Током 1908. владала је велика суша, читавих пет месеци. Утеха је била да је жетва у целој царевини била за 20% боља од оне из 1907. године.⁵ Дакле, Косово и северна Македонија морали су да понених година и увезу храну.

За ваљану обраду земље на неким местима је недостајало и ратара, на пример у Средачкој жупи, где је сељан напуштао родну груд и одлазио у печалбу, најпре у суседне земље, а потом поглавито у САД.⁶ Неки сељаци, пак, као мухаџири, радо су прелазили у варошна насеља. Обрада земље није била на вишој разини ни по градовима, чије се становништво такође у знатној мери бавило пољопривредом. У сваком случају, обрада није била тако солидна колико је земља била

3. И. Иванић, *На Косову*, 125. — И. Д. Туцовић се зачудио како ни узорнија имања не само на Косову него и у Метохији немају она оруђа којима је располагао свани сељан у Србији.

4. М. Тодоровић, *Спољашња трговина*, 7—8.

4. *Вардар* 7. IX 1908, 1.

6. Архив Србије, МИД; Приштински конзулат, панет VI, 1912, подаци Митра Вуковића, учитеља из Средске; Ђ. Микић, *Привредно-имовинске прилике и становништво Средачке жупе крајем турске владавине*, *Годишњак Архив Косова X—XI*, Приштина 1979, 298, 299; М. С. Влаховић, *Средачка жупа*, Зборник за етнологију и фолклор Јужне Србије I, Скопље 1931, 32.

плодна.⁷ На Косову, а нарочито у Метохији и у Подримљу, рано је уведено наводњавање њива и лугова. Обичајно право у погледу коришћења воде било је толико компликовано и замршено да се често због одсуства или ината неког од корисника ни остали нису могли служити водом у освежавању тла. Такви су случајеви били особито чести у Средачкој жупи.⁸

За стварни технички напредак косовске пољопривреде недостајао је капитал, установе којима би првенствени задатак био да шире знања о рационалној обради земље и законодавство које би онемогућило узурпације (на пример масовну отимачину плодова на пољима) и које би дотрајале обичаје заменило прансом која би рачунала са већом продукцијом.

2. Квалитет и цена земље, величина производње и најважнији производни региони

На унем Косову земља је била црвеннаста, у средњем простору пепељаста, а оно Ливађа, Коњуха, Газиместана и до близу Глободернице (данас: Обилић) црница. Често је род био бољи ако је лето било сушно него нишовито, што значи да је земља у дубини задржавала влагу. Као плоднији терени важили су и Равно Косово, Метохија, Подримље и долина горњег тона Јужне Мораве.⁹ Вучитрнски крај имао је 1892. године развијенију пољопривреду него Митровица.¹⁰ Насаба Вучитрн је још 1908. имала превасходно ратарско обележје, јер је свака кућа држала земљу, а беземљаши су обделавали туђе њиве. Вучитрн са околином производио је у просечно родним годинама око 300 вагона жита и мало пасуља.¹¹ Приштинска регија до 1899. имала је берићетну продукцију, посебно над је реч о белим житима. Слично је било и у гњиланском крају, посебно над се говори о конопљи.¹² Око Митровице житарице су могле доста да подбаце, али је у исто време кукуруз могао да буде бољи него на целом осталом Косову (као што је било у јесен 1897).¹³ Призренски крај давао је раж и јечам и, исто тако, нешто бољи кукуруз него руде; жетва житарица нарочито је била богата 1892, а годину дана касније за 25% слабија.¹⁴ У Средачкој жупи обрадиве земље у брдима није било много, но она је (до 1901) вредно обделавана, ђубрена више него на пространијим површинама, те је земља у Жупи била скупља него у низији. Ту се орало брдским плугом без точнова, с ралом без даске за превртање земље (парамедром).

7. Б. Вранешевих, *Војвођански извори о производним снагама Косова у другој половини XIX века, Косово, V, Приштина 1976, 31.*
8. Ђ. Микић, н.н., 300.
9. *Трговински гласник* 13, VII 1896, 2; Вардар 12, VI 1911, 2; Станковић, и. д., 101.
10. *Трговински гласник* 30, V 1892, 2.
11. *Цариградски гласник* 22, VIII 1908, 2.
12. Исто, 27, V 1899, 2.
13. Исто, 25, IX 1897, 3.
14. *Трговински гласник* 21, VII 1893, 2.

Употребљавани су будак (копач) и мотина, а лопатом се разгртало стајсно ђубре по ораници. Кад је почело интензивније печалбарство, њива је препуштена жени.¹⁵ Плодност Великог и Малог Косова одржавана је тиме што је Лаб изливањем сване године остављао по њивама плодносни муљ.¹⁶

Цена земље зависила је од плодности и од положаја. У феризовићком крају (Урошевац) најскупљи су били терени поред река, где су се оранице могле заливати, потом у равници, где се такође могло применити наводњавање, а најјевтинија је земља била у брдима. Дан орања или носач ливаде стајао је ту 1912. године: 20—25 златних турских лира I категорија, 12—15 друга, 7—10 трећа а 3—5 четврта категорија.¹⁷ Цена земље повећана је доласком мухаџира из Србије, а насније из Босне. Мухаџири су почели да исушују Сазлијско блато и да каналима разводе воду из Ситнице.¹⁸ Они су привикли ратарству многе косовске Арбанасе, који су дотад још више пажње посвећивали сточарству.¹⁹

Салнама Косовског вилајета из 1889. (превод у архиву Југославије) наводи да је приштинска наза имала 103.000 дунума органица (око 10.200 хектара), гњиланска 60.000 обрадивог земљишта, призренска 120.000 (од чега 90.000 њива, 13.000 ливада и 17.000 под воћем и лозом). Београдски привредници су тако Косово држали (1894) за житницу Османлијске империје, без обзира што већи део површина није био обрађен.²⁰ Године 1907—8. у косовском вилајету било је 349.067 хектара обрадивих површина (не рачунајући незнатне терене у брдима). Тада је обрађеност износила 10,61 површина.²¹ Године 1910. под житом је у вилајету било 319.481 хектара, и то под пшеницом само 11.923, под јечмом 64.100, овсом 30.481, ражи 34.814, под кропмиром 3.739, нукурузом 71.036, пиринчем (у Манедонији) 955 и под осталим житарицама 3.463 хектара.²²

3 Врсте и цене житарица на Косову 1880—1912.

Косово је било једно од житородних региона еврокпе Турске, поред кумановског краја, Овчег поља и Пелагоније. Свака од поменутих области давала је извозној трговини своју врсту пшенице. У Пелагонији и на Овчем пољу (нао раније и на Косову) преовладала је пшеница црвенка, која је давала мањи принос (6—800 кг по хектару), али

15. Цариградски гласник 14. VI 1901, 3.

16. Ј. Дедијер, *Стара Србија*, Београд, СКГ, 1912, 682.

17. М. В. Веселиновић, *Преглед кроз Косово, Годишњица Николе Чупића XIV Београд*, 1985, 5.

18. Архив Србије, Приштински конзулат, пакет IV, извештај из Феризовића од 14. VI 1912.

19. А. Урошевић, *Косово*, Београд 1963, 22; А. Урошевић, *Новобрдска Крива Река*, 60.

20. *Трговински гласник* 8. XI 1892, 2.

21. Цариградски гласник 22. VIII 1908, 3.

22. *Вардар* 16. VI 1911, 2.

је квалитет брашна био изврстан, те се то жито употребљавало за добијање гриза. Од краја XIX века на Косову и у северној Манедонији преовладала је осатна, белица, која је просечно давала по 800—1.000 кг по хентару. И на Косову као и у суседној Манедонији јечам је био омиљена култура. Он је први од житарица сазревао, те се одмах, још прено лета користио и за исхрану људи, не само на селу него и код сиромашнијих варошних слојева. Продајом јечма добијен је новац којим се могла финансирати жетва односно берба других плодова. Најзад, народ је сматрао да је јечам рентабилнији од других цереалија. Раж није показивала онај напредан који се манифестовао код других житних врста. Она је слабо могла доћи у обзир за извоз, па јој је производња усмерена на подмирење околних потреба. Овас (зоб) са врло slabим приносом налазио се на најнижој степеници у производњи житарица. Наполица (сумешица), крупник, просо и хељда произвођени су у малим количинама.²³

У време Нушићевог конзуловања у Приштини више је сејана црвена него бела пшеница.²⁴ Последње године XIX века у митровачком крају већ је преовладала белица.²⁵ На Равном Косову пшеница је сејана више него другде и највише је отуд извозена.²⁶ У једном извештају из Гњилана (1901) стоји да је пшеница у том крају била врло чиста и да је само на неким местима било „маните“ (пајане траве).²⁷ Жито се редовно плевало и у митровачком крају, где је раж често сејана са јечмом. Дobar род ражи и јечма давала је и наводњавана Метохија. Над је у питању јечам и пшеница, најпре су уведена два превртања земље плугом, и то прво још у тону летњих недеља, одмах пошто се сакупи род, да се стрњина азотује.²⁸

Кукуруз у деловима Косова са изразитијом источноонтиненталном климом није имао довољно услова да се развије, јер није било падавина у време кад је требало да се налије зрно. Кукуруз је, међутим, много тражен не само на Косову, с обзиром да је он, помешан са јечмом, служио за справљање хлеба него и од људи који су на косовске пијаче долазили из судне Албаније.²⁹ Било је неколико врста нукуруза — „брзан“, „леблебије“, „велики коломбоћ“ и други. Земља је за кукуруз орана тен у априлу а семе је бацано око св. Николе пролећног.³⁰ У Митровици је сејан жути кукуруз, на сачму, па је приликом окопавања проређиван; та врста нукуруза је брзо сазрела и била је погодна за сушно косовско лето. Кукуруз је на Косову још више био осетљив на пролећене мразеве, па је, примерице, оно Приштинско 1888. морао бити више пута сејан због великих хладноћа, због којих

23. М. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије*, Снопље 1933, 12, №5, 16 и 18.

24. Б. Нушић, *Косово* I, 53.

25. *Цариградски гласник* 9. XII 1899, 3.

26. Т. Станковић, н. д., 102.

27. *Цариградски гласник* 23. VIII 1901, 3.

28. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, Београд, СНГ, 1913, 236.

29. М. Гавриловић, *Привреда*, 14.

30. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 236.

није могао да никне.³¹ Врло повољна берба кукуруза најављена је септембра 1892. године.³²

На обарање цена косовског жита на главној пијаци у Солуну није утицао само довоз америчког зрна на европска тржишта, него и допремање у Солун јевтинијег жита из Конје, Анкаре и Трапезунда последњих година XIX века.³³ Иако су се произвођачи стално жалили да цене непрестано падају и у Солуну и на месту утовара, оне су од краја XIX века ипак расле. На цену је утицала наннада за железнички превоз до Солуна. Највиша цена беле пшенице у Приштини почетном 90-их годин била је 50 пара за ону а за црвену пшеницу нешто више.³⁴ У Митровици је цена пшенице скочила септембра 1897, али је са тим сноком износила само 45 пара за ону.³⁵

4. Производња поврћа и воћа по вртovima

Повртарство је било развијеније због нешто бројнијег варошког живља и то управо око градова или у вашрошним баштама. Још 90-их година зелениш је гајен само близу већих градских насеља.³⁶ Сејао се пасуљ, црни лун (кромид), купус и друго зеље, празилун, паприка (љутина) и нека врста тинава, а садио се и кромпир и парадајз. Пасуљ је био изврстан нарочито у Метохији и много је тражен и од потрошача из Албаније. По баштама су се могли видети и спанаћ, рен, грашак и балија, тако да је по тим баштама Косово могло изгледати странцима као „велика градина“.³⁷ Црни лун и арпаџик нарочито су много произвођени у Призрену, Малој Хочи, Брестовцу и Ногавцу.³⁸ Под кромпиром се у приштинском санџаку налазило 2.700 дунума (270 хектара). Са тог земљишта вађено је 290.000 она, а у пећном санџаку 130.000 она. Цена кромпира у пећном санџаку била је 23 а у призренском 58 гроша она.³⁹ Занимљиво је да баштованство у Митровици и на крају османлијске ере није било развијено, мада је насеба имала рену. Због тога је поврће на митровичку пијаци долазило углавном из Снопља.⁴⁰

Воћарство је, као и данас, било заступљено свуда по католичком ободу, само више у нижим насељима него у вишим, где воћке често страдају од мразева. Док данас постоје плантажни воћњаци, често добро уређени, раније није било воћњана изван насеља, него само по баштама, вртovima и по виноградима уз села и градове. Воћа има само

31. Архив Србије, МИД, ППО извештај из Приштине од 9. V 1888.

32. *Трговински гласник* 24. IX 1892, 2.

33. *Цариградски гласник* 23. IV 1898, 3.

34. Б. Нушић, *Косово* I, 53.

35. *Цариградски гласник* 25. IX 1901, 3.

36. М. Ј. Николајевић, н. д., 36.

37. Б. Нушић, *Косово* I, 30 и 53; *Народна привреда*, 197; Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 236; Б. Вранешевић, н. н., 31.

38. М. Савић, *Наша индустрија, занати и трговина*, књ. VII, Београд, 165.

39. М. Димитријевић, *Привреда и трговина у Новој Србији*, књ. I, Београд 1913, 53—39.

40. *Тезак (Београд)* 15. VIII 1913, 1.

у најјужнијем и најсевернијем делу котлинског дна, тј. јужно од Урошевца и у тзв. вучитрнском рукавцу, док је пространа косовска равница од Урошевца до ушћа Лаба у Ситницу била готово без воћњака. Негде су томе били узрок ветрови, негде пролећни мразеви. Од воћњака у пределима у којима је воћарство било боље заступљено највише је гајена шљива, уз јабуку, крушку, трешњу и орах. У пољу Црвене Водице, као и данас, било је стабала „дивљих“ дуња.⁴¹

Шљивана је било највише на северном делу Косова, где се ова воћња надовезивала на развијено шљиварство Србије; број вртова под шљивама постепено се смањивао идући на југу. Уз шљиву је успевало и друго континентално воће — јабука и крушка. Арбанаси из делова Косова за које је било карактеристично арбанашење показивали су смисао за гајење воћа, док је тога смисла код правих Арбанаса било знатно мање.⁴² У Дреници су одржавани добро уређени воћњаци, пуни сваковрсног воћа.⁴³ Призренска „млада јабука“ опевана је и у песми, а јабуке и крушке биле су познатије у Пећи, Митровици и Неродимљу.⁴⁴ У селима Средској и Плањану (Средачка жупа) рађале су крупне шљиве као нигде и широј околини. На жалост, млађи свет се потпуно одбио од воћарства.⁴⁵

Оријентални утицај на укус становништва над је реч о воћу показује склоност према слаткој трешњи и воденој крушки, односно слаткастој јабуци. Сва слатка воћа а нарочито рана воћња трешња била су цењена. Посебно су биле на гласу трешње из Стубле (1897)⁴⁶ и у призренским селима Хочи, Заградској, Билуши, Љубићеву и уопште у каснијем шарпланинском срезу.⁴⁷ У ред оријенталног воћа спадала је и врста изврских, сочних и прозирних јабука;⁴⁸ Јаков Слишковић је претпостављао да су те јабуке биле пореклом из Мале Азије или са острва крај њене обале.⁴⁹

Према косовској салмани из 1898, у околини Приштине налазиле су се баште, вртови и виногради, а Призрен је била права градина за поврће и воће, јер је град располагао са много канала и воде за наводњавање и током лета. Салнама наводи да је Ђановица имала најбоље воће, и то јабуку, шљиву и крушке. Пећ је поред јабука, крушка и шљива имала и смонова и наранчи; управо ту су рађале познате оријенталне прозирне јабуке („ледењаче“) жућкасте боје које су извожене и у Цариград. Извесних година ни у воћарским рејонима није било довољно плода, јер је воћњане у цвету уништио пролећни мраз. Тако је, на пример, било и 1899. године, али не и са руменим јабукама

41. А. Урошевић, *Косово*, Београд 1965, 125.

42. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 232, 236, 234. — Ти Арбанаси су радо налемили бивљану крушку или јабуку, ако би је нашли на путу (Т. Станковић, н. д., 145).

43. Т. Станковић, н. д., 145.

44. Б. Вранешевић, н. н., 31.

45. Ђ. Микић, н. н., 300.

46. Т. Станковић, н. д., 45.

47. М. Савић, *Наша индустрија* VII, 165—66.

48. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 240.

49. Ј. Слишковић, *Албанија и Македонија*, Загреб, 23.

у Призрену, које су и те године добро родиле.⁵⁰ Две године доцније у Гњилану и у оближњим селима родило је толико шљива да је од савијених грана и земљи било тешко.⁵¹ Као ни повртарство, ни воћарство у Митровици није било развијено, мада је било природних услова. Шљивика је било мало, а стабла су била поређана без реда. Старих стабала јабука и крушка било је и по пољима, али су слабо доносиле плода. Ретко је ко знао да налеми, а ко је то чинио, калем је стављао на кору. На митровачко тржиште јабуке, крушке, грожђе и шљиве допремане су из Пећи. Нарочито су тражене јабуке „шереслије“ које су Срби називали „душанкама“, јер се веровало да их је цар Душан набавио из Француске. По баштама и по двориштима митровачких кућа могла се наћи и по која кајсија⁵², којих није било другде на Косову. Ипак, јабуке за износ на друге пијаце гајиле су се у онолини Митровице и у Неродимљу, али више оно Пећи и Призрена.⁵³

Бостана је било нарочито у призренском крају — у Љубужди, Љутоглаву, Новали, Шпанадији и Веложи.⁵⁴ И бостан је показивао утицај Истока.

5. Развијено виноградарство у Подримљу и Метохији и неразвијено на Косову

Најзначајнији виноградски крај на територији данашње САП Косова био је подримски. Како је подримско вино стекло углед и ван Косова, па се извозило и изван косовског вилајета, производња вина постала је главно занимање становништва у Подримљу.⁵⁵ Грожђе је у призренском крају доношено из винограда у дрвеним судовима обухваћеним дрвеним обручима — крблама. Потом је сипано у велине наце које су захватале 10 до 200 товара. Највећа наца (која је могла да прими 200 товара) налазила се у селу Велина Хоча, у подруму манастира Високу Дечани.⁵⁶ Типична виноградарска села око Призрена била су: Хоча, Заградска, Билуша, Љубићево, Влашна, Ораховац, Велина Хоча, Захиште, Оптеруша и Ретциње. Старе винограде управо у том периоду уништила је филонсера, те су постепено подизани нови насади на америчкој лози. Вино од старе лозе било је много боље. Када је филонсера уништила лозу, муслимани су прешли на ратарство, а Срби су се одали зидарству, како би стекли средстава да винограде обнове. Ораховац је био готово једино место у том крају које је сачувало стару лозу, па је преузео углед вину који су имали раније подруми осталих подримских села.⁵⁷

50. Цариградски гласник 27. V 1899, 3 и 25. XI 1899, 3

51. Исто, 23. VIII 1901, 3.

52. Тежан 15. VIII 1913.

53. Трговински гласник 8. X 1894, 2; Б. Нушић, Косово I, 54.

54. М. Савић, *Наша индустрија* VII, 165—6.

55. И. Ивановић, *На Косову*, 87—8.

56. П. Ностић, *Просветно-културни живот Срба у Призрену*, Скопље 1933, 113.

57. М. Савић, *Наша индустрија* VII, 166, 167.

Винограда старе добре лозе било је доста и око Јањева, где је такође произвођено одлично вино. Доброг вина је било и око Гњилана.⁵⁸ Насада са старом лозом одржало се нешто и око Приштине.⁵⁹ На ужем Косову виноградарство није имало великих шанси, јер грожђе није најбоље сазревало.⁶⁰ Ту су виногради и 1912. године били ретки.⁶¹ Између Приштине и места на коме је вођена косовска битка, на крајцима Драгобана, пружало се нешто винограда, у којима је зрно насно сазревало, што је и разумљиво ако се зна да је реч о надморској висини од 650 метара.⁶²

После пропасти винограда, у доба феудалне анархије и безвлашћа до гилханског хатишерифа, од око 1840. лоза се почела поново садити око Приштине. Седамдесетих година XIX века добро вино, посебно црно, почело се производити и источно од Ситнице, код Гњилана и, разуме се, у Подримљу и око Призрена.⁶³ Године 1882. производња је износила 3400 хектолитара, а у току наредне деценије она се знатно повећала, јер је виноградарство било у успону у призренским селима, нарочито у Ораховцу и Великој Хочи.⁶⁴ Управо у лето 1892. запажена је у призренском виногорју филонсера, која се манифестовала отпадањем лишћа, тако да је грозд, ако би се јавио, био би потпуно незаштићен.⁶⁵ Две године доцније приноси грожђа су у том крају подбацили.⁶⁶ Филонсера је редила насаде и на ужем Косову, тако да су већ у првој половини 90-их година виногради поново заборављени и одржали су се једино око градова. Грожђе је било ситно, црно и са белом љуском. Због тога је вино доношено из Подримља, а у неродним годинама из Скопља и Велеса. Вучитрнски виногради лежали су на брежуљку, северно од насеља, близу села Слатине.⁶⁷

Салнама Косовског вилајета из 1898. године забележила је око Приштине 1203 винограда на 2704 дунума (262 хектара). Од накиселог грожђа није справљано вино. У то време Митровица је производила 20.000 она грожђа са 287 дунума. У Призрену и околини виногради су се пружали на 17.000 дунума у Ђаковици на 3.246 дунума а у њеној околини винограда је било само у пет села. Због филонсере и других болести друга половина 90-их година је време мале производње и у призренском крају. Тек 1899. година дала је нешто бољи род.⁶⁸ Дон је две године касније у Средачкој жупи (Средсна, Плањани, Речани, Локвица) берба била берифетна, у Гњилану грожђе готово да и није било, јер је филонсера управо те године покосила гњиланске винограде.⁶⁹

58. Исто, 156 и 183; А. Урошевић, *Косово*, 115.

59. А. Урошевић, *Косово*, 125.

60. Б. Нушић, *Косово* I, 30; Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 236.

61. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 232.

62. И. Ивановић, *На Косову*, 87—88.

63. М. Ј. Николајевић, *Северна Стара Србија*, 38.

64. *Трговински гласник* 30. V 1892,

65. Исто, 24. IX 1892, писмо из Призрена.

66. Исто, 29. X 1894, 2.

67. Б. Нушић, *Косово* I, 53; II, 90.

68. *Цариградски гласник* 9. VI 1899, 3.

69. Исто, 14. VI 1901, 3.

Крајем османлијске власти гроњђе се највише рађало, над је реч о приштинском санџаку, у прешевској нази. Тада се у призренском санџаку налазило под лозом 700 дунума, који су давали 2 милиона она гроњђа годишње, односно 65.000 она вина и 15.276 она ракије (ноја је продавана просечно по 0,75 гроша она). У пећној нази добијало се око пола милиона она гроњђа и справљало 30.517 она вина односно 62.489 она ракије.⁷⁰ У околини Митровице виногради су били готово непознати. На Звечану је било неколико насада са старом лозом, али су се они налазили у пуној дегенерацији. За прскање лозе овде, као и на већини других места на Косову, није се знало.⁷¹

6. Индустијско биље — дуван, конопља и лан

Дуван је доста сађен на Косову и у Метохији, и то посебно око Пећи и Ђаковице, одакле су га пренели Арбанаси натолици (Фанде), и по местима где су насељени и где су радили као пољопривредни радници („дуванџије”).⁷² До краја XIX века на ужем Косову дуван је гајен само за домаћу потребу.⁷³ Подмиривао је потребе Косова и суседних крајева и није даље извозен. Почетком XX столећа продаван је слободно и отворено, на оне, мада је у Османлијском царству постојала Дуванска режија с монополистичким правом. Дуван са косовске равнице много је у погледу квалитета заостајао за дуваном ђановичког, призренског и пећног краја.⁷⁴ Поједини продавци дувана, на пример један у Качанику, продао је дуван пред својим дућаном, али уз пушку, над га је један странац запитао што ће му у трговини пушка, Арбанас је одговорио: у Турској свуда постоји монопол дувана, али на Косову није уведен; пушка служи ако власт дође да такву трговину, мимо државни монопол, забрани.⁷⁵

Дуван је сађен и по баштама и виноградима варошана Косова („варошки”) и то почев од младотурске револуције, кад су власти енергично почеле гонити слободну продају дувана. Тог дувана произвођено је на Косову годишње око 500.000 кг; дуван је био зелен и тек мало жут, љут и опор запушење; да му се мало поправи боја, произвођачи га нису на време брали, него су пуштали да се осуши на корену; то је поправљало боју, али је повећавало љутину.⁷⁶

Пред младотурску револуцију дуван је у приштинском крају гајен на 10.600 дунума земље с приносом од 608.200 кг, а у призренском санџаку на 10.300 дунума са производњом од 219.500 кг. у Приштини

70. Тежан 15. VIII 1913.

71. М. С. Филиповић, *Етничке прилике у Јужној Србији*, Скопље 1937, 411.

72. Б. Вранешеввић, н. н., 31; И. Иванић, *На Косову*, 104.

73. Б. Нушић, *Косово I*, 54.

74. И. Иванић, *На Косову*, 127.

75. П. Балкански, *Кроз Гробље*, Дело, № 3/1894, 48.

76. У. Стајић, *Производња и трговина дувана у Новој Србији пре рата*, Економист 15. V 1914, 152.

је стајао пет, а у Призрену 10,5 гроша ока.⁷⁷ Око 1910. године у европској Турској укупно је уновчено 7,900.000 кг дувана, од чега је на призренски санџак отпадало милион и по килограма.⁷⁸ Од младотурске револуције проширена је садња дувана на рачун житарица. Према једном мишљењу, на ту појаву је утицало више разлога, од којих је изгледа најзначајнија била суша која се јављала три године узастопце пред балкански рат. Тада се дуван из призренског, приштинског и вучитрнског краја кријумчарски („начак“) продавао и у Санџаку и Албанији.⁷⁹

Дувански монопол обухватио је откуп и прераду дувана, односно и продају цигарета и осталих прерађевина дуванских производа (за лулу, шмркање и жвакање). Порта је 1861. године, по трговачном уговору са великим европским државама, стекла право да заведе монопол и на дуван. Он најпре није уведен као на со (1862), него је произвођач осим државног десетна на име пореза плаћао посебан порез у висини од 30% закупне цене, а потом је додата и трошарина. Због финансијске кризе у коју је упала, Порта је конвенцијом од 1879. била приморана да све приходе од дувана, изузев десетна, уступи Управи посредних пореза, коју је 1881. заменила Управа државних дугова. Управа је у споразуму са турском владом сваке године издавала те приходе под закуп. Маја 1883. те приходе је прихватило акционарско друштво под називом „Дуванска режија Отоманске царевине“, у којој су најјачи партнери били бечки Кредитаншталт, Отоманска банка и берлински банкар Брајхредер. Уместо сталног закупа заведен је монопол дувана у Турској.⁸⁰ Режија је самостално одређивала цене по којој је дуван откупљиван. Она је била дужна да откупи целокупну произведену количину, с тим што је вишан изнад потребе земље могла да извезе. Држава је била увела велику царину (75% и 106%) на увоз страног дувана. Дуван се слободно могао извозити, али је царина плаћана на увоз у земље које су некад биле у саставу Царства и у Иран, док је извоз у друге земље био слободан, тј. није се плаћала никаква царина. Мада је дуван масовно кријумчарен, приходи Управе државних дугова односно Режије били су значајни и стабилни, а дивиденде су доносиле 10% вредности акције.⁸¹

Поред дувана, од индустријског биља највећу важност имала је конопља. Та је култура негована у горњем току Јужне Мораве, нарочито у селима Нормињане и Ранилуг али и у другим селима између Гњилана и Бујановца, а нешто и око вароши Приштине, Вучитрна и Митровице, односно и око Неродимке.⁸² Конопљу су гајили само српски сељаци. Од прерађене конопље израђивано је домаће дебело платно, а од кучине су прављени шатори. Вишан прерађевина од конопље продаван је на пијаци у Гњилану и Бујановцу. Конопља је служила и за из-

77. М. Димитријевић, *Привреда*, 41.

78. У Стајић, н. н., 152.

79. М. Тодоровић, *Спољашња трговина*, 3.

80. *Економист* бр. 18/1913, 276—77.

81. *Економист* за 1913, стр. 231 и 335.

82. Б. Нушић, *Косово I*, 30; Т. Станковић, н. д., 19; *Цариградски гласник* 13. VI 1902, 3; Б. Вранешевевић, н. н., 31.

раду ујади. Ужарством се концем турске управе бавило више села у Изморнику и Кривој реци: Ранилуг (120 домова), Кормињане (Горње и Доње) (112 кућа), Ропотово: Велико и Мало (61), Петровце (42), Доморовце (32), Глоговац (30), Дреновац (15), Панчел (13), Томановце (10), Кметовце (8), Каменица (3), Коловче (2) и Бос (2). Ужарија је продавана у Призрену, Митровици, Приштини, Вучитрну, Новом Пазару и Сјеници. Ужарство је било развијено и у Неродимљу код Феризовића. Ужарски производи из Изморника извожени су преко Призрена у Скадар и Црну Гору.⁸³

Производња лана одржала се до последње деценије XIX века, мада је њена производња почела да слаби већ средином XIX столећа.⁸⁴ У приштинском санџаку лан је средином прве деценије XX века сејан на 260 дунума а доносио је принос од 4.800 ока.⁸⁵

Године 1902. неки земљорадници Гњилана и околине посејали су афион.⁸⁶ Изгледа да опет није успео, јер се касније ништа о тој производњи не пише.

7. Квантитативни показатељи произведених житарица и вредности производње

Осамдесетих година XIX века кукуруз, а не пшеница, представљао је најглавнији ратарски производ који је обезбеђивао исхрану. Највише га је било у Горњој Морави, на Косову и у Метохији. Средња годишња берба је тада процењивана на 50.000 тона. Средња количинска вредност пшенице процењивана је на 19.000 тона. Произведено брашно било је сасвим просте врсте и чешће га није било ни довољно, те су боље врсте увожене преко Солуна. Јечам, који је тада успевао и у вишим пределима, давао је средњу жетву од 9.000 тона. Овас са просечном годишњом продукцијом од 1.300 тона служио је за исхрану коња, не иза прехрану остале товарне стокe. Конопља (нудеља) се тада у Горњој Морави сасвим мало производила а на другим странама Косова једва је била позната; просечна годишња производња износила је 1.800 тона. Више се гајио дуван и његова средња годишња продукција је у то време износила 900 тона. Дуван се прерађивао у цигарете и за пушење на лулу.⁸⁷

Последња деценија столећа показује готово исту ситуацију. Ипак, изгледа, да је знатно више произвођена пшеница, јер, мада се она знатно више трошила за домаће потребе, на солунску пијацу извожено је годишње (1894) 15 милиона ока жита, и то само са подручја ужег Косова. Већ тада је почела преовладавати бела (сатна) пшеница, дон је

83. М. Савић, *Наша индустрија* VI, 215. — О преради конопље вид.: Исто II, (Сарајево 1922), 168—76.

84. Б. Нушић, *Косово* I, 30; Б. Вранешевећ, н. н., 31.

85. М. Димитријевић, *Привреда*, 41.

86. *Цариградски гласник* 13. VI 1902, 3.

87. М. Николајевић, *Северна Стара Србија*, 378.

црвена задржана само око Пећи и Призрена. Запажено је, међутим, да се квалитет губи због тога што чифчија не довршава свој део посла, те добро не провеје зрневље, или због тога што касни у јесењим пољским радовима, оставља свој део летине у сноповима на пољу, где зрневље остаје преко целе зиме и знатно изгуби на бонитету.⁸⁸

Означена количина за 1894. била је испод просена те деценије, иначе доста ђудљиве у погледу климе и са различитим жетвама и бербама. Берба је те године била још гора него жетва, која је била преко очекивања слаба; рода је било мање а и горег је квалитета био. Ни зрно бачено у земљу те јесени није очекивала боља судбина зато што су велике поплаве јануара 1895. знатно оштетиле посејане њиве, посебно оне око Ситнице која се јако разлила. Вода је начинила штете и железничкој прузи Скопље—Митровица, посебно у начаничком тунелу, па је саобраћај био осам дана у прениду.⁸⁹ Поплаве су нанеле велике невоље највећем делу Косова и суседних крајева и новембра 1896. Вода је разрушила много села око Митровице, Вучитрна, у Ибарском Колашину, крај Ђаковице и Пећи и однела је жито, сено, сламу, дрво и остало што је било припремљено за зиму. Народ је листом почео да се склања у вароши и у планину. Аге око Митровице и Ђаковице биле су приморане да врате убрану трећину како би се чифчије прехраниле. Чак је и држава враћала сакупљену десетину, не рачунајући ону помоћ коју је гладнима дала војска.⁹⁰ Као богата запамћена је 1892. година. Количине добијене од жетве и бербе 1893. године износиле су 75% од претходне. Једино је кукуруз био нешто бољи.⁹¹

Последњих година крајем прве деценије XX столећа под усевима у целој европској Турској налазило се 8,26% површина, највише у јањинском (15,77%) а најмање у солунском вилајету (6,21%); Косовски вилајет се негде налазио по средини — са 10,61 обрадивих површина, тј. 349.067 хентара. Количински (не с обзиром на проценат) највише зиратне земље било је у косовском вилајету. Према истим статистичким подацима, под житарицама налазило се у косовском вилајету 95,52% зиратне земље, под поврћем 2,88%, под виноградима 3,24% и под индустријским и уљаним буљнама 2,36%. Житарице су процентуално биле више заступљене само у јањинском вилајету (93,17%). У погледу поврћа косовски вилајет је заузимао тачно средњу позицију, виногради су у њему били најмање заступљени, а у погледу индустријског биља опет је заузимао средњу позицију. У групи житарица, по истим статистичкама, у косовском вилајету је на пшеницу отпало 34,8% површина, на јечам 20,1% на овас 9,4%, на раж 10,9%, на крупник 1,2%, на просо 0,3% и на кукуруз 22,2%. У погледу пшенице између пет европских ви-

88. *Трговински гласник* 8. XI 1894, 3, конзуларни извештај о привреди, саобраћају и трговини у рејону краљевског српског конзулата у Приштини за треће тромесечје 1891. године, Н бр. 679, Приштина 10. X 1894.

89. *Трговински гласник* 18. II 1895. (извештај једног Србина трговца 10. II 1895.

90. *Трговински гласник* 26. XI 1896, 2.

91. Исто, 21. VIII 1893, 2.

92. *Вардар* 16. VI 1911, 1; М. Димитријевић, *Привреда и трговина у Новој Србији*, књ. 1, Београд, 23, 24, 26.

лајета косовски вилајет је држао треће место (прво — једренски, са 42%), у питању јечма друго (прво — солунски, са 23,2%), код овса треће (прво — једренски, са 12%), у случају ражи треће место (прво — солунски, са 11,9%), слично је било и са крупником (прво — једренски, са 7,8%), код проса претпоследње (последње — битољски, са 0,2%) и код кукуруза такође претпоследње (последњи — једренски, са 14,9%, а прво место — јањински вилајет, са 59,4%).⁹²

Једна друга статистика која говори само за 1909. годину даје следеће бројне вредности: обрађена земља обухватила је 394.000 хектара, од тога под житарицама 320.000 (просек последњих година прве деценије: 319.481), поврће — 10.000 (10.034), дуван — 44.000, конопља и сусам — 9.000 хектара.⁹³

Приноси житарица последњих година прве деценије XX века износили су по хектару у косовском вилајету: код пшенице — 17,88 метарских центи, код јечма — 20,88, код овса 18,22, ражи — 19,03, код крупника — 16,50, проса — 12,25 и од кукуруза само 17,6 метарских центи. Код пшенице већи приноси су постизани у солунском (20,04) и битољском (18,99) вилајета. У случају пшенице у иста два вилајета (30,35 и 23,22), код овса у јањинском (25,90) и солунском (23,93), код ражи више је добијено у солунском (22,38), битољском (20,92) и јањинском (19,44) вилајету, над је реч о крупнику косовски вилајет је био чистији од сваког другог (20,19), од јањинског (19,91) и солунског (19,84) и јањинског вилајета (18,82) и код кукуруза на средњој позицији, после солунског (31,69) и битољског вилајета (21,47). Права плодност и квалитет припремљености земље за сетву види се и по количини рода од константне количине семена. Код пшенице у косовском вилајету добијало се само 4,72 више зрелог зрневља, док у јањинском — 6,12 више, у солунском 4,97 а у једренском 4,84 пута више. Код јечма жетвени принос био је 5,32 већи у косовском вилајету, 5, 95 у једренском а 5,67 у битољском. Код овса — 5,78 у косовском, најмање, док се у јањинском добијало 9,42 пута више. Слично је било и над се радило о ражи, у косовском само 5,02 пута, док у јањинском чак 9,19 пута више. Код крупника косовски вилајет је такође на последњем месту — 5,11, према 6,54 у јањинском вилајету. Код проса у косовском се од баченог семена добијало 16,54 пута већа количина у жетви, али у битољском вилајету 51,37 пута више, у једренском — 40,26. И код кукуруза косовски вилајет је био на претпоследњем месту — 17,61 пута више, док у Солунском 32 пута а у једренском 21,57 пута више.⁹⁴ Пошто је косовска земља несумњиво била боља од земље у осталим вилајетима, релативно слаби приноси били су резултат лоше обраде земље.

Подаци за 1910. годину само дају следеће цифре: укупна количина жетве у европској Турској износила је 6,858.293 хектолитара пшенице, или у просену 15,97 по хектару. Процене по хектару су нао и код збирног податка који је управо изнесен. Те године жетва је давала 6,12

93. Вардар 12. VI 1910, 1; 16. VI 1911, 1.

94. Вардар 16. VI 1911, 1; М. Димитријевић, Привреда, 27.

пута више семена у косовском вилајету а у осталим вилајетима онолико колико је горе означено. У оквиру косовског вилајета на приштински, призренски и пећни санџак отпадало је 82% укупне сабране количине. Пшенице је било више још само у кумановској кази, у Горњој Морави и нешто око Скопља.⁹⁵

Колико је варијала производња житарица у косовском вилајету у четворогодишњем периоду 1905—8. нека покаже следећа табела (у тонама):

	1905.	1906.	1907.	1908.
пшеница	61.000	80.000	50.000	95.557,5
нукуруз	40.000	75.000	70.000	85.000
овас	47.000	20.000	24.000	24.628,9
раж	38.000	54.000	36.000	77.444,2
јечам	17.000	60.000	15.000	43.820,7

Посебно скреће пажњу велико варирање код јечма, које се из године у годину повећавало, односно смањивало чак за више од три пута. Приноси нису зависили само од климатских услова него и од тражења на тржишту, на пример од наступа војних и других лифераната и слично. Трошкови око обраде једног дунума (919,3 м²) износили су просечно у поменутом четворогодишњу за све житарице 23,15 тадашњих српских динара, од чега је отпадало за орање 8,2 динара, на сејање 3,65, на жетву 2,2, на пренос снопова 1,8 и на вршидбу 23,15 динара.⁹⁶

У оквиру косовског вилајета житарицама је у поменутом четворогодишњу највише посејано у скопском па у косовском санџаку, али по приносима на прво место долазио је пећни санџак. Код пшенице 1905-8. године стање је било следеће:⁹⁷

Санџак	обрађ. у дунум.	посејано у шиницима		произведено у шиницима		теж. шин. у онама	цена оне у грош
		на 1 дун.	свега	на 1 дун.	свега		
Спосни	498.860	0,93	436.060	4,48	2,236.760	21	1,04
Приштински	593.950	0,82	486.116	3,63	2,153.517	22	1,00
Пећни	9.177	1,00	9.177	6,66	61.242	24	1,04
Призренски	91.335	0,91	83.539	4,86	444.533	21	1,29
Сјенички	10.710	0,69	7.405	4,58	49.025	23	1,16
Пљеваљски	4.750	0,87	4.125	4,90	23.242	24	1,00

95. Вардар 16. VI 1911, 1.

96. М. Димитријевић, Привреда, 28—9.

97. Све доње табеле донесене су према подацима из Вардара (16. VI 1911), које је користио и М. Димитријевић (Привреда, 30—1).

Збирна табела за јечам показује за четворогодишје 1905—8. следеће вредности:

санџак	посејано у шиницима		произведено у шиницима		теж. цена шин. у оне у окама грош.		
	на 1 дун.	свега	на 1 дун.	свега			
Скопски	391.627	0,95	372.907	3,92	1,537.749	18	0,77
Приштински	201.987	0,80	161.357	4,98	1,006.323	20	0,80
Пећки	4.405	0,96	4.232	9,64	42.481	22	0,99
Призренски	46.515	1,00	46.515	9,61	447.000	18	1,27
Сјенички	44.059	0,79	35.059	5,50	242.296	21	0,05
Пљеваљски	9.000	1,00	9.000	8,01	72.000	18	1,05

Овас је на исти начин у исто време показивао следеће релације:

Санџак	посејано у шиницима		произведено у шиницима		теж. цена шин. у оне у окама грош.		
	на 1 дун.	свега	на 1 дун.	свега			
Скопски	157.430	0,72	114.350	3,83	607.835	15	9,66
Приштински	115.970	0,76	38.595	5,14	595.950	16	0,50
Пећки	4.891	0,57	2.871	4,64	22.422	17	0,58
Призренски	9.690	1,00	9.690	4,40	42.600	12	1,15
Сјенички	25.764	0,63	16.448	3,21	82.741	16	0,81
Пљеваљски	14.000	1,00	14.000	5,00	70.000	13	0,70

Код ражи такође можемо састјвити сличну табелу:

Санџак	посејано у шиницима		произведено у шиницима		теж. цена шин. у оне у окама грош.		
	на 1 дун.	свега	на 1 дун.	свега			
Скопски	259.207	0,45	226.384	4,32	1,119.640	20	0,85
Приштински	82.186	0,83	68.442	3,60	29.615	21	0,86
Пећки	1.118	0,96	1.979	9,00	10.077	22	0,86
Призренски	29.500	0,93	27.500	6,25	184.500	20	1,15
Сјенички	5.200	0,91	4.735	7,32	38.100	21	0,90
Пљеваљски	1.500	1,00	1.500	5,46	8.200	20	0,86

Просо показује следеће производне и комерцијалне ефекте:

Санџак	посејано у шиницима		произведено у шиницима		теж. цена шин. у оне у онама грош.		
	на 1 дун.	свега	на 1 дун.	свега			
Скопски	7.542	0,11	835	2,52	19.170	21	0,07
Приштински	1.370	0,40	545	2,42	3.350	20	0,65
Пећни	—	—	—	—	—	—	—
Призренски	450	0,18	83	3,31	1.590	21	0,76
Сјенички	—	—	—	—	—	—	—
Пљевилски	250	0,16	40	3,00	750	25	0,52

Сејиње и производње кукуруза 1905—8. показује следеће односе:

Санџак	посејано у шиницима		произведено у шиницима		теж. цена шин. у оне у онама грош.		
	на 1 дун.	свега	на 1 дун.	свега			
Скопски	236.361	0,20	49.142	3,33	686.845	21	0,67
Приштински	418.360	0,24	101.078	3,90	1,617.929	21	0,71
Пећни	3.415	0,25	845	14,00	50.096	23	—
Призренски	96.219	0,21	20.500	6,46	622.000	20	1,10
Сјенички	14.860	0,25	3.715	8,00	118.600	22	0,95
Пљеваљски	3.500	0,23	813	8,80	30.800	20	1,10

Пшеница је у 1910. години у целом европском делу Османлијског Царства дала вредности од 4.259.000 турских лира, у кумановском вилајету — 1.250.000. Кукурузом је те године у носовском вилајету било засејано 772.715. дунума, бачено је семена за 176.895 шиника (по 0,23 на дунум), произведено је 3.126.270 шиника (по 4,04 на дунум); шиник је просечно стајао 18 гроша. Под јечмом је било 697.593 дунума, бачено је 629.065 шиника семена (по 0,9 на дунум), произведено је 3.347.849 шиника (по 4,8 на дунум); шиник јечма просечно је вредео 18 гроша. Јечам је 1908—10. више сејан него у ранијим годинама због тога што је потражња у областима САП Косова била знатно већа покретима турских трупа против арбанашних демонстраната и устаника. Такво је стање без сумње трајало и следеће две године. Сетва ражи у 1910. години обухватила је 377.801 дунум, бачено је семена за 329.660 шиника (по

0,87 на дунум), а произведено је 1.656.670 шинина. Овсем је засејано 328.754 дунума, бачено је семена за 645.854 шинина а произведено је 1.421.849 шинина; шиник је просечно продаван по 11 гроша. Просом је 1910. године било засејано свега 9.623 дунума, бачено је семена за 1.503 шинина, произведено је 24.860 шинина; шиник је просечно стајао 14 гроша. Данле, 1910. пропорције житарица су биле: пшеница 32%, кукуруз 22%, јечам 20%, раж 11%, овас 10%⁹⁸

Приближна вредност од жетве 1910. године износила је у косовском вилајету: код пшенице 1.250.000, код кукуруза — 347.000, код јечма — 58.000, ражи 311.000 и овса 151.000 турских лира.⁹⁹ Трошкови оно обраде дунума под житарицама у тој години износили су: за орање 8,2 франка, за сејање 3,65, за жетву 2,2, за пренос снопова 1,8 и за вршидбу 7,38; данле свега 23,15 франана. Дунум је давао просечно 385 кг. зрневља, а доносио је вредност од 54,50 франана. Ако се одбије 6,95 динара на име државног пореза (десетна) и 21,25 (тако!) на име трошкова обраде, остаје чист приход од 24,4 франана. Капитал утрошен код житарица доносио је 27% прихода. У вези с тим треба знати да је, због општег сиромаштва народа у косовском вилајету, земља ту била јевтинија него у другим областима европске Турске. Тако, дунум земље износио је свега 300 до 500 гроша (од 67,75 до 119,60 франана).¹⁰⁰ Та околност, као и лепа зарада на уложени новац, ишла су на руку појави улагања капитала и стварању поседа ради извлачења добити.

8. Количине произведеног варива око 1910. године

У целом европском делу Османлијског царства варивима је око 1910. године било посејано 35.043 хентара или 2,53% обрадивих површина. Од тога је највише отпадало на солунски вилајет (10.105) па на косовски (10.034 хентара). У оквиру самог Солунског вилајета поврће је неговано са 4,07% а у косовском на 2,88% обрадивих површина. Са хентара засејаног тим културама добијано је 1911. године просечно 900 тадашњих српских динара дохотна.¹⁰¹

98. Вардар 16. VI 1911, 1.

99. Исто. — Свота израчуната за јечам је вероватно погрешна.

100. Вардар 16. VI 1911, 1.

101. М. Димитријевић, Економика проматрања о Старој Србији и Македонији, Трговински гласник 8. II 1912; М. Димитријевић, Привреда, 35). — Стање са варивом по санџацима на Косову било је следеће (М. Димитријевић, Привреда, 35—9);

санџан	обрађ. у дулумима	посејано у онама		произведено у онама		цена оне у грошима
		на дулуму	свега	на дулуму	свега	
приштински	5.336	10	5.336	98	520.900	1,00
пећни	1.464	7	9.992	90	133.200	1,33
призренски	75.252	2	15.504	47	3.509.200	—

Пасуљ бели је у европској Турској (1910.) укупно посејан на 28.103 хектара, а дао је производњу од 18,089.042 кг, боб на 2.211 са производњом од 1,312.960 кг, сочиво на 1.322 хектара са добијених 5,477.035 кг, грах на 904 хектара са 823.797 кг. и кромпир на 2.443 хектара са 2,926.952 кг. Површине под варивима (у хектарима) по вилајетима дају следеће бројне вредности:

Варива	Косовски	Битољски	Солунски	Једренски	Јањинс.
пасуљ	8.390	7.792	9.045	1.674	1.003
боб	14	12	203	936	361
сочиво	87	278	497	254	196
кромпир	1.394	140	160	649	95

У оквиру вилајета у косовском је на пасуљ отпадало 84%, на сочиво 1%, на кромпир 14% површина засејаних варивима, у битољском: на пасуљ 94%, на сочиво 3%, на кромпир 2%, у солунском: на пасуљ — 90%, на боб 2%, на сочиво 5% и на кромпир 1%, у Једренском: на пасуљ — 42%, на боб 24%, на сочиво 6%, на кромпир 16%, и Јањинском: на пасуљ — 58%, на боб 21%, на сочиво 11% и на кромпир 7%. Годишњи приход од целонупне производње махуњина и кромпира износио је оно 1910. године 200.000 лира (4,600.000 тадашњих динара); од тога је на пасуљ отпадало 82,39%.¹⁰²

Збирна табела за косовски вилајет (1910) даје следеће односе:

Култура	обрађено дунум.	посејано у шиницима		произведено она		цена она у грошев.
		на 1 дун.	свега	на 1 дун.	свега	
пасуљ	91.270	3	282.345	55	5,010.818	1,15
боб	636	4	7.412	48	997.360	1,06
сочиво	950	4	3.910	50	30.528	1,03
кромпир	15.163	9	140.900	67	47.750	0,44

102. М. Димитријевић, н. н., *Трговински гласник* 14. II 1912, 2; *Исти, Привредам*, 36—37.

Продунција пасуља само за санџане ноји обухватају делове садашње САП Носова показује релације:

Санџак	обрађено у дунум.	посејано у шиницима		произведено она		цена оне у грошев.
		на 1 дун.	свега	на 1 дун.	свега	
Приштински	5.336	10	5.336	98	520.900	1
Пећни	1.464	7	9.992	90	133.200	1,33
Призренски	75.252	2	150.504	47	3.509.200	

Велина производња у призренском санџану односи се на северо-западну Македонију (Тетово, Гостивар), са значајном количином од 158 она по дунуму.¹⁰³ Сочиво се среће само у скопском санџану. Боба није било на пољима пећног санџака, док је у приштинском и призренском санџану био само симболично заступљен једино са по 50 дунума (мање од пет хектара) и са произведених 3.000 она у приштинском и 2.500 она у призренском санџану; цена му је један грош у приштинском и 1,25 гроша у призренском санџану. Кромпир је у приштинском санџану посађен на 2.700 дунума, али се са једног дунума скупило два пута више него у скопском санџану, тј. свега оно 290.000. Продунција кромпира у пећном санџану износила је 130.000 она у призренском 17.360. Највиша цена кромпиру износила је у пећном санџану 0,33 а у призренском 0,58 гроша.¹⁰⁴

9. Количине произведеног воћа око 1910. године

У целој европској Турској воће је сакупљано у доњим количинама:

култура	количина	вредност у грошевима	% од укупне вредности
шљива	73.758	2.348.673	19,5%
јабуна	33.034	1.925.385	16 %
крушка	26.471	1.498.404	12,4%
орех	22.108	2.185.969	18,1%
кестен	24.825	1.337.561	11,1%
бадем	4.132	509.514	4,2%
остало	—	1.186.062	9,8%

103. Исто.

104. Исто, *Трговински гласник*, 16. II 1912, 2.

У групи „остало” налазе се најсија, бресква и трешња. Овде треба приључити и смокву које није било у областима данашње САП Косова са добијеном вредношћу од 497.956 гроша или 4,1% дохотка од воћарства). Воће које је успевало и у осталој Европи највише је успевало у косовском вилајету; дон је остало воће највише било у једренском, а најмање у косовском вилајету. Код шљиве су односи били следећи: косовски вилајет 56,1% означене количине а у једренском само 2,9%, код јабуке — косовски 38,7% а у јањинском 2,7%, код крушке — косовски 36,6%, јањински 5%, код ораха — једренски 23,6%, косовски 14,5%, код бадема — једренски 48,5%, косовски 2%, код најсије — једренски 63,9%, јањински 1,3%.¹⁰⁵ Године 1911. од ораха у целој европској Турској добијено је 2,185.950 гроша, од чега у косовском вилајету најмање — само 15,5%.¹⁰⁶

Производња воћа по вредности (са процентом од укупне добити од производње воћа) била је следећа:¹⁰⁷

вилајет	шљива		јабуна		крушка	
	гроша	%	гроша	%	гроша	%
косовски	1,317.492	56,1	743.995	38,7	547.638	36,6
битољски	533.300	22,7	317.636	16,5	293.990	19,6
солунски	195.573	8,4	462.537	24	383.133	25,6
једренски	233.258	9,9	348.487	18,1	198.317	13,2
јањински	68.750	2,9	52.700	2,7	75.276	5

У целом косовском вилајету производња је 1910. показала следеће количине и просечне вредности:

шљива:	3,629.700	она; продао просечно по 3,36 гроша
јабуна:	1,110.440	она; продао просечно по 0,64 гроша
крушка:	928.440	она; продао просечно по 0,59 гроша
од оне најсија:	79.800	она; продао просечно по 0,7 гроша
нестен:	369.975	она; продао просечно по 0,68 гроша
бадем:	7.500	она; продао просечно по 1,35 гроша
орех:	278.250	она; продао просечно по 1,14 гроша

105. Исто, *Трговински гласник*, 18. II 1912, 2; *Привреда*, 2—3.

106. М. Димитријевић, *Привреда*, 43.

107. Исто.

Поменуте количине и цене распоређене су по релевантним санџацима на следећи начин:

култура	приштински		пећки		призренски	
	колич. у онама	цена у грош.	колич. у онама	цена у грош.	колич. у онама	цена у грош.
шљива	585.000	0,32	427.200	0,33	81.000	0,56
јабука	432.000	0,62	125.240	0,75	42.500	1,2
крушна	175.000	0,51	61.250	0,83	53.800	0,95
кајсија	17.000	0,5	500	1,5	1.600	1
кестен	75	0,8	80.000	0,5	283.000	0,5
орех	21.500	1,1	75.000	1	61.000	0,31
бадем	—	—	—	—	—	—

Метохија је представљала изразито воћарски крај. Пећки санџан био је особен по јабукама и крушнама, а призренски по кестену.¹⁰⁸ У целини, иако је у деловима САП Косова било врло погодних услова за воћарство, оно није било развијено.

10. Количине производње грозђа, вина и ракије око 1910. године

Винова лоза, после житарица, представљала је главно богатство сељана у европском делу Турске. Од оно 1880, а нарочито 1890. године, производња грозђа стално се повећавала, саобразно паду рода од лозе у Србији и Бугарској, где је она много страдала од филоксера. Тако је виноградарство на крају турског господарства повратило онај положај у оквиру уне привреде које је имало и на самом почетку турских завојевања у балканским земљама.

Берба у косовском вилајету дала је 1896. године око 18.000 тона, у 1907. — 18.620 а у 1908. преко 19.000 тона. После поменуте године филоксера је у околини Скопља почела јаче да напада винограде. У косовском вилајету лоза је највише била заступљена у скопском па призренском санџану. О томе за 1910. говори следећа табела:¹⁰⁹

санџан	дунум	производња у онама			цена оне грозђа у грошев.
		грозђе	вино	ранија	
скопски	85.300	16.954.178	2.889.663	351.855	0,55
призренски	18.300	3.610.000	205.000	32.276	0,81
приштински	13.800	817.000	72.525	34.417	0,65
пећки	5.500	500.000	50.517	62.489	0,75

108. Исто, 44—5.

109. Исто, 33. — О филоксери у призренском крају 1893—99. вид.: *Трговински гласник* 21. VIII 1893, 2; *Цариградски класик* 25. IX 1897, 2; 25. XI 1899, 2.

У призренском санџану виноградарство је по назама било заступљено:

назе	дулуми	производња у онама			цена оне грожња у грошев.
		грожње	вино	ракија	
призренски	7.000	2.000.000	65.000	15.276	0,75
гостиварсна	5.300	1.060.000	140.000	17.000	0,75
тетовска	5.000	500.000			0,75
Љума	1.000	50.000			1

Из табеле се види да је у призренској нази само мањи део грозња бацан у наце за вино и ракију, а да је већи део трошен у сировом стању, односно за конзервирање. Због тога је гостиварсна наза, у којој је земљиште било мање погодно за лозу, давало већу количину вина и раније него призренска наза. У пећном санџану виногради су се највише простирали у пећној кази, где је скидано око пола милиона она грозња, а добијано је 30.517 она вина и 62.489 она ракије. Тај однос вина и ракије нигде другде није запажен — да је ракија произвођена више него два пута онолико колико вина. Разлог тој појави треба тражити у томе што су муслимани пили ракију, а вино врло ретко. У приштинском санџану грозње се највише рађало у прешевској кази. Цео санџак давао је 817.000 грозња, док сама прешевска наза до 500.000, од чега је произвођено 40.000 она вина и 10.000 ракије. У тој кази под лозом се налазило 10.000 дунума.¹¹⁰

Иначе, виногради су у европској Турској са 73.264 хектара покривали 0,43% укупне географске површине, односно 5,29% обрађиване површине. У косовском вилајету, пак, под лозом се налазило 11.299 хектара, што је чинило 3,24% од целокупне зиратне земље. Једини је јањински вилајет имао просечно мање винограда од косовског. Са једног хектара брано је просечно 2.600 килограма грозња. Целокупна берба 1910. године у европском делу Отоманског царства вредело је 780.000 златних лира. Од те своте на косовски вилајет отпадало је 19,31%. У Косовском вилајету убирало се годишње 280.775 тавара

110. М. Димитријевић, н. н., 34—5; М. Димитријевић, *Привредно-економска 1910. година у Косовском вилајету*, *Вардар* 16. VI 1911, 1. — Вино, (посебно црно) у знатним количинама прављено је у Подримљу и у око самог Призрена, оно Ђилана и уопште у крају источно од реке Ситнице. Године 1882. производња је износила 3.400 хентолитара. Ипак, недостајали су услови да вино постане важнији извозни продукт. Болест је све више хватала лозу, справљање пића је било примитивно а и подруми и бурад у којима је вино чувано били су лоши (М. Николајевић, *Северна Стара Србија*, 38—9).

грожња, тј. хектар је давао 2.566 кг, дакле нешто мање него што је било у просеку за целу европску Турску¹¹¹

11. Количине у производњи индустријског и уљаног биља око 1910. године

У категорији индустријског и уљаног биља у европском делу Османлијске империје треба забележити: памук, лан, конопља, дуван, ман, сусам и маслину. Рачунало се да је под индустријским и олајним културама тада било 1911. око 57.300 хектара (1910. године — 57.000), што је чинило 5,29% од целонупне обрађене земље, односно 0,44% од целе географске површине. Косовски вилајет са 8.252 хектара под овим усевима заузео је треће, средње место међу вилајетима, после једренског и солунског. Као што се види, то биље је неговано 1,61% више него махуњине и кромпир, а за 1,15% мање него винове лозе. Годишњи пораст површина под тим културама 1910—1911. године износио је 0,466%. Те културе су биле најдоходовније у целој пољопривреди. Године 1910. за њих је наплаћено 155.239.082 гроша (34.152.598 тадашњих динара), што је чинило 8,97%, од општег годишњег прихода добијеног од свих земљорадничких култура. Зарада је овде већа него ма од које друге ратарске биљне; она је по хектару 1910. износила 2.500 а 1911. — 2.710 гроша. Просебно се исплаћивало сејати ман (афион), који се ширио на рачун житарица, те је око 1910. године доп-ро на север до у нумановску назу.¹¹²

Поменуте културе заступљене су на следећи начин:

дуван	— 25.259 хектара,	уз производњу од	22,306.400 кг.
памук	— 6.072	„	2,478.100 кг.
конопља	— 1.773	„	1,158.200 кг.
сусам	— 2.230	„	856.200 кг.
афион	— 2.833	„	40.700 кг.

Нвантитативне одредбе у производњи дувана и памуна око 1910. године биле су следеће:

вилајет	п а м у к			д у в а н		
	посеј. дун.	произв. ока	сред. цена у	посеј. дун.	произв. ока	сред. цена у
косовски	50.759	2,745.968	6,31	2.490	41.270	7,6
битољски	19.450	939.553	6,7	452	14.590	6,37
солунски	115.713	9,278.514	7,1	43.656	125.270	6,55
једренски	80.605	4,128.400	8,18	17.950	322.607	5,73
јањински	6.901	210.969	5,22	1.500	69.000	7

111. Вардар, 19. VI 1911, 1 (М. Димитријевић, Привредно-економска 1910. година у Косовском вилајету). — Урод грожња био је највећи у скопском и сјеничком санџану. У приштинском санџану највеће површине под лозом налазиле су се у пршевској нази (10.000 дунума) а у призренском санџану у призренској нази (70.000 дунума са бербом од преко 2.000.000 грожња), (Вардар 21. VI 1911, 1).

112. М. Димитријевић, н. н., Вардар 23. VI 1911, 1; Исти, Привреда, 38—9.

Поменути показатељи код лана и конопље били су:

вилајет	л а н			к о н о п љ а		
	посеј. дун.	ока произв.	сред. цена у	посеј. дун.	произв. ока	сред. цена у
косовски	500	12.800	3,33	15.839	851.900	2,85
битољски	1.326	62.505	1,87	3.387	41.098	3,58
солунски	3.155	162.050	2,09	400	6.700	2,66
једренски	9.164	320.705	1,42	113	3.100	1,83
јањински	3.320	26.000	2,31	—	—	—

Афион и сусам исказани су следећим количинама и ценом:

вилајет	а ф и о н			с у с а м		
	посеј. дун.	произв. ока	сред. цена у	посеј. дун.	произв. ока	сред. цена у
косовски	19.510	16.707	1,67	1.130	27.200	2
битољски	171	171	1,60	300	7.500	2,5
солунски	11.130	14.856	1,31	51.403	1.983.142	2,4
једренски	—	—	—	49.930	1.152.800	2,16
јањински	—	—	—	—	—	—

Косовски вилајет долазио је по производњи дувана на треће место, но он није био врхунског квалитета и није извозен. У оквиру вилајета површине под дуваном биле су највеће у скопском санџану, док се у пећном није садио. У приштинском санџану оно 1910. дуван је успевао на 10.600 дунума; показивао је количину од 608.200 кг. и продаван је по 5 гроша ока. У призренском санџану дуван је тада био раширен на 10.300 дунума, са продунцијом од 219.500 кг и уз цену од 10,5 гроша ока. У приштинском санџану дуван је гајен највише у прешевској и гњиланској кази, у којима је многим представљао једино занимање.¹¹³ Површина 1910. године под дуваном у приштинском санџану било је 10.600 а у призренском 10.300 дунума, са приносима од 608.200 у 219.500 ока.¹¹⁴

Кнопља је гајена у свим санџацима косовског вилајета осим пећног, али највише (1910) у приштинском — на 11.950 дунума (77,8%), са производњом од 570.000 ока (66,9%). Године 1911. конопља је покривала 15.498 дунума вилајета, што значи да је годишње повећање износило 1,16%. У призренском санџану под конопљом се налазило 324

113. Вардар 21. и 23. VI 1911; М. Димитријевић, Привреда, 39—41.

114. М. Димитријевић, н. н., Вардар 13. V 1911, 1; Вардар 23. V 1911, 1.

дунума, са производњом од 32.000 она, а у скопском на 2.400 дунума. Укупна производња 1910. у вилајету износила је 851.900 она.¹¹⁵ Принос конопље био је готово 100 она по дунуму, тј. преко тоне по хентару. У приштинском санџану тај принос је био много мањи — 42 оне по дунуму. У приштинском санџану конопља је највише успевала у гњиланској и прешевској нази.¹¹⁶

Лан је у областима данашње САП Косово успевао у призренској нази и то 1910. и 1911. године био је гајен на 2.600 дунума, а у приштинској на 1.200 дунума.¹¹⁷ Опадање те културе, тако лепо заступљене на средњовековном Косову, било је стално на дневном реду. Може се узети да је са 1912. годином лан почео поново нестајати са ужег поља Косова. У ствари, лана је до почетка XX века нестало у производњи приштинског санџана али му је садња обновљена у наредној деценији.¹¹⁸

Сусама и афиона било је у областима данашње САП Косова на врло малим површинама.

12. Локална робна производња ратарских производа

Не постоје подаци о робним вишковима по рејонима Косова, Метохије и Горње Мораве крајем османлијске власти. Танви подаци постоје за прве године Краљевине СХС, па се може узети да великих уступања није било ни деценију раније.

У Приштини се годишње могло сабрати 1.000 вагона пшенице, 700 вагона јечма, до 600 вагона овса, 250 вагона кукуруза, 150 вагона ражи, 100 пасуља, 120 кромпира. Од тога је 65—70% извозено. Из Вучитрна експортирано је годишње 300—500 вагона жита. Из подужева извозено је годишње око 80 вагона пшенице, око 60 вагона јечма, 40 овса, и око 40 кукуруза. У Гњилану првих година после рата 1914—18. поред стрмих жита и кукуруза народ је почео да сеје и врло уносан мак. Танва је оријентација почела да се јавља већ уочи балканских ратова. У равници ту се добијало по 1.000—1.500 она жита и кукуруза од хектара, док на планинским теренима око Новог Брда до 700 она. Годишње се из Гњилана извозило: пшенице 10 вагона, кукуруза — 62, јечма — 47, овса $3\frac{1}{2}$ вагона, нешто кудеље. Гњилански крај био је погодан и за воћарство. Конопља је успевала нарочито уз Мораву. Занимљиво је да муслимански сељаци нису сејали ту биљку.

У Метохији је од 98.000 хектара земље 48.350 било под културама. Релативно високи приноси ту су остваривани наводњавањем. На наводњаваном хектару рађало је по четири тоне кукуруза, по две тоне пшенице. Пећ је била чувена по пасуљу, јабукама и вину. На ђако-

115. Вардар 23. V 1911, 3; М. Димитријевић, *Привреда*, 41. — Постојало је мишљење да је конопља најбоља у Албанији (*Трговински гласник* 16. VI 1894, 1).

116. Вардар 26. VI 1911, 1; М. Димитријевић, *Привреда*, 42.

117. Вардар, 23. VI 1911, 3.

118. И. Иванић, *На Косову*, 127.

вичкој пијаци слегало се 75 робних вишкова житарица (највише нукуруза), 80 вагона пасуља, 60 вагона сена, 20 јабука, по два вагона крушана, кестена и ораха. У призненом крају на осам дунума (мање од хентара) бацано је четири карлице (=32 оне, 41 кг) семена, а добијано је од 20 до 40 карлица жита (820—1.620 кг); код јечма — 40—120 карлица (по 25—28 она и 32—35,84 кг), што је износило 1.280—4.300 кг; код нукуруза добијано је 25—50 карлица (по 32 оне, 41 кг), што је чинило тону до две), овса по брдима родило је по 80 карлица а у нижим пољима по 120 карлица (по 18—20 она или 23—25,6 кг), што је чинило 1.840—3.072 кг. Слаб род појављивао се сваке треће-четврте године. Ти приноси су постизани тамо где је земља нешто ђубрена, иначе су приноси били слабији. Циклус од три-четири године, кад би се поновиле лоше жетве, можда би указивао на циклус четворопољног или петопољног система, над је земља само прелазила на полуугарење славим приносом.

III. РЕТКЕ ШУМЕ НА КОСОВУ И У ГОРЊОЈ МОРАВИ И МНОГО СИТНЕ ХРАСТОВЕ ШУМЕ У МЕТОХИЈИ

Земља је у последњем периоду османлијске владавине на Косову са готово три четвртине комплекса припадала држави, тј. улазила је у категорију миријских земаља.¹ После младотурске револуције, у борби против узурпација терена, било је заострено и питање власништва над шумама. Власници на чијим су се имањима налазиле мање парцеле шума тражили су од власти косовског вилајета да им се призна прово власништва над тим шумама. Власти су биле спремне на уступке у случају кад би се дрво тих шума прерађивало. Прерађивачи дрва који су трупла узимали из државних шума стекли су повластицу у томе што су плаћали само живо дрво, а не и разне друге таксе и прирезе. Марта 1909. било је прихваћено да се више не наплаћује ни „хецас параси“ на товаре дрва који су уношени у варош на продају.² То ослобођење трошарине уследило је због велике скупоће дрва, којег није било много, и које је довожено са стране.³ Кад је турска држава ливидирала тимаре и зеамете, право државе на шуме је ојачано. На Косову, међутим, највећи део шума остао је у рукама бегова, обично у областима у којима сељаци нису имали своје земље, него су као чифчије обрађивали беговски посед. Шума се нешто сачувала само у планинама до чијих врхова је саобраћај био веома отежан. Шумски надзорници и чиновници шумских управа нису залазили на терен, него су се држали својих административних центара. Правих шума у косовском вилајету било је на Шар-планини и у њеним жупама, посебно у Сиринићу, а помало су се одржале и у Горњој и Доњој Морави, у Ка-

1. М. Димитријевић, *Привреда*, 58.

2. *Вардар* 17. III 1909, 3.

3. М. Димитријевић, *Привреда*, 58.

чанику и у пределима Метохије, тј. у брдовитим областима између Пећи, Ђаковице и Митровице.⁴ Рачунало се да је у косовском вилајету било до 100.000 хектара под шумом. Солунски вилајет важио је као најшумовитији у европској Турској, и ту је било око 180.000 хектара шуме.⁵

Борба за ретке шуме постајала је и на Косову, као у свим сличним аграрним друштвима на измаку феудализма. Класична распра нових буржоазираних феудалаца, ага, са сељацима представљао је спор који су водили хаџи-Рамадан-ага и његов брат Шабан-ага, потомци умрлог муфтије, са сељацима Арбанасима, а потом и са сељацима Србијама, који су помогли своје класне другове уместо да раде за аге. Судска парница вођена је пуних 15 година, од 1897. до 1912. године. Поменуте аге су тежиле да укину утрине, сеоске испаше и шумарке уз села и да их силом присвоје.⁶ Спорили су се и сами сељаци, на пример житељи села Средне и Драјлића због неког шумског комплекса између та сва села Средачке жупе; у љутој завади потрошено је грдно много новца и времена, на адвокате, таксе и за одлазак на рочишта тако да се, према речима листа *Вардар*, за потрошен новац могло купити пет таквих шума. Процес пред судом трајао је од 1906. до 1912. године.⁷ На сличан начин настала је свађа између становника села Оклата и људи из суседног Ливађа, која је изашла пред мутесарифа (окружног начелника); спор је потом прослеђен „редовним путем” шумском одељењу вилајетске управе. Борба за шуму водила се нарочито између староседелаца Срба и дошљана Арбанаса који су држали да је њихово право муслиманима прече од постојећих традиционалних праваца. У таквом једном спору убијена су два брата Лазића из Доње Гуштерице септембра 1908, по налогу и поруџбини приштинског муфтије Хаџи-Бабе.⁸

У првој половини 70-их година XIX века Милош С. Милојевић није видео на ужем Косову никакве шуме осим трња и жбуња код реке Неродимке, на простору од 50 дана орања, но и то је готово сасвим утамањено. Грађевно и огревно дрво ипак су добијани са околних планина. Доста високом буновом, јасеновом, брестовом, грабовом, липовом, дудовом, кленовом, тисовом и јаворовом шумом, шибовином, дрновином, чибуновином, машљиновином, глогом, трњем, бренињом, оскорушом па и трешњама обрастао је јужни део Чичавице, између Дренице и ужег Косова. У то доба гору је могао свако сећи, јер држава није водила рачуна о шумама као општедруштвеном добру.⁸ Доста је шума уништено и повлашћено друштво оријенталних железница у време градње железничке линије Скопље—Митровица као и стругара у Неродимљу, а касније пилања Али Драге. Због тога што су површине под шумом знатно смањене, крајем XIX столећа цена огревном дрву

4. Исто.

5. М. Димитријевић *Привреда*, 59.

6. АС, ППО — 1912, ред. 92, приштински конзулат са бр. 94 од 19. IV/2. V 1912.

7. *Вардар* 11. III 1912, 3; 21. IX 1908, 1.

8. М. С. Милојевић, н. д., II, 102—3.

на Косову је порасла од 8 на 20 гроша за кола средње величине.⁹

Деведесетих година, у време кад је Бранислав Нушић службовао у приштинском конзулату шума на Косову није било довољно за редовне, дневне потребе. Највише их је било на планини Чичавици и око Грдеша, потом у Козници и Орману, посебно у области Карадага (Скопске Црне Горе), а најуређеније шуме налазиле су се у Неродимљу. Шуме је било и око Црнољева, у области планине Велетина и на Рибарским планинама, где су се обе састајале с Дреницом. Источно од села Словиње налазила се планина обрасла богатом старом шумом (храст, цер, граб, буква, јавор, јасен, лисна). Нешто више шуме било је и између Качаника и Феризовића као и северно од Приштине и у Шаљи, крај Вучитрна. Шуму која није имала правог господара могао је и тада свано сећи. Држава није водила бригу о планској сечи и о подмлађивању шума. Села су само понекад имала забране уз насеље. Шума је знатно страдала доласком мухаџира из крајева који су 1878. припали Србији, јер су они шуму крчили да би дошли до ораница. Понeki моћнији читлук-сахибија настојао је да подигне забрну уз своје село. Током времена Арбанаси, нарочито у јужном делу равнoг Косова, све су више увиђали потребу одржавања забрана поред села. Највећа шума коју је Нушић видео на Косову била је она око реке Неродимне, за 50 дана орања; ту је постојала и стругара која је касније напуштена.¹⁰ Шума је постојала и између новобрдског села Драганце и суседног манастира, с обе стране Драганске речице (1897); простирала се на комплексу којим је требало ходити десет минута, тј. нешто више од километра.¹¹

У првој деценији XX века уже Косово било је без праве шуме. Нешто је остало шума у области Лугова и Обице, где се још очувала густа храстова шума, док су многи суседни пропланци били искрчени. У Горњој Морави стране котлине су биле обрасле младом шумом. У начаничком крају гора је већ била потпуно огођена. Три четвртине Метохије биле су под храсталаком и шумицом где је поред старих грмова и ниског дрвећа било жбуња, трња, дрена, глога, граба са разним биљкама пузавицама. Призренски крај имао је нешто храстова жбуња док је праве шуме било само на Црнољеву, где су се на источној падини дизали густе храстови; и косовске стране Црнољеве биле су разврстане у многобројне шумовите косе.¹²

Салнама косовског вилајета из 1898. године наводи да је у приштинској нази било 24.000 хектара шуме, у гњиланској нази, на северно-источним странама 25.000 хектара миријске и око 23.680 дунума шуме другог власништва; у вучитрнском судском срезу шума је припадала

9. *Народна привреда*, 21.

10. Б. Нушић, *Косово* I, 30—1, 54—5; М. Савић, н. д., VII, 156, 161; Б. Вранешезић, н. н., 32.

11. АС, ПО — 1897, фасц. IV, дос. VI, I/34, извештај Т. Станновића Пов. бр 90 од 4/17 VII 1897 (Ново Брдо је тада имало само четири муслиманска дома).

12. Ј. Цвијић, *Основи за географију и геологију Старе Србије и Македоније*, књ. III, 1121, 1145, 1138.

држави па се народ користио шумом, пошто му то власт дозволи на поднесену молбу.

На крају отоманске власти, у Метохији било је на стотине хиљада хентара од Призрена до Рудника (на путу Пећ—Митровица) ситне хростове шуме. Права шума, и то хростова, била би на том растојању само Козарица код Пећи.¹³ То жбуње и шибље нени су извештаји 1914. године називали „релативним шумским земљиштем”.¹⁴

У Средачкој жупи шуме и испаше биле су сеосна својина. Према једној анкети из 1912. године, шуме је у Жупи 90-их година било врло много, али је она највећим делом сатрвена због потребе сељана за ораницама и ливадама, посебно око већих села, као што је била Средсна. Због тога је сеосни свет 1912. осећао оскудицу нада је реч о огревном дрву. Зато су тада сва села, па и муслиманска, штедела шуму. Изузев Горњег Села, према договору у оквиру Жупе, ниједно друго село није смело да продаје дрво из општинских шума. Горње Село је у ствари и сачувало Жупу од већег расељавања својим богатим шумским комплексима који су се одржали до 1912. Обнављање шума није се могло успешно спровести од коза и говеди које је свака кућа држала мужења ради. Због танвог развоја ствари, цела северна страна Средаске жупе пред балкански рат је деловала као горовита пустиња, са голим бреговима, сухим потоцима и вододеринама; оголено земљиште није било у стању да упије ни најмању кишу, него се вода хировито спуштала падинама, спирајући земљу, засипајући њиве и ливаде поред рене Бистрице. Учитељи су у месту Средској, за време летњег школског распуста посејали 40 леја багремовог семена које је доста добро никло; касније општина није хтела да погоди човена који би расадник заливао и неговао, те је велики ученички рад пропао.¹⁵

Начаник је још крајем XIX века имао толико шуме да је био у стању да велики део косовских вароши и Скопље снабдева огревним дрветом. Почетном XX столећа шума се задржала на подножју Лугова и Орице, али су многи пропланци већ били искрчени. Доња Морава је на падинама своје котлине имала шуму младицу.¹⁶ Представници нове српске власти држали су да је жалосно стање косовских шума настало као последица насиља над хришћанима и због навике локалног становништва да исхрањује козе, овце и говеда у суседним шумама.¹⁷

13. М. Савић, н. д., VII 23 и 170.

14. *Народна привреда у присаједињеним областима*, Београд 1914, 436.

15. Ђ. Милић, н. н., 301.

16. М. Димитријевић, *Привреда*, 60.

17. М. Савић, *Занати и индустрија*, 294. — Ј. Дедијер (*Нова Србија*, 232) је забележио да на Косову преовлађује „обрасло зелено земљиште: велики шумски комплекси хростове и бунове горе”.

IV. ОПАДАЊЕ СТОЧАРСТВА У ПОСЛЕДЊИМ ДЕЦЕНИЈАМА ОСМАНЛИЈСКЕ ВЛАСТИ

1. Број стокe

Ретко у којој привредној грани је лична и имовина несигурност деловала на привредне границе као код сточарства, и то сасвим непосредно. С обзиром да су арбанашке разбојничке тајфе стално крстариле преко Косова, а планинци се спуштали у низије, пљачкања стокe стално је било. Но било је периода кад су те отимачине биле знатно увећане, готово систематски вођене, тако да власти нити су могле, а понекад ни хтеле да се опиру отимачини стокe. Још у почетку српско-турског рата 1876. Горани су имали необично велина стада и бавили су се готово искључиво овчарством; било је домаћина и са 5.000 грла који су то своје благо сване јесени спроводили на обале Егејског мора, у Транију, а понекад чак у Малу Азију. Но, сталним продирањем у области САП Косова Љумљана, почевши од 1878. године, Горани су били приморани да напусте сточарство и да се одају печалбарству.¹

Крајем 80-их година XIX века у области САП Косова било је просечно 200.000 говеда, 40.000 бивола, 550.000 оваца, 300.000 коза, 1.500 свиња и 700.000 комада домаће пернате живине, од товарне стокe: 50.000 коња, 6.000 магараца у Метохији и око 300 мула. Сточарство је тада још привлачило живаљ поменутих крајева. Штавише, сточарство је ту представљало „основ благостању и готово је једини производ за тековину, услед чега се стока негује у толиком броју да је има и за трговину“.²

У последњој деценији столећа приближан број стокe може се установити с обзиром на порез који је на стоку плаћан. На грло овце и свиње плаћано је пет гроша годишње. За овце на име пореза давано је 1.481.407 гроша, што значи да је званично узимано да постоји 296.281 грло; за свиње је на ужем Косову давано 71.195 гроша пореза, што би говорило да се службено узимало да их има 14.293.³ Њихов став морао је стварно бити већи, јер је сељак скривао прави број да би мање плаћао. С обзиром на овчији порез 1895. године, службено је било близу толико, тако да је једна реалина процена рачунала са око два милиона оваца; по санџацима, из горњег службеног броја на скоп-

1. Ј. Цвијић, *Основе за географију и геологију*, III, 1095—6; Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 247; М. Савић, *Занати и индустрија*, 88; М. Лутовац, *Гора и Ополье, Насеља и поренло становништва* књ. 35, Београд 1955, 35; А. Урошевић, *Шарпланинска жупа Сиринић*, 130—31.

2. М. Николајевић, *Северна Стара Србија*, 39 и 35. — Цифре се сванано односе на основу пописа који је у вилајету извршен за поресне потребе 1884. године (Тежан 15. IV 1884). Попис је обављен и у времену од марта до маја 1891. (*Велина Србија* 8. XII 1891).

3. Б. Нушић, *Косово* I, 37.

ски треба издвојити 71.100, на призренски (где су пасишта Шар-планине) 126.400, на пећки 61.000, на приштински 108.000, на сјенички 91.800 и на пљеваљски 72.500. Ипак, збир не стиже горњи број, који мора да је претеран. Много оваца било је на планини Ветернику, где су се становници Чаглавице искључиво занимали овчарством; овде није било метиља, те је благо ту догоњено. Свиње су држане готово тајно у национално мешовитим селима, јер су Арбанаси муслимани знали свиње својих сељана хришћана убијати из пушке.⁴

Почетном XX века сточарство је било нешто боље развијено у Сиринићу, и то с обе стране Лепенца, где је главно занимање становништва било сточарство. И на другим местима још је било доста оваца, коза и коња.⁵ Тада је у косовском вилајету било, према службеним подацима око 300.000 оваца.⁶ Стање у погледу коња било је 1910. године доста критично: цариградска влада је стога забранила извоз коња, а у исто време извршила је велину поруџбину у иностранству, за отоманску војску, нарочито у Угарској.⁷ У то време хектар обрадиве земље у Турској исхрањивао је 0,38 грла стоне, док је у суседној Србији иста количина земље исхрањивала 0,8 грла стоне. У сваком случају, и званични орган за косовски вилајет *Косово* признао је да бројно стање стоне у последњих 20 година стално смањивано.⁸

Бројно стање стоне 1910. године показивало је следеће релације:⁹

вилајет	коњи, магарци, мазге		говеда		овце и козе	
	број грла	на км ²	број грла	на км ²	број грла	на км ²
косовски	116.869	33	405.338	113	1.662.797	477
битољски	108.451	52	302.269	145	1.748.607	841
солунски	150.630	66	419.523	169	2.743.643	2.104
једренски	107.624	25	382.074	87	2.763.520	626
јањински	54.271	52	91.314	88	1.418.217	1.373

У косовском вилајету коња и кобила било је око 1910. године 44.734, теглећих коња — 33.167, мазги — 1.879, магараца — 37.079, волова — 134.817, бинова и крава — 162.393, телади и јунади — 81.923,

4. Т. Станковић, *Путне белешке*, 53—4, 90, 24.

5. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 243, 236.

6. И. Иванић, *На Косову*, 86.

7. *Вардар* 13. V 1910, 1 и 3.

8. М. Димитријевић, *Привреда*, 48.

9. Исто, 49—50.

бивола и биволица — 15.970, оваца — 1,185.585 и коза — 478.212. Тај број био је распоређен на санџане са територије САП Косова:

	приштински	пећни	призренски
ноћи	6.230	2.293	7.525
мазге	53	150	644
магарци	2.360	1.520	4.265
краве, биволи	50.600	20.774	20.010
телада, јунад	15.700	20.215	5.490
запрежни волови	39.000	9.960	13.585
биволице	2.840	2.000	2.750
биволи	1.090	70	800
овце	194.641	62.297	15.031
нозе	100.770	16.929	52.735
свиње	10.940	9.068	4.204

У приштинском санџану коња је било највише у прешевској кази (6.200), гњиланској (2.300) и митровачкој (1.000); бикова и крава неговано је највише у новопазарској кази (16.000), док телади и јунади у истој кази (8.000), у митровачкој (2.500), гњиланској (2.370). Запрежни волови највише су држани у гњиланској (12.500), прешевској (9.000) и приштинској кази (5.000). Биволице су највише биле у гњиланској (3.600), приштинској и гњиланској кази (1.000). Највише оваца било је у гњиланској (57.000), па у прешевској (50.000), приштинској (30.000) и вучитрнској (22.000) кази. Коза је највише било у гњиланској (37.000), новопазарској (18.000), митровачкој (10.475) и вучитрнској (10.285) кази. Свиња је у највећем броју била заступљена у прешевској (4.000), гњиланској (3.600) и приштинској (2.815) кази. Као што се види, Горња Морава располагала је просечно с највећим бројем стоне (Гњилане, Прешево) и тек потом је долазила Приштина.¹⁰

У пећном санџану стоком је најбогатија била пећна каза. Ту је бикова и крава било 18.300, телади и јунади 20.000, запрежних волова 7.800, оваца 38.087 и коза 10.400. Призренски санџан држао је више ситне него крупне стоне. Оваца је највише било у Гори и Љуми (58.000), мање у призренској кази (33.799). Коза је најмање било у призренској кази (9.157). Свиња је у призренској онолини било сасвим мало (300).¹¹

У селима око манастира Грачанице јуна 1912. народ је гајио стоку у следећим размерама: Грачаница (63 нуће) — 892 грла, Сушица

10. Исто, 51.

11. Исто, 52.

(23) — 1.222, Дропљевац (3) — 618, Лачљане (6) — 495, Сливново (15) — 319, Ново Село (11) — 319.¹² Ови наводи као да би упућивали на закључак да су се нека села на крају турске власти и у средишњем делу Косова превасходно бавили сточарством, јер наоко иначе разумети да је у Дропљевцу на домаћинство отпадало по 206 грла стокe, у Лабљанима по 82—83, док је у неким суседним селима, као што је било Сливново, Сељачно газдинство располагало са мање од десет грла или, као у Грачаници 13—14.

2. *Неки регионални показатељи сточарства у његовом развиту на Косову. Трансформација бисесилног (полуномадског) сточарства у селима.*

Житељи Метохије су своју стоку, пре свега овце, 80-их година XIX века гонили у равнице да тамо презиме. Ту је сточарство још било главније занимање од ратарства, с обзиром да су некад обделавани терени још били углавном под пашњацима. Ту се стока сама сналазила у погледу налажења хране и у хладнијим данима, јер сена и сламе није било ни у издалека потребним количинама. За време дугих зима и хладних пролећа велики део стокe је скапавао не само од хладноће него и због оскудице хране. У то време и сточне заразе нису биле ретке. Мада је сточарство било основна грана тада у Метохији, ни ту, као ни на Косову и у суседним крајевима, стока се није гајила рационално и за излажење на тржиште.¹³

Изгледа да се број стокe увећао доласком мухаџира из Топлице, где су често за напуштену земљу добијали стоку, поненад и неколико стотина грла говеда, коза и оваца из неких села. У Пећи су се (1882) гајили: овце, козе, говеда, коњи, коноши, ћурке и гуске.¹⁴ Десет година касније у пећком крају је већином држана крупна стока, док је ситне стокe било мање него у призренској нахији.¹⁵ У брдским регијама сточарство је полако напредовало, те се средином 90-их година нешто стокe и извозило.¹⁶

Известан извоз стокe регистрован је тих година и за Косово. Према Б. Нушићу, сточарство на Косову није било нарочито развијено, ако се искључи Шар-планинска зона. Обилне сенокосе забележио је само код речице Ситнице.¹⁷ У истој деценији Тодор Станковић је (1897) запазио да се у Чаглавици крај Приштине доста гаји овца, која је користила пашу на брду Ветернику, између поменутог села и Приштине. Он је донео значајан податак да су последње две—три денаде XIX

12. АС, МИД, ППО — 1912, ред 962, извештај учитеља Рајна Вучића из Грачанице од 1. VI 1912.

13. М. Ј. Николајевић, н. д., 35—6.

14. Н. Савић Ђак, Пећ, Манастир Патријаршије, Високи Дечани, „Голуб“, Сомбор 1882, 170.

15. *Трговински гласник* 30. V 1892. 2.

16. Исто, 8. XI 1894, 2.

17. Б. Нушић, *Косово* I, 53—6.

столећа носовски сељаци имали своје планине, на којима су у току летњих месеци држали стону; концем тога века, међутим, нису излазили са благом из насеља.¹⁸ Летње напасање стоне на планини такође спада у ред бисесилног сточарења, комбиновано са врстом стајског држање стоне уместо одласка на зимску пашу. Косово је ветровита и хладна висораван, а не котлина, тако да ту не може бити зимског гајење стоне на отвореном простору.

Жупе Шар-планине представљале су и почетком XX столећа сточарски регион. Становништво, на пример, Средачке жупе није било у стању да све своје потребе подмири пољопривредним продуктом, те је морало да се бави и екстензивнијом привредном граном — сточарство.¹⁹ Ту су најчешћи били овца, коза, говече, свиње нису држане, али ни ћурне и гуске, које траже богатије газдинство. Шар-планина је била богата питомом, меком и густом травом са доста добре воде на изворским појилима, потоцима и речицама. Стока је зими држана на Ошљаку, чија је јужна страна поседовала изврсну пашу за овце и козе. У односу на раније сточарство, ово је почетком XX века ипак бележило назадовање.²⁰ Према анкети коју је 1912. спровео учитељ М. Вучковић, гајењу марве поклањала се мала панџа. Стока се стварно држала ради ћубрења, јер је остала корист била незнатна. Краве су биле такве да нису давале млека више него две козе. Волови су били ситни и кржљави, па нису били за продају на тржишту. Сточарство се није могло развијати због оскудице у сточној храни (јер већег простора за испашу више није било), али и због турског зулума и сталних пљачки. Број стоне у току године се јако померао, јер се велики број грла током пролећа, у току јесени, као у средњем веку, завршавао под насапским ножем, јер хране преко зиме није било. У селу Средска живело је око 900 оваца и коза, те 700 говеда и коња, што би долазило по 12 грла на свану кућу. У селу Плањану било је стоне: 1.700 оваца и коза и око 450 говеда и коња; то село је имало више планинског простора и утрина.²¹

Оскудица у сточној храни преко зиме па и саме хладноће биле су разлог за праве распродаје марве. Због оштре Зиме 1905. године, овца је стајала само две турске лире, али ано је купована на по сто комада; нупаца, међутим, није било. Сточни фонд је у то време смањиван и због све веће несигурности и због лоше пасмине стоне.²²

3. Недостатак сточне хране

Основни разлог што је сточарство опадало у областима данашње САП Косово последњих деценија османлијске власти налазио се у томе што се због традиционално примитивног држања стоне сељак није

18. Т. Станновић, н. д., 90, 111.

19. Цариградски гласник 14. VI 1901, 3.

20. Ј. Дедијер, *Нова Србија*, 236.

21. Ђ. Микић, н. н., 301, 2.

22. Београдске новине 22. II 1901.

тудио да производи крмну храну. Уопште, штале су, осим изузетно, биле непознате, и стока је преко целе зиме боравила под ведрим небом, уколико сопственик стамбене просторије не подели са стоком. Такав смештај нарочито није одговарао бољим расама крупне стоке (коњи, говеда), које су налагале већу негу. Због тога, поред других разлога, сељак и није могао прићи одабирању раса своје стоке. Чак и преко зиме стока се у погледу исхране сама сналазила како зна, те је морала да под снегом тражи преостале травке; она је тада добијала само помало сламе. Недостатак неге мање је сметао овцама и козама²³, које су још од првих времена отоманске власти биле боље расе.

Лоште стање у погледу исхране стоке погоршавано је недостатком листопадних шума. На пошумљеној страни Шар-планине овчарство је већ било развијеније. Необезбеђена храна и непостојање редовне исхране утицале су чак и на јасно нешто боље овце, које су имале малу тежину и теже су могле да се извозе.²⁴ Испашу на Шари користили су трговци, који су о Ђурђевдану куповали јагњад и држали је на планинској прехрани до Велике госпојине па и до Крстов-дана. За време боравка на горским падинама јагњад би добијала у тежини осам она. При куповини јагњад би била плаћана по 20 пара, а при повратку са сувата била би продавана по 35—42 пара она.²⁵ Стока са Шар-планине је преко зиме терана у солунско приморје. Добри услови држања стоке на Шари имали су и свој недостатак; стока је била необезбеђена од пљачки арбанашних качака.²⁶

Главне могућности у исхрани стоке налазиле су се у ливадама поред река. Већи део пашњака у површини од 800.000 хектара налазио се у нижим пределима и местимице је имао степски карактер. Алпских пашњака, сувата, било је преко 200.000 ха. Тек после 1912. године пришло се систематској производњи крмног биља. Таква природна хранилишта имала су велику ману због тога што их је сушна клима, посебно у сушним годинама, онеспособљавала за њихову привредну функцију. Због тога је једина сигурна сточна храна била слама.²⁷

На ливадама поред река трава је кошена, а сено одношено за прехрану стоке преко зиме,²⁸ али не у толикој мери да би се прешло на стајско сточарство.

Због оскудице хране, оштрих зима, честих зараза и повремениг претераног клања стоке, стока и није држана да би се износила на пазар, на продају. Она је више служила за добијање млека и вуне (длане).²⁹

23. М. Тодоровић, *Спољашна трговина у присаједињеним областима*, 9.

24. И. Иванић, *На Косову*, 86.

25. М. Савић, н. д., VII, 106.

26. *Демократ* (Снопље) 1. V 1920, 1.

27. А. Цијун, *Сточарство, Споменица 25-годишњице ослобођења Јужне Србије*, Снопље 1937, 576.

28. Б. Нушић, *Косово I*, 30; М. Ј. Николајевић, *Северна Стара Србија*, 38; И. Иванић, *На Косову*, 127.

29. Б. Вранешевић, н. н., 32.

4. Слаби сој стоке

Слаби расни квалитет стоке била је једна од основних карактеристика сточарства на Косову за време отоманске управе. Док је стона служила само за пољске радове, вучу, добијање сточарских производа и за домаћу прехрану, та околност није битније сметала. Када се, међумти, последњих година турске власти и стона почела преко Солуна извозити у грчке крајеве, показало се да она таква каква је била није конкурентна на страном тржишту.³⁰ Домаћи коњ, с кратким леђима, снажним ногама и уопште чврст, био је погодан за преношење товара по брдским пределима. Био је издржљив у раду, миран, задовољан скромном храном и негом, издржљив према климатским променама и отпоран према болестима. Није му сметала ни највећа хладноћа чак и без покровца и било каквог склоништа. У погледу хране сам се сналазио на крњљавим пашњацима, више гладан него сит.³¹ У једном извештају речено је да су ти коњи мали, да се једва примећују, или разликују од магарца.³² Док је мазги било мало, магараца је било доста. Они, међутим, нису могли да се употребе за запреге, него само за товар, и то сасвим незнатан. Колико је постојала мала разлика између магарца и коња, нека послужи ово поређење: магарац је просечно био висок 1,05 а коњ 1,15 метара, док је магарац био дугачак 1,40, а коњ 1,60.³³ Коњи су увозени из Бугарске и Угарске.³⁴

Говеда су била мала, рђаво храњена, ретко тежа од 300 кг и слабе снаге. Најбоља су се налазила око Пећи, Рожаја Латушника и на подножју планина које затварају метохијску котлину.³⁵ Волови који су употребљавани за пољске радове били су високи 92 до 100 сантиметара а били су дугачки 148 до 160.³⁶ То домаће краткорого говече („буша“) било је у источним крајевима више сиве, а на западу црвенкасте боје. Млечност крава била је у толикој мери слаба, да се уместо краве биволица држала ради млена. Крава је често једва била у стању да отхрани свој подмладан. Зато је и крава служила првенствено за пољски рад, за вучу у локалним размерама, за производњу стајског ђубрета и за искоришћавање биљних производа и разних отпадака хране у кући.³⁷

Биволи су такође били крњљави, ситнији од говечета у Србији и нису извожени.³⁸ Посебно су употребљавани у мочварним и подводним теренима. Биволица је употребљавана и за рад у домаћинству, јер је била много јача него коњ или во, поготово за вучу по лошим путевима. Муслиманско становништво је од бивољег млена прерађивало

30. М. Савић, н. д., VII, 185.

31. А Цијун, *Сточарство, Споменица*, 577. — Домаћи коњ могао је понети терета за 150 кг., а на већим растојањима само 100 кг (М. Ј. Николајевић, н. д., 39).

32. *Трговински гласник* 3. I 1913, 1.

33. Исто.

34. *Вардар* 17. V 1909, 3.

35. М. Ј. Николајевић, н. д., 39.

36. *Трговински гласник* 3. I 1913, 1.

37. А. Цијун, *Сточарство, Споменица*, 580.

38. *Трговински гласник* 3. I 1913, 1.

масло, које је употребљавано уместо масти.³⁹ Већа стада бивола држана су и у котлинама Горње Мораве и Метохије и на висоравни ужег Косова, и њихова је вучна снага била равна снази јачих мађарских волова.⁴⁰

Оваца је око 1880. године било доста, али је њихов број при крају отоманске власти опадао. Црнорунасте су биле мале тежине, око 15 ока живе ваге, те је сасвим мало извожено у Солун или за Цариград. Прено лета овце су биле држане на Шар-планини и по другим суватима, а затим су терене на обале Егејског мора или у Тракији.⁴¹ Још 90-их година било је бољих газда који су имали до 2.000 грла, која су прено лета одвођена на Пештерску висораван.⁴²

Домаћа носовска пасмина оваца припадала је оној врсти која је била распрострањена и у осталим земљама Балканског полуострва, Подунавља, Паноније и Украјине. Те овце су биле витороге, са ушима дугуљастим и у страну заваљеним, црне вуне. Поред домаће расе постојала је и боља, коју су Турци довели и запатили нарочито оно Сјенице и Новог Пазара, Гњилана и Куманова. Те овце давале су више гушћег и маснијег млека, знатно бољу белу власату вуну, а месо им је било врло укусно. У млену тих оваца било је 7—10% масти. Ненад је та расна овца са јагњетом продавана по 150—200 гроша (33,5—44,5 тадашњих динара) а око 1910. године и много гори квалитет плаћан је 44,5—66,5 динара.⁴³ Бела овца „бардена“ гајила се највише у равничарском делу Метохије, и то у селима око Пећи, Пећног подгорја и Ђаковице. То је потпуно бела овца, са дугачком вуном, тако да јој се виде само очи, губица и део ногу, а на глави има карактеристичну „ћубу“. Њена просечна млечност је 102—117 литара годишње.⁴⁴ Та овца била је доста тешка, али њена дугачка и танка вуна није имала велику вредност.⁴⁵

Коза је такође показивала слаб сој. Она је била врло значајна за исхрану сиромашних слојева народа. Постојао је велики број козара чије је једино занимање било да по заједничким шинарама и листопадним шумама чувају и музу козе.⁴⁶

Не само што није било расног одабирања стоне, него није постојала традиција да се одабрана грла држе само за приплод. Због тога је на слаб развитак сточарства утицало незнање али и непостојање ветеринарске службе и неуност сељана да се бори против сточних болести.⁴⁷

Овце по котлинама, као и говеда, често су били метиљави. И

39. А. Цијук, *Сточарство, Споменица*, 580.

40. М. Ј. Николајевић, н. д., 39.

41. *Трговински гласник* 31. I 1914, 1. — Насније су однеговане белорунасте овце веће тежине, нарочито код овнова (М. Савић, н. д., VII, 106).

42. М. Ј. Николајевић, н. д., 39.

43. М. Димитријевић, *Привреда*, 52—3.

44. М. Краснићи, *Савремене друштвено-географске промене*, 77.

45. *Народна привреда*, 290. — О дрњању стоне вид.: Исто, 91, 120, 123.

46. А. Цијук, *Сточарство, Споменица*, 585.

47. Б. Нушић, *Косово I*, 56.

антранс је много харао међу стоком.⁴⁸ Велика сточна зараза забележена је 1895. године.⁴⁹ Сточне заразе су даље смањивале извоз стоне (уосталом нао и у Србији, где је због зараза марта 1911. обустављен извоз за Италију и Египат⁵⁰). Опште здравствено стање стоне није се могло унапредити јер за то нису постојали прави стручњаци у области САП пре 1912. године, на пример, није постојао ни један цивилни ветеринар.⁵¹ Тен после младотурске револуције предузете су и у локалним размерама извесне мере. Решено је, на пример, да у свакој кази косовског вилајета мора постојати нарочити стручњак који би се бавио привидним питањима; исто тако, свана каза је морала набавити и држати по два бина и два пастува племените расе за приплод домаће марве.⁵²

5. Сточни производи

Главни сточарски производ били су вуна и козја нострет, млено, масло, сирово масло и пастрма а у извесној мери и мед и восан. Доња табела показује количине поменутих производа по посматраним санџацима:

производ	приштински санџан		пећки санџан		призренски санџан	
	количина у онама	цена у грошев.	количина у онама	цена у грошев.	количина у онама	цена у грошев.
вуна	183.000	9,6	61.115	9,6	196.000	9,7
нозина	19.800	8,1	3.600	5	10.750	7,2
млено	17,030.000	1	4,407.192	1	18,148.800	1,2
масло	794.000	9,3	77.844	10	461.800	1,2
сир	1,610.800	2,6	722.319	3	785.000	5,3
мед	31.800	3,66	14.500	4,6	17.975	3,83
восан	2.690	16,15	475	20	3.795	20,33

У погледу производње вуне косовски вилајет је држао треће место међу пет европских вилајета (са просечно 1,344,130 кг. у време 1906—10. године). Највише вуне давао је Једренски вилајет (2,153.391 кг). За ту количину сировине у косовском вилајету добијано је 8,884.386 гроша. Код козје длаке косовски вилајет се налазио на четвртом месту (186.412 кг), док је највећу производњу показивао солунски вилајет (362.127 кг). Тако је било у погледу вредности те производње (857.270 према 1,467.804 гроша). Производња млена била је у косовском вилајету

48. А. Цијун, *Сточарство, Споменица*, 614.

49. Б. Нушић, *Косово* I, 56.

50. *Трговински гласник* 3. III 1911, 3.

51. А. Цијун, *Сточарство, Споменица*, 575.

52. *Вардар* 17. III 1909, 3.

далеко највећа (79.933.237 кг) и она је представљала преко трећине укупне продукције у европској Турској. За млеко се добијало годишње 62.304.492 гроша.⁵³

Најгора вуна била је „каба“, оштра, с грубим и кратким влакнима.⁵⁴

Овчи сир представљао је главни састојак у исхрани сиромашних стојева народа.⁵⁵ Дobar шарпланински сир је извозен ван косовског вилајета и пре 1900. године.⁵⁶ Последњих година отоманске владавине знатно је повећана производња качкаваља за тржиште, но он је у Грчкој, која је представљала главну пијацу, пролазио све горе.⁵⁷ Као произвођачи сира нарочито су се афирмисали неки мухацири, посебно босанско-херцеговачки Муслимани досељени у село Мазгит, који су свој квалитетни сир износили на продају у Солун и у Цариград.⁵⁸

Иако се доста производило масло, оно је остајало у вилајету за потребе домаће исхране. Само је незнатна количина извозена у Снадар и Солун.⁵⁹

Месо од оваца и коза сушено је и остављано за зиму („пастрма“). У неким селима око Призрена (Врбичани, Мале Грчаре) је годишње клано око 5.000 оваца и коза за рачун призренских трговаца, који су ту пастрму продавали и по Албанији. Укупно се у призренском крају спремала пастрма од око 15.000 грла ситне стоке, те, као и она произведена у Штипу, извозена је и у Солун.⁶⁰

Као и у стара времена, и ноже су извожене, — јарећих 150—180.000 комада годишње, јагњећих око 200.000 и око 150.000 кожа од коза и јараца.⁶¹ Августа 1892. извесено је 10.000 комада прерађене козје ноже (кордована) прено Београда у Будимпешту, а 1.200 других козјих кожа у Солун; 500 она простирача од козине експортирано је такође у солун.⁶²

6. Живинарство

Живинско месо било је врло често у исхрани становништва области данашње САП Косова, посебно муслимана. Двапут недељно оскудна исхрана поправљана је тиме што су за вечеру клане кокошке. То се нарочито односило на период пролећа и лета, док се од новембра до априла народ хранио пастрмом.⁶³ Живина није била расна, нити је посебно узгајана због брзог раста, тј. ради меса или ради јаја. Живи-

53. М. Димитријевић, *Привреда*, 54—6.

54. *Народна привреда у присаједињеним областима*, Београд 1914, 319; *Трговински гласник* 3. I 1913, 1.

55. М. Ј. Николајевић, н. д., 39.

56. И. Иванић, *На Косову*, 86.

57. М. Савић, н. д., VII, 107.

58. И. Иванић, *На Косову*, 111.

59. М. Ј. Николајевић, н. д., 39.

60. М. Савић, н. д., VII, 166.

61. Исто, 107.

62. *Трговински гласник* 24. IX 1892, 2.

63. Ј. Дедијејр, *Нова Србија*, 242.

на се у погледу хране сама сналазила у кући или око ње. Живина је била ситна и лака. Гусана и ћурана било је у ишчезавајућим количинама. Трговина живином и јајима била је непозната чак и 1912. године, јер свака кућа је имала коношана за прву потребу.⁶⁴

Неки српски сељаци око Вучитрна гајили су посебан сој црних кокоши, чији су петлови били изврсни појци. Њихово врло дугачко кукурицање било је у Турској популарно, те су ти певци понекад плаћани и по пет турских лира. У истом крају су некад живели сељаци — сонолари, те су хватани млади соноли и дресирани за лов птица. Такви ловачки соколи и црна живина слати су почетком XX века и у Србију, на пример у Шабац.⁶⁵

7. Речно рибарство

Крајем XIX века косовске речице биле су пуне шарана, сомова, лињана, кечиге, црвеноперне, смуђа и ракова. Од риба биле су најкрупнији сомови и шарани, нарочито у Ситници. Младица је било само у Ибру, док се његова вода не помеша са водом Ситнице. Пастрмци је било у Неродимки, Лабу и у Дреници, а понекад су се могле наћи и у потоцима Чичавице. Јегуља је било само у Девичкој реци, из које су вађене тешке и до килограм.⁶⁶ Јужна Морава је била доста сиромашна рибом, свакано због мочења конопље. Рече у Метохији биле су богатије нарочито Дрим и призренска Бистрица, мада је она спадала у брзе речице у којима увек има мање рибе.⁶⁷

8. Пчеларство

Пчеларство је било неразвијено. Кошница је било мало и оне су биле вршнаре. Док је некад из тих крајева восак извожен преко мора, почетком XX већа он је ту био ренад и скуп, јер га је било мало. Године 1911. она восна стајала је 24 а 1912. године 30 гроша. Терена за пчеларство било је доста, нарочито око Призрена, Ђаковице и Пећи, око Шар-планине, али и на ужем Косову. Сељаци су наводили да их порез на кошнице дестимулише да се више посвете пчеларству. То није био прави разлог, јер је тај порез плаћен и раније над је восак извожен.⁶⁸ У Средачкој жупи пчеларством се нико није посебно бавио. Покоју кошницу држале су само жене, и то примитивно, а с јесени су пчеле убијане. Мед се већином употребљавао за ранију и за време поста.⁶⁹ Косовски вилајет је 1910. производио 202.160 кг, за што се до-

64. *Трговински гласник* 3. I 1913, 1.

65. *Вечерње новости* (Београд) 17. III 1906, 3.

66. Б. Нушић, *Косово* I, 32.

67. М. Гавриловић, *Привреда Јужне Србије, Скопље* 1933, 73.

68. *Трговински гласник* 3. I 1913, 1. — Вид. и: И. Ивановић, *На Косову*, 127.

69. Ђ. Микић, *н. д.*, 300—1.

бијало 543.634 гроша; прву позицију у европској Турској држао је јед-ренски вилајет са 632.700 нгл са 1,479.510 гроша прихода.⁷⁰

9. Свиларство у Метохији

Мада споредно занимање, свиларство је било врло развијено у Ђановици. У граду је било филатура које су одмотавале чауре и ткачнице које су израђивале тканине. Ђановчани су свилене тканине носили и продавали по варошима и сајмовима. Даљем увећању производње и промета свиле сметали су сталне побуне и изгреди, тако да је свиларство Ђановице стално опадало последњих деценија османлијске владавине.⁷¹ У свиларству није постојао државни монопол, него је продаја била слободна, а цене су усмераване према светском тржишту.⁷²

10. Сточне пијаце

Извоз ситне стоне последњих година отоманске владавине био је по количинама сличан извозу првих година после првог светског рата. Тада је из рејона Шар-планине, Скопске Црне Горе, Призрена и Галичнина извожено око 3.500—400.000 грла, а 100.000 комада давао је за извоз приштински, митровачки, пећки и рожајски крај. Највећи део контигента од 50.000 грла говеда за грчке земље давала је Приштина. Приштина је била главни извозник и гојених јарчева, чије су месо нарочито радо куповали Турци из Дrame, Кавале и Сереза. Овче и козје месо доста се трошило и у Призрену, где је добра вода омогућавала добро искувавање јарчевине. Из шарпланинског рејона извозило се у Турску 50—60.000 оваца.⁷³

После првог светског рата на приштинску пијацу истоварено је годишње 800 вагона крупне и ситне стоне, пет вагона живине, два вагона масла, 300 вагона сена, 500 вагона сламе и 55 вагона јарећих, овчијих и јагњећих коња.⁷⁴ Свиње пре 1912. се нису смеле јавно клати нити свињско месо продавати, него је месо кришом продавано у црвеним портама. Приштина је важила као највећа сточна пијаца на Косову. Значајне су биле и оне у Куманову и Тетову.⁷⁵ Ситна стока и козје и овче коње извожене су и из Вучитрна. Из Подујева експортирано је годишње 720 комада говеди, 50 коња, 4.000 оваца и 2.500 коза. Стона у Ђилану такође није имала много меса — овнови су имали 12—15 ока чистог меса, овце — 10—14, јарчеви — 15—25, козе — 12—18 и волови 40—100 ока. Ђановички крај износио је годишње на пазар 4.000 грла нерогате марве, 15.000 ситне стоне, 30.000 она вуне, три вагона коња, два вагона качкаваља.⁷⁶

70. М. Димитријевић, *Привреда*, 54—6.

71. М. Ј. Николајевић, н. д., 112; *Трговински гласник* 4. VI 1892, 2.

72. М. Савић, н. д., III, 153.

73. Исто, VII, 105. — Пре него што је ррену извоз на страну, стока са приштинске пијаце купована је за Скопље, Призрен и Тетово; у онолини је држано оно 30.000 оваца углавном за снабдевање приштинског сточног тржишта (М. Савић, *Занати индустрија*, 13).

74. М. Савић, н. д., VII, 169.

75. Д. Ј. Марковић, *Ветеринарство, Споменица*, 620, 617.

76. М. Савић, н. д., VII, 161, 158, 168.

L' AGRICULTURE DE LA REGION SOCIALISTE AUTONOME
DE KOSOVO A LA DERNIERE PERIODE DU POUVOIR D'OSMAN
(1880—1912)

A partir des faits d'archives (information des consuls et des maîtres), dans des récits de voyages (des auteurs dramatiques B. Nušić et Todor Stanković), presse (les journaux de Skoplje, Constantinople et Belgrade) et à partir de la littérature de l'économie (surtout de 1913—1814) l'auteur nous a informé au premier plan d'un aspect général de la possibilité de l'activité de production dans des villages de Kosovo et après il accentuait agriculture, sylviculture et élevage.

Dans le parti général on observait surtout: a) climat, b) présence de la famine et de l'infection, c) pression sur la population productrice surtout chrétienne par les féodales, des grands impôts et une inquiétude constante provoquée par des renégats albanais. La conclusion est claire: les conditions étaient très mauvaises pour les agriculteurs.

L'auteur trouvait qu' après trois siècles de l'élevage, l'avantage était sur l'agriculture surtout sa côté la plus importante d'exportation — des blés, jusqu'au quatre-vingtaine années du XIXème siècle. On a traité à part: 1. La technique et les habitudes des agriculteurs, 2. La qualité le prix de la terre, quantité de la production et les régions les plus importantes, 3. Les sortes et les prix des céréales à Kosovo (1880—1912), 4. La production des légumes et des fruits dans les jardins, 5. La viticulture développée à Pomoravlje et à Metohija et la viticulture non développée à Kosovo, 6. Les plantes industrielles — tabac, chavre, lin, 7. Les tableaux de quantité des céréales produites et les prix de la production, 8. La quantité des légumes en 1910 environs) 9. La quantité des fruits produits en 1910. environs; 10. La quantité de la production des raisins, du vin et d'eau de vie en 1910. environs; 12. La production locale des cultures d'agriculture en forme de marchandise (les faits de l'exportation du blé et des autres céréales).

On traitait particulièrement les forêts rares à Kosovo et à la Haute Morava et beaucoup de forêts de petit chêne à Metohija et l'on insistait surtout sur les locaux et qualités des forêts et des broussailles.

La diminution de l'élevage dans les dernières dizaines d'années du pouvoir d'Osman est présentée dans des sections: 1. Nombre des animaux domestiques (en forme de tableau); 2. Les indications régionaux de l'élevage à Kosovo dans sa révolution et transformation du demi-nomade en l'élevage d'étable; 3. La manque de nourriture pour les animaux; 4. Les

mauvaises sortes des animaux; 5. Les produits des animaux domestiques (et leur certaine exportation) 6. L'élevage de volaille; 7. La pêche sur les rivières (pisciculture); 8. L'apiculture (dans les bonnes conditions mais avec des agriculteurs, négligents); 9. La sericiculture à Metohija; 10. Les marchés d'animaux domestiques.

Dans le texte on peut voir les moments de la transformation sous l'influence de l'économie de la marché des plus grands centres commerciaux (par exemple Solun), mais aussi un conduit négligent de l'Etat ainsi qu'un mauvais zèle économique des producteurs mêmes.

Bogumil Hrabak

Мр МИЛИЦА БОДРОЖИЋ

БОРБА ССДП ЗА СЛОБОДУ И ЈАЧАЊЕ РАДНИЧКЕ ШТАМПЕ ДО 1914. ГОДИНЕ

Српски социјалдемократи још пре званичног формирања ССДС уложили су много напора да се у Србији оствари што већа слобода штампе. Борба српских социјалиста за слободу и јачање радничке штампе спадала је у ред њихових приоритетних практичних задатака и дугорочних циљева који су битно доприносили коначној победи радничке класе, односно револуционарном рушењу постојећих капиталистичких друштвено-економских односа и изградњи социјалистичног друштва. Активност на овом плану добила је до краја организовани карактер, што се позитивно одразило на укупне резултате класне борбе пролетаријата. О потреби слободе штампе српски социјалдемократи су нарочито говорили у главном органу радничке класе Србије *Радничке новине*, које су покренуте пре оснивања Српске социјалдемократске странке (ССДС). У њима су се током целог излагања, упоредо са радом на извојевању што веће слободе штампе, појављивали чланци у којима су се уредништво и сарадници радничке штампе залагали за што веће и систематичније продирање радничких листова у сваку фабрику, предузеће, радионицу и сваки раднички дом. *Радничке новине* у броју 3 од 19. I 1902. су објавиле да су 16. IX 1901. основали агитациони фонд *Радничке новине*, тако што су издате тзв. „оснивачке карте” од 0.50 до 1 и од 5 дин. У истом чланку се истиче: „Сви свесни радници, надамо се, схватиће важност овога фонда и потрудиће се да у својој околини што више тих карата рантуре”.

Нешто касније 20. IX 1902. *Радничке новине* упутиле су апел својим пријатељима у којима су их обавестили да се оне налазе пред опасношћу да престану излазити, а у чему њихови противници виде највећи успех, а пријатељи радничког покрета највећи губитак. Истиче се да не само радом на ширењу радничких новина већ и тачни и редовним полагањем претплате створиће се услови за даље успехе. На крају се констатује: „Надамо се, да на првом месту београдски раднички синдикати, затим сви наши пријатељи у Србији и на страни и радничка друштва где их нема, наће дозволити да нам се противници на овај начин освете. Не треба се вратити, већ озбиљно схватити опасности, које прате радничком покрету ако умунне овај једини њихов глас, па им и

достојну пажњу поклонити”.¹ *Радничке новине* су у броју 52 од 29. VII 1902. наговестиле да ће од идуће године оде излазити три пута недељно, захваљујући чему ће пружати заштиту радницима и писати о сударима рада и капитала, износити положај појединих група радника и пратити синдикални покрет у Србији и иностранству, давати упутства радницима у практичном раду, помагати раднике морално и материјално, показивати законодавство и све оно што је неопходно да се зна како се радницима не би чинила насиља.

I

Значајно је да је Уставом од 5. VI 1903. враћен у живот Закон о штампи од 31. III 1891. У њему се у првом члану каже да је штампа у Србији слободна а у чл. 2 да сваки Србин има право да, у границама закона, искаже своју мисао писано, штампом и у сликама (чл. 22 Устава). У члану 3 се вели: „Не може се установити ни цензура, ни каква друга превентивна мера, која спречава излазак, продају или растурање списа и новина” (чл. 22 Устава), а у чл. 4 „Штампа не може бити ни над подвргнута административно опоменама (чл. 22 Устава)”. Од посебног је значаја да се у чл. 11 каже: „За издавање новина или повремених списа није потребно одобрење власти, нити се од писца, уредника, издаваоца или штампара може тржити икакво јемство (кауција).”² У одељку II о узапћивању се поред осталог у чл. 16 наводи: „Новине и друге штампане ствари могу се забранити (узаптити) само ако садрже: 1. увреду краља и краљевског дома; 2. увреду кога страног владара или њиховог дома и 3. Позив грађана да устану на оружје (члан 22 Устава)”. Посебно је интересантан II одељак у коме су наведене кривице против државе, њених представника и интереса. У њему, у члану 30 се вели: „Ко путем штампе изричито позива на непокорност према законима, уредбама или законима наредбама власти, казниће се са 50—500 динара или затвором од 5 до 2 месеца”. У члану 31 предвиђене су казне за вређање вере и морала. У члану 32 се истиче: „Ко против чиновника, свештеника, јавног службеника, као: поротника, сведока или грађана, који привремено или стално врши какву јавну службу, или приватног или правног лица, једним од начина побројаних у члану 6 овог закона, износи неистинита дела, ко ја су законом забрањена, казниће се са 200—600 динара или затвором од 20 дана до 2 месеца.”³ У одељку III наведене су кривице противу страних владалаца, њихових домова и дипломатских заступника, у одељку IV недопуштене публикације. Изнето је и како се спроводи суђење и осуђивање. Као кривци по одредбама Закона о штампи одговорни су: „1. писац (члан 22 Уста-

1. *Радничке новине* (даље *РН*), 38. 20. IX 1902, 1—2. *РН* у броју 44 од 1. XI 1902. позвале су оне раднике који их примају да у што скоријем року изврше претплату јер се установило да многи људи који примају *РН* од почетка јануара до тада нису се на њих претплатили.
2. *Зборник закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. јануара 1903. до краја исте године*, св. 58, Београд, 1905, 705—706.
3. Исто, 712—713.

ва), сликар, растуривач, уредник, његов заступник, штампар, власник". Детаљно је описан и поступак при утврђивању кривица по овом закону. Законима о изменама и допунама закона о штампи од 12. I 1904. и од 9. XII 1904. овај закон је унеколико измењен.⁴ Назјзначајније је да у њему нема члана 1, односно да је штампа у Србији слободна.

Поводом питања о органу Радничног савеза, конгрес је донео резолуцију да у циљу буђења класне свести радника: „Да је дужност сваког свесног и организованог радника да свој лист помаже и материјално и морално, и стога препоручује радничким организацијама да на својим скупштинама, по могућству, донесу закључке: да сваки члан буде и претплатник савезног органа и да претплату положи уз улоге”.⁵

Поводом закона о штампи *Радничке новине* у броју 74 од 17. XII 1903. писале су да су изостале превентивне мере, док су унете многе репресивне. Сматра се да тежња владе да законом утиче на развијање личне одговорности за штампане написе није неоправдана, али су казне велике и неједнаке за све грађане. Због опалог угледа чиновништва и многих државних надлештва, министар је предложио већу казну за увреде и клевете чиновника при вршењу званичне дужности него за остале грађане. У истом чланку се констатује: „Искуство је показало, да штићење чиновника од јавности развија рђаве навике у њему. То исто вреди и за црквене представнике вере, у чију је заштиту уведена нарочита одредба у закону. Њима и војсци дата је нена врста неприкосновености у владину пројекту”.⁶ Такође се сматра да су казне за штампарске кривице претеране, док је застаревање кривице трајало сувише дуго. Сматрало се да штампање исправке није било регулисано наодреба.⁷

II

Радничке новине крајем 1903. су се налазиле у тешком материјалном положају због тога што многи нису испунили своје обавезе па се администрација 31. XII 1903. обратила чланком продавцима и повереницима *Радничких новина* указујући им на тежан положај овог листа коме прети укидање. То се није смело дозволити. „Јер, онда ће укинути раднички глас, радничка реч, без које се не може радник ослободити свога ужасног и бедног положаја у које га је бацило буржоаско, капиталистичко друштво и у који сваким даном све више срља, одакле, ако раније не поведемо озбиљно рачуна, не можемо се никад дићи, него ћемо постати дегенерисана маса, која неће бити способна ни за какву борбу”.⁸ Стога је требало да се постарају да се *Радничке новине* што више растурају и да на време шаљу новац за њих како би се овај

4. Вид. *Зборник Закона и уредаба у Краљевини Србији издатих од 1. I 1904. до краја сите године*, св. 59, Београд, 1906, 20—39 и Исто, 552—555.

5. *РН*, 35, 27. VII 1903, 1, *РН* у броју 52 од 25. IX 1903. се инале на све претплатнике да нередовно уплаћују претплату на ове новине. Изузетан су чинили једино крагујевачки радници.

6. *РН*, 74, 17. XII 1903, 1.

7. Исто.

8. *РН*, 77, 31. XII 1903, 3.

лист могао одржати. Истицало се да многи продавци и повереници *Радничких новина* нису испунили своје обавезе, па се саветовало свесним читаоцима овог листа да оду у месну пошту и код ње се претплате, а где ће добити признаницу, па је за сваку неисправност пошта одговорила.⁹

Говорећи о великом значају штампе Р. Драговић је нагласио: „Штампа је најмоћније и готово једино средство за Социјалну демократију, којим она буди у маси раднику свест о заједници интереса, а чврсто их спаја једним уверењима и једним погледима на задатак те борбе. Она је једино средство да се цела радничка класа и сви експлоатисани у данашњем друштву могу слободно споразумевати; тиме јача осећај солидарности и оне идеалне везе које треба да споје све раднике и да их упуте и воде мишљењу и акцији једним истим путем”.¹⁰

У предлогу резолуције о штампи за II конгрес ССДС, о чему је реферат поднео Др Драгиша Ђунић, захтева се да сви чланови ССДС треба да се брину за интересе своје класе, а тиме и штампе, да су сви могли да сарађују у свим врстама штампе које су биле на научној основи; могло се сарађивати и у буржоаским листовима који су се карактерисали позитивним моралом и чији се написи нису носили са интересима ССДС. Али чланови надзорног и управног одбора нису смели сарађивати ни у каквим листовима. Посебно се истиче: „Забрањује се сваком другу да ради на оној штампи, која је у политичкој или научној (рачунајући ту уметност и филозофију) борби заступала реакцију, и проткана неморалним тенденцијама”.¹¹ Према партијском статусу, право контроле над целом социјалистичком штампом имао је централни одбор. Од посебног је значаја што се истиче да „покретање ма каквог било социјалистичког листа или часописа — као израз Српске социјалдемократске странке — дозвољава или забрањује централни партијски одбор”. Такође се наглашава да листове и часописе могу издавати само партијске организације, али не и поједини чланови странке, што је важно и за листове и часописе који су тада излазили. За општи израз целокупне реализације се сматра: „Централни партијски одбор има апсолутну моћ контроле над целом социјалистичком штампом, која се има сматрати као израз Српске социјалдемократске странке”.¹²

Интересантно је да је у другој половини фебруара 1904. покренут орган Месног одбора СДС из Крагујевца *Радник*. У свом 12 броју од 16. V 1904. уредништво *Радника* је истакло да претплатници и читаоци овог листа несумњиво знају дужности организованих радника према своме органу, констатујући да је претплата незнатна — на годину 2,50 дин, на пола 1,25, а на три месеца 0,65 дин. Сматрало се за најбољи и најсигурнији пут да се на време добије лист ако се уплати на пошти. Све поште у Србији су биле дужне да примају претплату. Претплатници

9. Исто. Тада су дата и друга неопходна упутства у вези са потребом што бољег продавања *РН*. У исто време у сваком месту требало је радити на прикупљању добровољних прилога за овај лист.

10. Р. Драговић, *Избор чланана*, Београд, 1954, 274 (*РН*, бр. 12, 13. II 1904).

11. *РН*, бр. 19, 9. III 1904. 2.

12. Исто.

који још за протекла три месеца нису измирили претплату, позвани су да после пријема овог броја то учине.¹³ У органу Месног одбора СДС за Крагујевац се устало против угушивања *Радника*. Гоњење *Радника* тада се поредило са прогонима *Радничких новина* пре мајског преврата, па се каже: „Сваки се број *Радника* ставља под лупу деспотске руске цензуре, траже се нзор изрази у коме би се нашло увреде краљевско-српској полицији или узвишеној узданици народној. Траже се док се не ископа што год, што је по појмовима застареле полиције уредљиво и онда одмах подиже тужбу против *Радника*. Танав ревносан рад полиције донео је да и на 23 бр. *Радника* имамо подигнутих досад 11 оптужби”.¹⁴ Даље се истиче да се никад не наводе инкриминисана места, већ оптужује цео чланак или цео број, па се наређује да сами траже места где су увреде и клевете и да сами бране. Посебно се истиче да се уредништво нада да ће високо развијена класна свест како крагујевачких, тано и радника целе Србије омогућити да се схвати потреба радничког листа, да се *Радник* претплатом помогне, да се он материјално одржи и да неће дозволити да их полиција и војска својим оптужбама сатре и угуши.¹⁵ *Радник* у броју 27 од 4. 11. 1904. се обратио својим дужницима који нису испунили своје обавезе за 6 месеци опомињући их да то учине бар сад. У више наредних бројева упућени су позиви на претплату. *Радник* је у броју 42 од 23. 12. 1904. упутио позив својим претплатницима и читаоцима да обнове претплату и у новој години. По њему: „Дужност је крагујевачких радника у првом реду да *Раднику* својом претплатом и куповином осигурају опстанак те да им он буде и убудуће увек ревностан и одан друг у борби. А и остали наши другови у Србији могли су да се увере да је *Радник* вазда стајао једино на земљишту радничких интереса, бранећи их свуда”.¹⁶ У истом чланку замољени су стари дужници да измире дужну претплату, као и сви његови продавци у Србији. Изнето је да је годишња претплата износила 3 дин., за пола године 1,50, на 3 месеца 80 пара. За најбоље се сматрало да се за лист уплати на пошти. Иначе, сваки по-

13. *Радник*, 12, 16. V 1904, 8. *Радник* је у броју 13 од 27, V 1904, (стр. 7) упутио позив претплатницима да дају уплате за тај раднички лист, позивајући раднике на претплату. Истовремено дотадашњи продавци из унутрашњости су позвани да до идућег броја измире своја дуговања, јер ће им само у том случају и даље слати *Радник*.

14. *Радник*, 23, 14. VIII 1904, 1. Међутим, било је случајева да су поједини послодавци прогонили раднике над су читали *РН*. Танав је случај био са шефом Железничке радионице који је једном свом раднику рекао: „Ано те видим да још једаред читаш *Радничке новине* — узми напу па иди кући,” *РН*, бр. 34, 30. IV 1904, 4). Карактеристично је да су *РН* донеле 5 чланана под насловом *Анархисти у мундиру и буржоаска штампа* (*РН*, бр. 56, 14. VII 1904, 1, Исто, 57, 17. VII 1904, 1—2, Исто, бр. 60, 28. VII 1904, 1—2, Исто, 61, 31. VII 62, 4. VIII 1904, 1—2 у коме се устало против писања буржоаске штампе посебно *Самоуправе* и *Слободне речи* о сукобу официра и крагујевачких радника. Познато је да је Р. Драговић у свом чланку *Радничке новине* угушују још 4. III 1903. у 23 броју *РН* иступио против забране овог листа. Р. Драговић, Избор чланана, 242—243.

15. *Радник*, 23, 14. VIII 1904, 1,

16. Исто, 42, 23. XII 1904, 12.

јединачни број се плаћао по 5 пара.¹⁷ Познато је да је 18. X 1904. био претрес одговорном уреднику *Радника* по тужби краљевско-српске полиције због „увреде и клевете нанете српским официрима у броју 21 *Радника* у чланку „Реакционари и Вартоломејска ноћ у Крагујевцу”. У чланку „Одложен претрес” *Радник* тврди да је полиција из целине чланка повадила поједине реченице и довела их у склад и покварила смисао чланка у циљу да одговорни из уредништва буду осуђени.¹⁸

Против радикалских измена и допуна закона о штампи иступили су и *Радник* и *Радничке новине* 30. X 1904. у добро аргументованим чланцима. Подругљиво се иступило против писма Стојана Протића Државном савету у коме је изнео главне разлоге који су га руководили да иступи против недостатака у закону о штампи „који не би били недостаци да су у нас прилике новинарске здравије, да штампа у нас има више достојанства”. *Радник* је устао против предлога закона о штампи у чл. 26 о „изазивању путем штампе” које се кажњава затвором од 3 до 6 месеци. Он закључује: „Ова „реформа” даће маха сличним потребама, које морају нићи из саме неодређености овог појма. „Неблагодешелни” социјалистички листови највише ће страдати јер нас и под овим законом о штампи гоне полицајци врло ревносно, тужакајући нас редовно суду изврћући смисао чланка и придајући им другачији смер. А како ли ће тек бити над се озакони Стојаново изазивање?”¹⁹ Такође се иступило против одредбе којом се забрањује власнику неког листа да и даље то буде чим не плати таксу, трошкове или накнаду и то „на први позив власти од дана кад га је власт позвала на плаћање, што ће се увек утврдити писмено”. Тврдило се да неплаћање „на први позив власти” одузима грађанину право које му је по Уставу дато право јавне речи. Устајало се такође против одредбе којом министар предлаже због злоупотребе одговорног уредника да се докажи прикупе за 5 дана и што се оптужени не може” позивати на сведоке који живе ван Србије, или живе у Србији, али се за време истраге не би налазили у њој”. За врло негативно се сматрало што све кривице по овом предлогу суде и пресуде изричу пороте, које су састављене од државних чиновника и уназних судија. Да судије народ слободно бира, као што то захтева социјалдемократски програм, они би се томе радовали.²⁰ *Радничке новине* оцењују: „Пројекат г. Протићев је реакционаран и противустанован. Реакционаран је, јер спутава штампу и уводи тешке казне”. Пројекат се сматра као противустанован јер спутава штампу и уводи оштре казне, које руше јасне одредбе Устава. Допуна чл. 42 се сматра противном Уставу, јер се по њој оптужује новинар који не може платити таксе, трошкове и накнаду. „Право слободне речи је, по Уставу, неограничено, нити се за њу може завести ма каква превентивна мера”.²¹ Констатује се да је измена чл. 43 по којој се за штампарске кривице *поротски суди* у државним судовима је реакционарна, због начина би-

17. Исто.

18. Исто, 34, 23. X 1904, 5.

19. Исто, 35, 30. X 1904, 2—3.

20. Исто.

21. *РН*, 88, 30. X 1904, 1.

рања поротника услед постојања ценза, па се сматра да се не сме у тадашњим условима пристати на пороту, а намоли на поротско суђење, у коме не суделују поротници већ државни чиновници па је та мера реакционарна. За реакционарну одредбу сматра се смањивање рока за прибирање доказа (чл. 47) и за позивање сведока који нису у домашају српских жандарма. *Радничке новине* су сматрале за неопходно да треба допустити и доказивање сведоцима ван Србије, јер ће се иначе онемогућити изношење многих истина. „И додатан чл. 56, по томе „за време судског одмора не тече застарелост” противан је и теорији и пракси правној”. Према пројекту измена и допуна закона о штампи, штампа је робијаш на условном отпусту тврди се у истом чланку, јер као што услови робијаш може увек да се поврати у робијашницу, тако ће се и штампа овим изменама моћи угушивати.²²

III

У вези са односом радника и штампе у органу крагујевачког Месног одбора ССДС, каже се да у борби између капиталистичке и радничке класе буржоасна штампа упорно напада раднике као „олош људски”. Такође се саопштава да је радничка штампа „изванредно борбено оружје против напада буржоаске штампе”. У радничкој штампи се види „одлично средство за агитацију, за ширење знања и за разумевање борбе којом се штите ти интереси”. Као задатак радничке штампе се сматра да треба буржоаску штампу избити из руку сваког радника и да се створе услови „да раднички листови продру у сваки кутић где беде има и где се на бруталан и бездушан начин цеди радничка снага”.²³

У радничкој штампи се често писало о забрани појединих радничких листова. Наводи се да је кампању повео лични секретар краљев, да је она по својој намери одвратна и да је „објава рата од стране дворске намариле уставном режиму Србије”. Такође се констатује да социјална демократија јасно увиђа куда води политика српског монархистичког друштвеног уређења” и зато никако неће смести с ума насловне речи уводног чланка *Радничких новина* па ма колико одговорни министри зликовачки рад неодговорних заштићавали узапћујући јој листове”.²⁴ О тадашњој штампи се писало да је под надзором бајонета па се каже да је она слободна, али увек треба да постоји спремност „да пред којим надувеним сабљашем дати одговор на питање: Зашто сте ово овако написали и шта сте онда под оним разумевали”? Закључује се: „Сваки може водити политику, али треба да отмено намести редакцију и очекује посету господи официра, који сматрају да имају право надзиравања на слободном штампом”.²⁵ *Радник* је у броју 16 од 12. V 1905. у чланку „*Опет забрана Радничких новина*” писао да се не зна зашто је забрањен 39 број овог листа, али да су убеђени да је то због

22. Исто.

23. *Радник*, 2, 8. I 1905, 1.

24. Исто, 6, 5. II 1905, 1.

25. Исто, 7, 12. II 1905, 3.

чланка *Ко је с ним у коме је изнета истина и утврђено зло које сматра буржоазија? Радничке новине* су једине изнеле праву истину о зајму, јер народ својим животом плаћа понварену буржоаску политику. Стога се забрањивање радничких листова сматра као нешто симптоматично и разумљиво. „Оно се редовно јавља кад год ми износимо трулеж буржоазије, њену неморалну политику и указујемо на рупе монархизма кроз које се увлачи и извлачи буржоазија и кроз које се врше многе недопуштене радње”.²⁶ У истом чланку се констатује да ће ССДС и даље наставити да указује на тактизирање буржоазије са монархизмом” и на ону трулеж и убилачку политику коју води буржоазија стављајући на ноцку последњи комад хлеба оголелог радног народа”.

Раднички листови су, поред борбе против забрана појединих бројева, казни и оптужби, морали да се боре и с великим недостатком материјалних средстава, односно за опстанак. До тога је долазило због тога што многи продавци радничких листова нису слали новац за продате новине. Тако за крагујевачки *Радник* за прва 4 месеца 1905. само су били понешки, алексиначки и београдски продавац послали новац до 30. 4. 1905., дон остали нису испоручили ниједну пару. Штампа је радницима неопходна као око за гледање, као ваздух за дисање. „А кад радници сами стежу ту штампу за гушу на један груб начин, онда они тиме врше и једно грубо издајство према својој ствари и чине да се и сами појединачно и сав покрет не развија онако како треба”.²⁷ На истом месту се истиче да кад би само организовани радници редовно плаћали радничке листове и кад би и они водили рачуна о продаји и продавцима „њима би био потпуно осигуран опстанак”.²⁸ И Радован Драговић је писао о слабом материјалном стању *Радничких новина* 20. VIII 1905. Он констатује: „У тешкој борби са реакцијом, која је Социјалну Демократију релативно највише жртава стала, као и у борби са несвесношћу и неразумевањем у нашим сопственим редовима, *Радничке новине* су показале натчовечанску снагу. Уверење да ће се радничка класа пробудити и постати свесна својих историјских задатака крепило је у тим тешким часовима искушења група бораца који се беху оно њих искупили”.²⁹ Драговић истиче да куповање и редовно читање радничког листа је најбољи знан свести једног радника. Онај ко не прати раднички покрет код нас и у свету и не чита поучне чланке и расправе, не може бити од користи покрету, иако би он желео да му буде на

26. Исто, 16, 12. V 1905, 4.

27. Исто, 15, 30. IV 1905, 3.

28. Исто.

29. Р. Драговић, нд., 360.

услуги.³⁰

IV

Др Михаило Илић, говорећи о капиталистичкој и социјалистичкој штампи, констатује да под утицајем социјалистичке мисли штампа у радничким рукама постаје оштро оружје у борби против експлоатације и корупције, у борби за умни, морални и материјални препород радничке класе. Борба пролетаријата није се могла тада замислити без социјалистичке штампе, која је све успешније сузбијала покушаје капиталистичке штампе да радничку класу дезорганизује, да је одвуче од њене борбе и њених идеала. По Илићу, социјалистичка штампа постаје све немоћнија и није у стању да пружи отпор економским и политичким организацијама пролетаријата. Што се тиче јавног мњења, Илић каже да не постоји опште јавно мњење као што не постоји и једна општа штампа. „Данас имамо јавно мњење социјалистичког света изражено у социјалистичким листовима и другим разноврсним манифестацијама борбеног пролетаријата и имамо јавно мњење буржоаско. И не без разлога ми слободно можемо рећи да се под утицајем јавног социјалистичког мњења трансформише друштво и мења и штампа”.³¹

На IV конгресу ССДС (2, 3. и 4. 4. 1906.) у партијском извештају се вели да су *Радничке новине* на путу да осигурају свој опстанак и да је то омогућило да оне излазе три пута недељно. Сматра се да ће се *Радничке новине* у најкраћем року моћи издржавати без помоћи и да ће се бити у стању хонорисати неколико сарадника. У циљу остварења тих жеља, неопходно је да се предузму мере за продирање у необавештену масу и одговоре свом тешком, али корисном задатку по бгдућност целе радничке класе. И крагујевачки *Радник* је, као и „*Радничке новине*”, имао значајне задатке, али се целе године борио са тешкоћама. Жеља тадашње управе је да се предузму све мере у циљу обезбеђења опстанка *Радничких новина* и *Радника*.³²

Радник је у броју 29 од 8. IX 1906. устао против захтева радикалске владе да одговорни уредник сам уређује лист и да уредник може да буде само оно лице које ће моћи да оцењује шта може да уђе у лист. Уколико уредник не испуњава услове, за садржај ће бити кажњен

30. Исто, 361. Драговић, даље, вели, да многи помисле да није запело до њега па не извршавају своју дужност, уместо да свако помисли да се у уредништву чена на најмању пошљину. По њему: „Наш се орган највише убија”. У усној вези са овим стоји и провере новца, пошто извесни „другови” сматрају да у беспослици могу трошити новац од листа, или да мале зараде треба да се попрае опет новцем добивеним за продају. Тако нам је пропало више хиљада динара. Драговић осуђује и што су неке организације користиле новац *РН* за изборне трошкове, па је он скренуо пажњу да ниједна месна организација као ни синдикална група не смеју користити новац централног радничког листа, већ је њега неопходно давати уредништву навина. Исто, 361—362.

31. *Радник*, 10, 18. III 1906, 1. Вид. и Исто, 11. Ш 1906-1—2.

32. *Историјски архив КПЈ, Београд*, 1950, III, 75.

штампар. Забрањено је писање о 29. мају 1903. и то како о завереницима војног, тако и цивилног реда. Такође се нису смели штампати говори народних посланика, чак ни по стенографским белешкама, ако су говори кажњиве садржине. Осуђиван је и предлог да се написи који су били писани жучним тоном, с намером да више утичу на осећања него на разум кажњавају строже, као и повећање новчаних казни. Сматрало се да сви они који су за истинску слободу штампе виде да се наведеним одредбама угушује њена слобода. Ње нема кад је полицији дато право да одређује ко има квалifikације и способности за уредника листа. Сматра се да је деградиран значај штампе пошто она није могла да доноси слободне говоре народних посланика у Скупштини, док су се одредбом о жучном писању отварала врата злоупотребама са појачаним казнама.³³

И средином октобра 1906. *Радничке новине* су се жалиле на своје неуредне платише који су доприносиле угушивању радничке штампе. Број неуредних платиша чак се повећао јер: „Наши другови уместо да се старају да нашу социјалистичку штампу што више растурају: и да у што шире кругове радничке класе уђе и да јој крче путеве кроз неопходне препреке данашњег друштва, да она буде жижа, која ће нам осветљавати те мрачне јазбине у којима ми радници живимо, уместо да поправе све учињене грехове према својој штампи, они поступају још горе.”³⁴ Истиче се да мали број радника правилно врши своју дужност, јер не читају своју штампу, док већина продаваца не шаље новац уредништву, што им је дужност. Сматра се да штампа радничкој класи служи за одбрану и напад у борби са противницима, као што беду служе војницима за одбрану од непријатељских куршума. Констатује се да радници не схватају огромну улогу штампе у њиховој борби. У тадашњем стању борбе штампа се сматрала од необично великог значаја, „више него ишта; а свестан пролетаријат слободну штампу убраја у најважнија политична права без кога нема борбе и живота.”³⁵

Радијални режим је устао против писања *Радничких новина* да се престолонаследнику одреди годишња плата од 300.000 динара због чега је београдска полиција у два маха узастопце забранила овај лист. „нашавши да оне вређају и омалованавају престолонаследника, што су противне да му се даде ова апанажа”. На крју чланка се закључује: „Наши ће другови и из овог примера видети како буржоазија поступа према поштеној и објективној социјалистичкој штампи и како она располаже и на исти начин троши приходе које ми радници крваво дајемо, да се она с њима распинућски служи и да нас још више убија”.³⁶ Од средине новембра 1906. уредништво *Радника* се у сваком броју до краја децембра исте године обрађало продавцима *Радника* у

33. *Радник*, 29, 8. IX 1906, 2.

34. *РН*, 121, 14. X 1906, 2—3.

35. Исто.

36. *Радник*, 39, 18. XI 1906, 1.

kojima су они опомињани да пошаљу обрачунае и положи дугујућу прелату јер долази крај године. Крагујевачна социјалистичка организација приредила је забаву у корист „Радника”, свога органа. Требало је да радници агитују за што бољу посету овој приредби, јер ће на тај начин учинити једну свету социјалдемократску дужност. У циљу што бољег осигурања *Радничких новина*, управа Партије и ГРС су решиле, да би се овај главни социјалдемократски лист Србије спасао од неуредних платиша, да прошири број претплатника. Претплатници *Радничких новина* су од средине децембра 1906. договали 15.000 динара, који су писмено опоменути да своје обавезе испуне, а ако то не учине, претило им се судом.³⁷ Социјалдемократским организацијама у унутрашњости је упућен позив да раде на стицању што већег броја претплатника и *Радничких новина* које су се тада продавале у 4.200 примерана у Београду и осталим деловима Србије, а сматрало се да би се оне да је боља организација могле да растурају у 8.000 примерана и да продају у све слојеве радног народа када би оне имале пуну вредност. Позвати су и крагујевачки радници да се од почетка 1907. својски заузму на ширењу *Радничких новина* и да их купује свани радник.³⁸

Уредништво и администрација *Радничких новина* су 16(29). XII 1906. истакли да је највиша дужност сваног социјалдемократе обавештавање необавештених, организовање неорганизованих и прикупљање нових присталица социјалној демократији. Наглашава се да ће у агитационом раду *Радничке новине* бити највернији друг и да оне остају најбољи тумач социјализма, најбољи организатор и најнеустрашивији борац за политичке слободе народне и интерес пролетаријата.³⁹ Три дана касније редакција и администрација *Радничких новина* је у вези с тим апелом који је упућен радницима социјалдемократима у Београду и унутрашњости „да буду неуморни тимари свога органа *Радничких новина* и да за наредну годину прикупе што више претплатника што би омогућило установљавање радничке поште. Требало се заложити и радити на томе да „Радничке новине” постану дневни орган радничке класе и да социјалдемократи добију радничку штампу.⁴⁰

37. Исто, 41, 2. XII 1906, 2.

38. Исто, 44, 23. XII 1906, 3. У истом чланку се констатује да ће се у радничким листовима белажити како се која организација и варош буду одазвале тој својој дужности и колико у коме месту „има социјалистичке свести и воље за истинску борбу”. *Радник* је у броју 4 од 10. III 1907. на стр. 4 донео чланак А. Франсоа: *Слободна штампа*.

39. Д. Туцовић, *Сабрана дела*, к—9, 927, 180—181.

40. Исто, 928, 182—183. *РН* у броју 18, од 10. II 1907. (стр. 2) донеле распис министарства унутрашњих послова да се: „У будуће не чине никакве сметње радницима и другим грађанима мирно скупљеним у наквом затвореном простору у коме држе зборни договор у границама закона”. Ово је морало да сирене панњу јер је дознао да се „од радника и других грађана траже пријаву и онда над су они скупљени ради збора или наквог договора у затвореном простору”, што је било противно закону и распису министра унутрашњих послова.

Говорећи о *Радничким новинама* крагујевачки социјалдемократски орган је истицао средином марта 1907. да је број читалаца и сталних њихових претплатника мали, па је учињен пренор свима организованим радницима због намере према централном радничком листу и према социјалистичкој штампи уопште. Кривица за неразвијеност штампе бацана је на раднике, јер нису водили довољно бриге о њој. Истицало се да су радници лењи и не читају у довољној мери *Радничке новине*, чија је последица да они не разумеју говорнике на зборовима и конференцијама и многе ствари из радничких новина и литературе. Сматра се да новине и литература најбоље утиче на стицање знања и свести. Иако је у Крагујевцу постојао знатан број радника, у њему се продавало свега 140 примерака *Радничких новина* што је била срамота и за осуду.⁴¹ Кад би се у Крагујевцу и другим местима растурало најмање 500 примерака *Радничких новина* и неколико стотина од сване књиге убрзо би се социјалистичка штампа уздигла на висок степен „и омогућити јој да се још више развија и да нам свакодневно све више буде драгоцен потпора у раду и борби, средство без кога не можемо. А ово се све може постићи, могу се *Радничке новине* учинити свакодневним листом, могу се издавати многе корисне књиге, само кад би сви наши другови имали више воље, љубави и одушевљења за ову ствар, кад би много више протумачили и разумели големи значај штампе и схватили користи које нам штампа даје”. Радницима Крагујевца је саветовано да сви треба да купују *Радничке новине* и *Радник* и све социјалистичке и друге књиге које је издавала Партија и ГРС. Требало је да се све крагујевачке организације заједнички споразумеју и што пре отпочну агитацију како би могле после кратког времена да окупе неколико стотина купаца листова и књига, чиме би се доказало да „раднички Крагујевац цени и воли социјалистичку штампу и да ради за њу”.⁴² Радници су били дужни да „најсавесније и најпреданије” приступе растурању и снажењу радничке социјалистичке штампе. Нису смели никада да забораве да радници помоћу штампе треба да се бране од противника и буржоаске штампе. Од посебног је значаја да је због шинанирања од стране појединих штампара, као и због развоја социјалдемократског покрета који се све више развијао, руководство у Београду покренуло је анцију за оснивање једне социјалистичке штампарије. У том циљу био је изабран један одбор за техничка и финансијска питања а отпочело се и са скупљањем добровољних прилога, који се улажу у новчани завод.⁴³

41. *Радник*, 5, 17. III 1907, 1—2.

42. Исто.

43. Исто, 5, 17. III 1907, 5—6, У том броју се наводи да је Савез опанчарских радника дао 80 динара прилога *РН* и 60 дин. *Раднику*, а Савез металних радника последњим 25 динара. Захваљујући радничкој пошти у Крагујевцу је скупљено 500 претплатника *РН*, изнете су смернице шта би требало предузети у циљу што већег растурања радничке штампе. Исто.

Радничке новине су у броју 38 оштро иступиле против забране централног српског социјалдемократског листа због чланка „Опструкција” коју је одобрио и суд, јер се истицало да се у њему налази клевета за краља. Параграф о клевети и увреди краља се пореди са постојањем цензора, па се вели да је он оков за слободу штампе као и цензура, над се он тумачи и примењује као што је то тада био случај. Сматра се да је суд неспособан да разликује истину од неистине или је по његовој правној свести забрањено износити о јавним владаочевим актима праву истину. Пошто се као клевета краља сматрало изношење свега онога што вређа част и штети угледу владоца, сматра се да би уместо одредаба о клевети и увреди краљева требало да стоји да је о краљевима и њиховим поступцима допуштено да се говори само оно што је лепо и повољно. Истиче се да социјалдемократи пишу о владаочевим актима која су штампана и опасна по битне културне и политичке интересе народа. Ако се то онемогући, владалац постаје један орган постојећег друштвеног режима који потчињеним класама онемогућава слободно изношење политичких идеја. „Тада пролетаријат добија нових доказа, да за њега, као и за све политичке класе у прошлости нема правде у класном друштву.”⁴⁴

Радничке новине су у броју 40 писале да је њихов 39 број полиција забранила и конфисковала због чланка: „Банкротство парламентаризма” у коме је опет пронађена клевета или увреда краља, па је број узапћен. Писац чланка „Гробари слободе” је оштро устао против гледишта Стојана Протића изнетог у „Самоуправи” да је цензура мање зло него злоупотреба слободе штампе. Протић је тада у више наврата износио опасности које тобож прете Србији од слободе штампе. Истицало се да је слобода штампе била кост у грлу реакционара не због „злоупотребе”, пошто је огран социјалистичке партије вршио само начелну критику. Износи се и то да је *Радничким новинама* било стало до вређања, клеветања и личних напада, оне би се служиле алузијама као што то и други чине. Српским социјалдемократима није било стало до тога, па су се у целокупном своме раду као и у борби штампом држали правила: „Истину отворено и јасно износити и заступати”.⁴⁵ Констатује се да у забрањеним и оптуженим чланцима за клевету и увреду краља не постоје, јер се у њима само критиковала владаочева јавна акта. Истиче се да фузионаши који су били на власти желе да трампе своју сервилност за што бољи положај у двору говорећи да су за слободу штампе. „У параграфу о клевети и увреди краља нашли су средство, које се правом узапћења и конфискације подиже за апсолутног господара слободе и штампе”.⁴⁶ Од јуна 1906. па до доласка фузионаша на власт, полиција је забранила и конфисковала десет бројева *Радничких новина* од чега девет за увреду и клевету краља и један за клевету полиције. Наглашава се да су сличне оптужбе против краља износиле и буржоаске новине, али оне нису забрањене,

44. *РН*, 38, 29. III 1907, 1.

45. Исто, 40, 3. IV 1907, 1.

46. *РН*, 40, 3. IV 1907, 1.

јер се на њихово писање друнчије гледало. Истицало се, даље, да борба у којој социјалдемократи учествују и безгранична вера у успех не дозвољавају да дође до очајања у њиховим редовима. Они су били спремни да што се дрскије и безочније буде нападало на њихову праведну борбу да ће утолико плодови те борбе бити богатији и успех сигурнији.⁴⁷ Од посебног је значаја да је крагујевачки *Радник* писао „Ми смо толико пута нагостили да смо противници монархизма, а присталице републиканског облика државе. Кад оцењујемо поступке монарха, то чинимо, и што за нас личност монархова није неприкосновена. Кад један владар греши, кад својим поступцима угрожава интересе права и слободу народа, онда је дужна сва права и истинска демократија да се дигне против тога и да жигоше то и стави до знања таквом владару да не може да буде како он хоће.”⁴⁸ Даље је осуђивано што влада и назови судови имају два мерила при оцењивању кривице иако је то разумљиво, јер су им социјалдемократи политички и класни непријатељи. Социјалдемократији је реакционарна и дворска лакејска политика радикалска партија била непомирљив противник. Дужност свесних српских радника је била да достојно одговоре на радикалске нападе на социјалдемократску штампу на тај начин што ће *Радничке новине* сви куповати и радити на њиховом ширењу.⁴⁹

У циљу поштовања слободе штампе, *Радничке новине* од 10. IV 1907. су оштро писале против „независног” суда који је за последњу недељу дана забранио три њихова броја. Забране су извршене на предлог полиције, а које је првостепени суд одобрио. Социјалдемократи тврде да првостепени суд одобравајући забране *Радничких новина* је оно исто што и управа града Београда, да судије одобравају забране као и писари и чланови полицијске управе. У жељи да судије постану председници и чланови Апелације и касације, а писари и чланови полицијске управе да пређу у полицијске и окружне начелнике, доносили су одлуке које су показивале оданост систему, а не закону. Стога социјалдемократе није чудило што су они одобравали сваку забрану централног радничког листа, а у сваком забрањеном броју видели увреду и клевету намесника краљу, мада она није постојала јер они нису говорили о личности већ о државној истинитости.⁵⁰

У *Радничким новинама* се видело најбоље оружје у радничкој борби, јер оне допиру и тамо где не може доћи говорник и агитатор, где се не могу држати говори, у најудаљеније радионице и дубоке руднике свуда уносећи светлост, знање и нови дух. *Радничке новине* замењују стотине говорника и агитатора. Оне најбоље уче и обавештавају, дају упутства у свакодневној борби. *Радничке новине* буде немарне и равнодушне, куцају у њихову свест и уводе их у коло наше бор-

47. Исто, Крагујевачки *Радник* од 10. IV 1907. у броју 7 пише да је радикална полиција за последњих 7 месеци забранила 10 бројева *РН*.

48. *Радник*, 7, 10. IV 1907, 6.

49. Исто.

50. *РН*, 43, 10. IV 1907, 2. *РН* у броју 44 од 12. IV 1907. су писале да је социјалдемократска пролетерска штампа била тада једина принципијелна слободна и поштена журналистичка.

бе; оне отклањају заблуду и незнање; уче поштене и експлоатисане о узроцима њихове беде и о њиховим правима."⁵¹ *Радничке новине*, даље се износи, бране раднике од напада послодаваца и осталих експлоататора, дижу глас против насиља и тираније, узимају у заштиту народ, кога муче и експлоатишу. Оне се сматрају за најбоље оружје и најпогодније средство у радничкој борби, без којих би сав њихов рад био нем и безуспешан. И кад радници демонстрирају за своје класне захтеве онда треба да знају да у остварењу живог учешћа и највећи део узимају *Радничке новине*. Стога је требало да их купују и растурају и да се првог маја заветују да ће неуморно радити на њиховом ширењу.⁵²

Радничка класа у својој борби има против себе сву буржоаску штампу као партијску, тако и ванпартијску. Борбе радничке класе су показале да радници против себе имају не само послодавце и њихов савез, полицију и жандармерију већ и сву буржоаску штампу која клевете раднике и тражи да се њихова борба и угуши у њиховој крви. На страни радника тада су биле једино социјалистичке *Радничке новине*. У целом свету, а не само у Србији, буржоаска штампа је „клеветник радничке борбе и агент изазивач и добровољни шпијун полицијски”. Социјалистична штампа је једини бранилац радничких интереса и радничке борбе, а истовремено изврстан учитељ који шири знање, образује и васпитава раднике. Она је најуспешнији агитатор за организације и радничку борбу, јер долази и тамо где не доспева говорник и агитатор „и више нану и објасне, него што се то може усменом речју учинити”. Стога је неопходно урадити за социјалистичку штампу оно што конгресна резолуција препоручује. Требало је да радници разумеју своју дужност и у пуној мери јој одговоре.⁵³

У резолуцији о штампи, усвојеној на V конгресу ССДС, истиче се у првом реду треба радити на принципијелном просвећивању радничких маса сходно начелима социјалдемократског програма и научног социјализма и да води борбу против противника покрета на тај начин што ће посветити пажњу дневним питањима политичке и економске борбе сразмерно њиховом значају за класну борбу пролетаријата, држећи се „начелних разлика које су израз непомирљивих класних супротности у друштву”. Наглашава се да конгрес у погледу односа штампе према партији потврђује прошлу резолуцију о штампи ако се она не носи са чланом 20. партијског статута. У погледу материјалног обезбеђења штампе, конгрес ставља у дужност свима радницима и организацијама да стално и систематски агитују на ширењу социјалистичке штампе, да продају и препоручују на скупштинама, зборовима, конференцијама и предавањима социјалистичке новине и књиге. Требало је да сваки организован радник буде и претплатник свога органа, а организације су биле дужне да организују, руководе и у сваком погледу контролишу претплату.⁵⁴ Са развитком радничке борбе и организација,

51. *Радник*, 8, 18. IV 1907, 4.

52. Исто.

53. *РН*, 80, 10. VII 1907, 1.

проширење и свакодневно излажење „Радничких новина” постаје све више неодољива потреба. У циљу да *Радничке новине* постану свакодневни лист, дужност свих радника је била да се заложу за прикупљање нових претплатника и купаца. Сходно томе, конгрес је задржао право да одлучи о претварању *Радничких новина* у свакодневни лист, као и право за оснивање социјалистичке штампарије. „Прикупљање материјалних средстава треба продужити, али при томе не губити из вида да је за опстанак штампарије први услов социјалистичке штампе, а у првом реду материјално обезбеђен свакодневни лист”.⁵⁴

У чланку „Класно правосуђе” главни раднички орган је у броју 123 од 16. X 1907. оштро устао против забране *Радничких новина* које су за последњих неколико година судови увек одобравали, док то није био случај и са буржоаским листовима (*Одјек, Дневни лист, Правда*) за исте оптужбе иако је централни раднички орган у свом писању износио принципијелне антимонархистичке декларације које и социјалдемократски програм даје. Констатује се да није само класна мржња буржоазије према радничкој класи довела да она поступа много оштрије и то неправно и неоправдано према социјалистичким органима „већ ту игра још главнију улогу инстинкт и свесна тежња да се одржи владавина буржоаске класе”. Наводе се речи Маркса да социјалистичке теорије постају снага јер их маса прихвата.⁵⁵ Маркс је дао кључ за разумевање капитализма, а самим тим најпоузданије и најпотпуније уништење његово. То је случај и са политичким системом буржоаске владавине. Зато што социјалдемократи разумеју циљеве и суштину буржоаског правосуђа, зато што увиђају да оно служи једној капиталистичкој класи, они га осуђују па се истиче: „Ми ћемо се са пуно мржње борити против њега, као и против целокупног начина организације буржоаске државе.” Сматра се за највећу дужност радника да неуморно, упорно, пркосно и хладно раде на даљем снажењу и ширењу покрета. На крају се скретала пажња радницима да њихов глас желе да угуше, што они нису смели да дозволе, па се каже: „Проширујте неуморно *Радничке новине*, тако да се једнога дана само оне чују, да буду она библијска труба која ће својим треском струшити труле зидине буржоаског Вавилона”. Требало је да радници повећањем броја читалаца својих новина донану да је заплашена буржоаска власт заиста била у праву над је правила разлику између социјалистичког листа и свих осталих листа.⁵⁷

Против забрањивања *Радничких новина* 27. X 1907. опет је писао најоштрије крагујевачки раднички лист. Он је иступао против реакционарних измена у закону о штампи које су се спремале, јер ће њиховом применом штампа бити угушена, не само фанктички већ и формално. И последње забране су дошле због тобожњих увреда личности и увреда краља. *Радничке новине* су само писале да краљ мора да носи одго-

54. Исто. Упор. Предлог резолуције о штампи објављен у РН, бр. 69, 10. VI 1907, 2.

55. Исто.

56. Исто, 123, 16. X 1907, 1.

57. Исто.

ворност за распуштање Народне скупштине, писале су да су социјал-демократи за то да се укине монархија, а заведе република. Радинали, по *Раднику*, најнапредније гледиште оглашују као увреду, што могу да раде најокобелији реакционари кад направе савез са дворским клинама против слободне штампе. За дужност сваке управе, пододбора и сваког члана сматра се читање и растурање *Радничких новина*. Управа је требало да што јасније користи радничку штампу, тако да не буде ни једног члана који не чита и не прима радничке листове.⁵⁸

Из досадашњег излагања се види да су *Радничке новине* и *Радник* у више наврата писали да је штампа у социјалистичкој борби једно најмоћније оружје и да се социјалдемократске партије свих земаља труде да што боље изоштре то оружје и иснују га што чвршће како би се што боље водила борба и у народне масе ширио социјалистички идеал. Посебно се тврдило да је стање социјалистичке штампе најбоље мерило јачине и развијености класног пролетерског покрета снажан покрет целог социјалистичког запада за штампу, где листови и покрет велики и доприноси успесима синдикалне и политичке борбе пролетаријата. За социјалистичку штампу се вели да она буди, учи, васпитава, поправља и уздиже, што је нарочито очито кад се погледа у једној земљи. Сматра се да тамо где је штампа снажна да је тамо стално расту, а нарочито социјалистички централни орган, који непрестано позивају да се створе нови читаоци и борци. Сматра се да се улога штампе јавља пре сваког покушаја организоване борбе и да „она увек стоји и живи и кад свега другог нестане”. И док је на западу моћна социјалистичка штампа доказ класне и интелектуалне зрелости пролетаријата, она у Србији једва животи, јер нема довољно ни материјалне ни моралне потпоре, пошто је поткрадају њени продавци, а не чита је већина радника. Радници су на крају позвани да учине „да овим оружјем увек, све више и непрестано крчимо пута у нашој борби и постижемо велике успехе.”⁵⁹

58. *Радник*, 16, 1. XII 1907, 1.

59. Исто, 19, 23. XII 1907, 8. Као посебно похвално је изнето да је јунска годишња скупштина Савеза металних радника дала као помоћ *РН* 100, а *Раднику* 50 динара. Указивало се и осталим савезима да би било пожељно да се и они угледају на металце и прилозима помогну своја једина два борбена гласила. Похваљен је Пододбор савеза опанчарских радника из Горњег Милановца који је послао прилог од 10 динара. Чист приход *Радника* са забаве коју је организовала месна организација првог дана Божића у корист свог листа износила је 159,20 динара. Радницима се препоручивало да се заузме за свој орган, а требало је да продавци јаве колико ће примерана растурити, а тамо где није било послодавца требало је радници да се постарају да их нађу. *Радник*, 1, 1. I 1908, 2—3 *Радник*, чији је први уредник био др Михаило Илић, а после његове смрти Триша Кацлеровић, 7, VI 1908. у броју 21 јавио је да због одласка последњег у Народну скупштину крагујевачки орган за извесно време неће излазити недељно већ петнаестодневно. У Ваљево је почетком фебруара 1908. био обновљен одбор за растурање штампе, у који је ушло 10 људи. Одбор је одлучио да од свих радника тражи да се претплаћују на *РН* место дотадашњег нуповања на број. То су решили да траже и од свих радњи, где радници пазаре, да се претплате на централни раднички лист. Оценивало се да ће ваљевски радници послужити као пример осталим радницима. (*РН*, 17, 7. II 1908).

VI

На VI конгресу ССДС (одржаном 13, 14. и 15. IV 1908), поред осталог, одлучено је са 48 против 18 гласова, и поред велике жеље да *Радничке новине* што пре постану свакодневни лист, да се не може примити предлог Партијске управе у томе смислу „јер за то наше редакцијске и финансијске снаге нису још довољне”. Конгрес је потврдио резолуцију о штампи, тачку 4 са V конгреса, чији је смисао био „да покретање листа сваки дан буде дело не гласања и пробања већ претходне припреме агитацијом на распрострањању социјалистичке штампе”.⁶⁰ *Радничке новине* у броју 71 од 17. VI 1908. су јавиле да су оне тада изишле у 4.800 примерана, што представља запажен успех у односу на буржоаске листове, а што је доказ успеха радника и поуздан знак вишег културног степена. Уредништво *Радничких новина* је сматрало да би се тираж могао повећати бар на 5.000 примерака с тим што би се повећао број претплатника у Београду и другим местима, јер се показало да има места у којима захваљујући већем заузимању продаваца и правилнијем „поимању значаја социјалистичке штампе” се продају и по неколико пута више примерака *Радничких новина*.⁶¹ Уредништво *Радничких новина* је у броју 74 од 24. VI 1908. је истакло да у време када „сва насиља која полиција у штрајковима врши влада се спрема да узакони подношењем Закона о радњама”. Социјалдемократи отпочињу борбу за опште, тајно, једнако и непосредно право гласа, неуморно агитујући да социјалистички учитељ и раднички централни орган треба да продре у свану радионицу, фабрику, сваки град, свако село, свану колибу и сиротињску нуђицу.⁶²

Радничке новине у броју 126 од 18. X 1908. у чланку Српско робље” констатовале су да је радни народ у Србији бесправно робље као и у Босни, што се потврђује у односу државних органа према главном радничком органу, односно његовим безобзирним забранама. Посебно се истицало да судови у Србији нису независни, јер би то били само онда да су судије изборне, а не као што их је тада постављао краљ, па они нису желели да буду неутрални органи опште земаљске воље, већ су изигравали закон, као што је то чинио београдски самостални суд. У више наврата *Радничке новине* су скренуле пажњу својим повереницима и претплатницима да према одлуци ГПУ неће слати лист

60. *Историјски архив КПЈ*, III, 1950, 82.

61. Д. Туцовић, *Сабрана дела*, к—9, 996, 460. Наведено је да су *РН* у Београду продаване у непуних 2.000 примерана, Шабац 320, Лесковац 250, Крагујевац 240, Ваљево 160, Ниш 300, Пирот 45, Неготин 120, Чачак 100, Смедерево 40, Ужице 70, Јагодина 50, Понаревац 65, Крушевац 50, Врање 30, Прокупље 40, Обреновац 25, В. Градиште 25, Лешница 30, Пожега 15, Свилајнац 10, Њњаневац 16, Зајечар 10, Ивањица 16, Б. Паланка 8, Рача Крагујевачка 4, Врњачна Бања 15, Младеновац 10, Г. Милановац 25, Мајданпен 25, Власотинци 6, Ћуприја 15, Алексинац 20, Бољевац 30, Трстеник 20, Голубац 5, Параћин 20, Краљево 30, Аранђеловац 10, Паланка 20, Лозница 42. Наводи се да поред изнетог броја у назначена места иде још по који примерак. Исто, 461.

62. Д. Туцовић, *Слободна дела*, к—9, 999, 468—469.

ником ко не обнови претплату и ко не измири дотадашњи обрачун. Хваљена је иницијатива радника који су отпочели прикупљање материјалних средстава за оснивање социјалистичке штампарије. Управа ССДП, подстанкнута том спремношћу радника, основала је нарочити фонд који непуне две године има 2.000 дин. Стога је ГПУ на последњој својој седници одлучила да предложи наредном конгресу предлог „да се идеја о социјалистичкој штампарији приведе у дело”. ГПУ је рачунала на спремност целог покрета да поднесе највеће жртве у циљу да дође до своје штампарије која би јој омогућила и још успешнију акцију у радничком покрету. Знало се да социјалистичка штампарија је заједнична и подједнако неопходна целом покрету, свим организацијама и свим социјалдемократима.⁶³ Крагујевачки *Радник* је крајем марта, говорећи о напретку радничке штампе, саветовао радницима: „Купујте, читајте, ширите и растурајте наше партијске новине *Радник* и *Радничке новине*, јер ћете тиме учинити једну од највећих и најлепших услуга ширењу социјализма.”⁶⁴

У чланку „Штампа пред опасношћу” крагујевачки раднички орган констатује да тадашња буржоаска штампа није служила добру и истини, већ злу и лажи. Све буржоаске партије су се тада удружиле у влади тежећи да се додворе династији ради власти и да спутају штампу у критиковању лоше владине политике. Закључује се да је социјалистичка снага још недовољно јана против коалиране опасности, али социјалдемократи истичу да ће се ипак „против ње борити обавештавајући радничку класу и све оне који пате и на чија се леђа слама ова

63. Исто, к—10, 1043, 10—11. У истом чланку се наглашава да се дошло до уверења да је идеја сазрела за остварење. Очеивало се да ће се отпочети са живљим прикупљањем материјалних средстава. Похваљено је што је скупштина Савеза металских радника дала 150 дин. помоћи, скупштина Савеза јорганџијско-терзијских радника 30 дин., а партијска организација „Три кључа” 170 дин. прилога од забаве. Исто, 11. *РН* у броју 33 од 17. III 1909. су опет упутиле позив да се ради на принуљању претплатника за централни српски социјалдемократски лист на ко би он кроз најкраће време постао сванодневни лист. Д. Туцовић, *Сабрана дела*, к—10, 1064, 82—83. И *Радник* у броју 3 од 17. I 1909. (стр. 3) је навео приложенине за свој лист.

64. *Радник*, 13 28. III 1909, 2. У истом чланку се наглашава да се у Крагујевцу последњих дана веома добро пласира социјалистичка штампа, што се види из чињенице да су се, пре два-три месеца, *РН* продавале у 200, а *Радник* у 350-400 примерана а пре 6 месеци још мање дон се тада *Радник* само у Крагујевцу продавао у 650 примерана, а *РН* у 450 примерана од сваног броја, што значи недељно 2.000 примерана, тано да после Београда Крагујевац долази на прво место. Исто.

несрећна политика коалиране буржоазије".⁶⁵ Главни социјалдемократски орган је такође оштро иступио против лажних и непоштених обавештења која су давали буржоаски листови (*Политика, Штампа, Правда, Мали журнал* и др.) који су писали о сензацијама и скандалима. („Они више не одржавају скандалозну хронику, већ је стварају, удешавају, развијају и сами постају хроника скандала"). Истицало се да је буржоаска штампа, тада представљала највећег, најглавнијег и најопаснијег непријатеља здравог развитка српског духа, па је требало агитовати против њеног куповања од стране радних људи.⁶⁶

Захваљујући свесрдном залагању на ширењу *Радничких новина*, оне су почетком маја 1909. могле да постану најраспрострањенији партијски орган у Србији, што је несумњиво мерило „способности, радничке класе за борбу и културни развитак", а то је резултат напора за организацију, снажење и ширење социјалистичке штампе да се створи полет и нова снага за шире и успешније победе. С тим у вези се одаје захвалност вредним повереницима који су својим радом омогућили да се то постигне, а опомињу они који су оштетили *Радничке новине*. Истакнуто је да је ГПУ настојала да растурање и уредно плаћање радничке штампе буде што више под контролом месних партијских организација, које су морале да прихвате свестрано старање око социјалистичке штампе као један од својих најпречих задатака, од чега су се очекивали само позитивни резултати.⁶⁷ Истицало се да се у материјалном погледу осетио напредак, јер док су раније *Радничке новине* гутале све приходе Партије, сада су оне биле у стању да се од свог суфицита одужују. Од прихода *Радничке новине* Партији је враћено 300

65. *Радник*, 14, 4. IV 1909, 2. Интересантно је да су *РН* у бр. 50 од 30. IV 1909 (стр. 1—2) објавиле чланак *За слободу штампе* Саве В. Музикавића, у коме је исти устао против чл. 30 партијског статута који гласи: „Чланови Партије могу приватно издавати листове само по одобрењу Главне партијске управе." У свом одговору на чланак Музикавића *РН* у броју 51 од 2. V 1909. истичу да социјалдемократи своју организацију друкчије схватају, јер је она насупрот држави својевољна, добровољна организација људи с истим циљем. Социјалдемократска организација је права супротност државној организацији, јер у последњој људе удружује принуда, груба физичка пресија, док је у првој она идеал заснован на доброј вољи У државној организацији људи имају супротне интересе, то је организација маније у корист маније, а у социјалистичкој они имају идентичне тежње са потпуном солидарношћу у корист већине. Док је прва организација за угњетавање, дотле је друга организација за ослобођење. Стога не може бити речи о угушивању штампе, о одузимању слободе исказивања мисли појединаца у организацији која није принудна већ добровољна. Сматра се да Музикавић врши недопуштено уопштавање код одузимања права појединца да покрене листове изједначајући то са онемогућавањем да они слободно исназују своје мисли. То се сматра као неистина јер сваки члан Партије слободно може да дискутује и при доношењу одлука на конференцијама, зборовима, скупштинама и предавањима, а ако је изабран за делегата и на конгресима као врховној инстанци социјалдемократског покрета, који управљају њиме и контролишу све његове органе па и ГПУ. Зато *РН* истичу захтев „који је први услов организоване борбе и једноставне, успешне акције пролетаријата за организацију штампе". *РН*, 51, 2. V 1909, 2.

66. *РН*, бр. 51, 2. V 1909, 3.

67. Исто, 53, 7. V 1909, 7.

дин. Пропала примања *Радничких новина* су износила:

1905.	876,85 дин.
1906.	1.577,76 дин.
1907.	1.425,35 дин.
1908.	679,95 дин.
УКУПНО	4.359,90 дин.

О томе се морало водити рачуна, јер су главни раднички органи упропашћивани морално и материјално. Наглашава се посебно да су *Радничке новине* као неустрашиви носилац социјалдемократске борбе биле изложене највећем гоњењу но ма који лист, а многи њени бројеви су конфисковани и осуђивани. Биле су изложене осудама за ствари о којима су други листови слободно писали. Одговорни из *Радничких новина* су од 1902. до 7. V 1909. били осуђени на шест година — 82 месеца затвора и 5.900 дин. казне у новцу и то: 11 пута за увреду краља, 15 пута због полиције и шест пута због владе.⁶⁸

Од посебног је значаја и то да се у партијском статуту у вези са штампом 9. V 1909. у члану 28 наводи да је главни орган Партије *Радничке новине*, да ГПУ бира редакцију партијског органа, чија је дужност била да у листу спроводи принципијелно и тактичко гледиште Партије, придржавајући се одлука интернационалних конгреса, помажући акције Партије сходно раду и одлукама ГПУ.⁶⁹ У члану 29 се вели да се као партијска штампа сматрају листови партијских организација и институција, а у чл. 30 да чланови Партије могу приватно издавати листове само по одобрењу ГПУ.⁷⁰

Усвајањем резолуције о покретању *Радничких новина*, и отварању социјалистичке штампарије, конгрес је изнео најснажнију жељу целог покрета. ГПУ сматра да су политичка борба радничке класе и дневни орган социјалне демократије нераздвојно спојени.⁷¹ Она такође тврди да налог VII конгреса се оцењује као један од најважнијих, јер је покретање *Радничких новина* као свакодневног листа најпрече и највећа потреба социјалдемократског покрета Србије. Да би се то остварило било је неопходно испунити читав низ претходних услова, а за један од првих износи се оснивање социјалистичке штампарије. Наводи се да су они до тада морали мењати штампарију скоро сваког месеца или зато што су их штампари уцењивали, или што их је полиција гонила. Уредништво *Радничких новина* је сваког момента било пред опасношћу да их штампари бојнотују и да полиција преко њих нанесе велику штету централном радничком листу само зато што немају своје штампарије. Констатује се да полиција врши терор над *Радничким но-*

68. Исто. За орган крагујевачке партијске организације *Радник* је наведено да се штампа у 1.400 примерана од којих се у Крагујевцу растура 650 примерана. И материјално стање *Радника* је било лоше због неуредног плаћања, Исто.

69. *РН*, 54, 9. V 1909, 3.

70. Исто.

71. Исто, 60, 23. V 1909, 1.

винама, а штампари не желе често да их штампају, жртвујући чан и профит од посла, бојнотујући лист зато што они правилно увиђају да штампањем главног социјалдемократског органа много више губе него што добијају. Штампајући раднички лист, они долазе до извесног профита, али буђењем стотина хиљада успаваних пролетера капиталисти доводе у опасност целонупан свој вишан вредности. „Они од њих добијају хиљаде, али ће због њих губити милионе; они на њима не могу ћарити као појединци, али ће као класа губити, огромно изгубити. И кад се капиталисти упињу да онемогуће излазак Радничких новина, чан и кад се оне јављају свега трипут недељно, подносећи и извесне жртве, не желећи ни профит до кога би дошли штампајући их, онда је то само један јак доказ о њиховој веома развијеној класној свести, један врло карактеристичан докуменат о томе како они правилно схватају свој класни интерес”.⁷²

Радници, социјалдемократи требало је да насупрот класној свести буржоазије истакну своју класну свест. Они су били дужни да омогуће *Радничким новинама* да излазе не само три пута недељно већ и сваки дан. Сматрало се да ће *Радничке новине* кад буду излазиле сваки дан много боље, детаљније и документованије сликати експлоатацију која се врши над пролетаријатом и јачати њихову класну свест и просвећивати га, што је први услов за организовање и за колективну борбу. Очекивало се да ће сада *Радничке новине* бити у стању, поред инструкција и поука које су до тада пружале, да доносе политичке информације, обавештења и новости, за чим се осећала потреба, па ће тано потиснути буржоаске листове које радници купују у недостатку свога свакодневног листа. Она ће имати своје педагошко дејство, у већој мери васпитавати раднике, изоштравати њихов укус и осећања, које буржоаска штампа изношењем скандалозних сензација настоји да сроза на најнижи ниво. Требало је да се радници заложу да *Радничке новине* постану свакодневни лист и да се створи социјалистична штампарија.⁷³ Радници су већ до тада испољили своју свест, јер су сами, без икаквих апела и нарочите агитације, спонтано, истакли идеју о социјалистичној штампарији, дајући своје прилоге који су се до тада попили на суму од скоро две и по хиљаде динара. ГПУ је на крају позвала: „Не часите ни часа, другови, већ сви развите неуморну агитацију на зборовима, предавањима, конференцијама, у радионицама, по кућама, у приватним додирима свих врста и организујте, на начин који вам је најзгоднији, прикупљање прилога за социјалистичку штампарију, која је први и најглавнији услов да *Радничке новине* излазе сваки дан”. ГПУ је сматрала да ће се тако једино испунити жеља VII конгреса, највећег представника организованог социјалдемократског радништва у Србији, задовољити насушна потреба радничког покрета, чиме ће се одужити дуг социјализму и допринети његовој коначној победи у Србији.⁷⁴

72. Исто, 65, 4. VI 1909, 1.

73. Исто.

74. Исто.

Сходно овом прогласу ГПУ штапаном у *Радничким новинама*, крагујевачки *Радник* је истакао да је управа крагујевачке организације одлучила да отпочне да скупља прилоге и у Крагујевцу. Стога су замољене све управе свих пододбора да на конференцијама и на друге начине скупљају прилоге и исте предају благајнику организације.⁷⁵ Посебно се сматрало да је дужност синдината да најсавесније и најбрижљивије придобије своје чланове да што више читају и да се што потпуније спремају. Опет се наглашавало да је радничка штампа једно од најмоћнијих средстава, јер она може допрети и тамо куда говорник не може доћи, а уз то она је најпоузданије средство у рунама радничке класе.⁷⁶ Постоје подаци да је 1. VI 1909. фонд за подизање социјалистичке штампарије износио 2.425,60 дин., док је у исто време имовина ССДП износила 34.778,10 дин.⁷⁷ За прве партијске дужности партијских организација се наводи да оне треба да буду „стални органи за распрострањавање социјалистичке штампе”. Сматра се да надмоћности социјалистичке штампе над буржоаском се огледа у чињеници „што је прва организована тј. организација јој осигурава и политички правац и материјални опстанак. А у оквиру те значајне дужности Партије долази у првом реду то да партијске организације у сваком месту организују продају листа и књига и да се постарају за уредно плаћање”.⁷⁸

За најмоћније и најоштрије средство за одбијање насртаја, клевета и тираније у ослободилачкој борби радничке класе против својих противника, сматра се радничка социјалистичка штампа. Радити на њеном ширењу значи чинити највећу услугу покрету и вршити најсветију дужност социјалдемократа. Социјалдемократски орган може с успехом да просвећује и буди масе, снажи их и предводи у политичкој борби само онда кад организација ширења социјалистичке штампе постане стварни спроводник социјалистичке речи у сваки кутак народа. Стога је неопходно било радити на ширењу и продаји главног радничког листа, јер су *Радничке новине* биле једини лист који је слободно и отворено износио праву истину о свим збивањима у Србији и политици владе која води сужавању слобода, повећању терета, повећању милитаризма, задуживању земље и општина, задовољавању богатих и приви-

75. *Радник*, 23, 6. VI 1909. 2. У истом броју опоменути су продавци листа који су дужни још за 1908. да до идућег броја измире све дугове. *Радник* се и насније као 15. VIII 1909. у броју 33 обраћао ревизорима и претплатницима *Радника* да измире своје обавезе за прошло тромесечје најдаље до 18. VIII 1909.

76. *РН*, 69, 13. VI 1909. 3; Д. Туцовић је у чланку *Наша и буржоаска штампа* објављеном у *РН* бр. 74 од 25. VI 1909. је истакао да је буржоаска штампа корумпирана, док социјалдемократска штампа, иако је била оскудна у средствима, а њени уредници сиромашни људи „до сада се не зна још ниједан случај продаје и поткупљивања. И овде се ствар не сме приписати само политичкој савести личности, већ организацији пролетерске штампе”. . . . „Личности одговарају пред Партијом, а пред јавношћу Партија, а не личности”. Д. Туцовић' *Сабрана дела*, к—10, 1072, 107-110.

77. *РН*, 81, 11. VII 1909. 3. У финансијском извештају се наводи да *РН* тада нису имале никакву готовину а потраживале су само за 1909. 2.146,15 дин. Лист је тада дуговао Партији 103,54 дин. *РН* су до тада имале 5.256,72 потраживања, а свега дуговања 1.242,39 дин. Исто.

78. *РН*, 102, 29 VIII 1909, 3 и Д. Туцовић, *Сабрана дела*, к—10, 1075, 130—131.

легованих на штету сиромашних, реакције на штету демократије, повлашћивању капиталистичке класе на рачун народа а пре свега пролетаријата. Зато се поручивало да не треба дозволити да се заврши иједна седница, распусти иједан збор и конференција и заврши иједан раднички разговор, једном речи, да се обави било који посао, а да се не разговара и о *Радничким новинама*, што ће омогућити да се успе у њеном ширењу.⁷⁹

Нешто касније је указивано да је апел ГПУ за скупљање прилога за социјалистичку штампарију наишло на велики одзив међу радницима, који су показали спремност да поднесу и највеће жртве за своју класну, партијску установу па су успели да прикупе 4.000 дин. На многа упућена питања кад ће се отворити штампарија, одговара се да пошто партијска социјалдемократска штампа треба да буде посао од кога и штампарија треба да се издржава, „то је осигурање те штампе услов за оснивање штампарије”, а који ће се испунити што већом продајом *Радничких новина* и њиховим претварањем у свакодневни лист. ГПУ је на својој последњој седници препоручивала да се „одушевљење за штампарију и оснивачку готовост на подношење жртава упуте на распростирање социјалистичке литературе и проширивање продаје и уредно плаћање Радничких новина. Све организације су опет позване да се што енергичније заузму за ширење штампе, продају књига и уредно плаћање *Радничких новина*.”⁸⁰

Према писању крагујевачког *Радника*, он и *Радничке новине* су били једини листови у Србији који су штитили интересе не само радничке класе већ и најширих народних маса, које су патиле под богаташко-војничко-бирокуратским уређењем. У време припрема нових закона, којима је требало ограничити слободу, *Радничке новине* и *Радник* су најобјективније обавештавали најшире народне слојеве о томе. То су били једини листови који су народу отварали очи, пружали му знање о томе како се с њим поступа. Стога су сви потиштени и угњетени требало да купују и читају ова два радника листа.⁸¹

VII

Из изнетог се види да је ССДП у целом разматраном периоду, уредно са борбом за слободу штампе, коју је буржоаски режим желео да ограничи, радила на јачању и ширењу социјалистичке штампе

79. Исто, к—10, 1082, 148—149. *РН*, бр. 112, 22. IX 1909.

80. Д. Туцовић, н.д., к—10, 1083, 150—151. *РН*, бр. 112, 22. IX 1909. Интересантно је да су *РН* у броју 41 од 10. X 1909. на стр. 1. објавиле чланак *Опомена за читање и претплату радничких листова*, превод с немачког, у коме се износи потреба читања пролетерске штампе у којој се доноси програм социјалдемократа, који представља средство и пут за побољшање његовог класног положаја у борби против класног непријатеља. Истиче се да социјалдемократска штампарија није својина појединаца, већ свих партијских људи, па и не производи вишак вредности за богаћење послодавца, већ за одржавање радничких интереса за агитацију, за ослобођење пролетаријата од капиталистичког јарма. За најгорег непријатеља радног народа сматра се политично и привредно незнање.

81. *Радник*, 45, 2. XI 1909, 2.

коју је требало приближити и омити радницима, како би им се из руку избрала реакционарна буржоаска штампа, која је њима и другим радним сиромашним слојевима Србије давала погрешне представе о њиховом животу. То је био случај и током 1910. и наредних година до првог светског рата, када се у радничкој штампи много писало о слободи штампе, покушајима да се она у Србији ограничи и залагањем за њено проширење.⁸² У томе се нарочито истакао Душан Поповић, кога неки сматрају за најбољег новинара кога је Србија икада дала, о чему ће више речи бити у наредном излагању.

Међутим и почетком јануара 1910. *Радничке новине* у броју 2 су морале да пишу против оних који поткрадају своју Партију, своје новине и свој покрет. Један ранији конгрес донео је одлуку да се с таквим члановима треба кидати односе и избацивати их из своје средине. Због тога што се та одлука није спровела у дело, прети опасност да партијска имовина и уопште имовина социјалдемократског покрета буде поједена од појединаца, што са сабом повлачи штету моралне и материјалне природе. Пошто се конгресна одлука није примењивала, одлучено је да се имена оних који се огреше о партијску, синдикалну или уопште имовину покрета, објаве „преко листа као опасне по интересе наше борбе.”⁸³

Поводом реферата Павла Павловића о организацији ширења и материјалном обезбеђењу социјалистичке штампе, одржана је расправа другог дана VIII конгреса ССДП 7(20). VI — 1910. на његовој трећој седници. У дискусији су учествовала 22 делегата, међу којима и Б. Брачинац, Д. Лапчевић, Н. Дивац, В. Кнежевић, Л. Павићевић, И. Милкић и Д. Туцовић. Највише се дискутовало о референтовом предлогу да се уведе систем претплате оснивањем фонда за штампу, који се налазио и у „Резолуцији о организацији ширења и материјалног обезбеђења социјалдемократске штампе”. Неки дискусанти су били против завођења система претплате тражећи да штампу растурају партијске и синдикалне организације и одбори за штампу. На крају је усвојена резолуција П. Павловића, уз допуну Л. Павићевића, да: „Управа Главног радничког савеза до свог првог конгреса, а споразумно са синдикалним организацијама и њиховим пододборима, припрема терен за завођење система растурања *Радничких новина* преко синдиката и наплаћивања истих било обавезно уз чланске улоге, али добровољно, помоћу марница *Радничких новина*.”⁸⁴ И Д. Туцовић је био међу онима који су били за увођење система претплате. Он је, поред осталог, изјавио да је социјалистичка штампа „насушна потреба покрета” и да је зато треба материјално обезбедити. На крају је предложио да се спроведе организација „накву резолуција предлаже”.⁸⁵

82. Интересантно је да су *РН* од 19. I 1910. (бр. 8, стр. 1) објавиле оглас у коме су тражиле да све радње у којима они пазаре да се претплате на *РН*. У њему се вели: „Социјалдемонрати, купујте и претплаћујте, простириите и ширите свој орган свог јединог заштитника и друга у борби.”

83. Д. Туцовић, н.д., к—10, 1094, 177—178.

84. *РН*, 19. VI 1910. Упор. Д. Туцовић, н.д., к—3, 324.

85. Д. Туцовић, н.д., к—3, 324—325.

У прогласу написаном поводом успешно завршеног рада VIII конгреса ССДП се каже да је конгрес резолуцијом о штампи поставио чврсте темеље најважнијој пропагандистичкој и организаторској акцији. Истиче се да је конгрес учинио први корак у систематском материјалном осигурању социјалдемократске штампе, без које је немогуће ширење идеје социјализма међу експлоатисаним и обесправљеним масама. „Одлука о установљавању фондова за социјалистичку штампу има да буде само једно, прво најпримитивније средства одбране најдрагоценега органа” социјалдемократске акције од паразита свих врста. Сматра се да ако би се тај корак извео како треба и како се може, онда ће други наредни, неопходни кораки бити омогућени и олакшани.⁸⁶

Реферат о организацији ширења и материјалном обезбеђењу радничке штампе, поднет на VIII конгресу ССДП од стране Павловића, био је 17. VI 1910. објављен у *Радничким новинама* бр. 72. У њему се каже да је тада више него икад било неопходно регулисати односе социјалдемократске штампе, пошто је покрет прешао у фазу када је она могла најјаче утицати на класно обавештавање радника и њихово окупљање у социјалдемократске организације. Она није вршила тај утицај у пуној мери јер није била материјално обезбеђена иако је тада била најраспрострањенија. По Павловићу: „Важност социјалистичке штампе императивно налаже да се она што више растури и материјално обезбеди.” Требало је „олакшати њено распрострањавање и спречити проневере и злоупотребе”. Што до тада није било пуног успеха, „највећа је кривица до тога што није била спроведена организација канву резолуција предлаже”. Павловић је резолуцију оценио прихватљивом и изводљивом, а требало је да они само прихвате и учине „све за шири утицај и обезбеђење штампе”. За то су најбољи повољни примери Г. Милановац и Обреновац. При томе није се никад требало губити из вида чињеница да је штампа најбоља школа и да се за њу најпре треба побринути.⁸⁷ Искуство с часописом који се претплаћује указује да то треба учинити и са *Радничким новинама*. Систем претплате се сматра као најбољи начин да се штампа материјално обезбеди и спасе дефицита. Павловић констатује да стварање фондова за штампу и литературу доноси много користи. Раднике је требало обавестити да је њихова дужност да се појединачно претплаћују на лист и заузимају за његово растурање. Павловић наглашава да ако се изведе организација канву резолуција предлаже, да ће се увек обезбедити извесна сума

86. Д. Туцовић, н.д., к—3, 359, 332—337. и *РН*, бр. 71, 15(28). VI 1910. У чланку: *За социјалистичку штампу* се каже да је она „једно од најбитнијих агитационих борбених средстава пролетаријата и да за свакога социјалдемократу посведневно, постојано нема узвишеније дужности од дужности да шири социјалистичку штампу”. Истиче се да је једна од главних дужности представника синдината и сваког организованог радника „да неуморно шири социјалистичку штампу и социјалистичку литературу” јер су оне од огромног значаја за пролетаријат. Посебно се наглашава да ће тадашњи носиоци и представници социјалдемократског покрета „извршити своју дужност према будућности пролетаријата ако изврше своју дужност према пролетерској, социјалистичкој штампи”. *РН*, 72, 17. VI 1910, 1.

87. *РН*, 72, 17. VI 1910, 1—2.

прихода „која ће се моћи употребити за увећање нашег листа”. Да би се обезбедило редовно издавање листа и штампање социјалистичких дела, потребан је непренидан, систематски рад у том смислу. Штампа и литература духовно уздижну радничку класу и спремају је и оспособљавају за борбу, без које нема успеха.⁸⁸

Према извесним подацима, прва организација која је приступила спровођењу резолуције о штампи усвојеној на VIII партијском конгресу, то је партијска организација у Сопоту, која је 15. VI 1910. одржала конференцију и основала фонд за растурање социјалистичке штампе. Био је изабран одбор од неколико чланова.⁸⁹ У циљу договора о остваривању резолуције о организацији растурања и материјалног обезбеђења штампе, у Београду је 18. VI 1910. одржано партијско синдикално веће. Тада су реферате поднели: Д. Лапчевић, П. Павловић и Б. Брочицац. У дискусији су учествовали многи чланови синдикалних и партијских организација и сви су се заложили за примену резолуције.⁹⁰ Према упутствима, одбори за штампу није требало да буду подједнако састављени у свим местима, већ је њихов састав требало да зависи од услова под којима се оснивају и воде борбу синдикалне и политичке организације.⁹¹ ГПУ се крајем септембра 1910. обратила месним организацијама ССДП саопштавајући им да се не остварује одлука о обезбеђењу партијске штампе, јер се знало да се за три последња месеца није било наплаћено близу 800 дин., а дуговања су из месеца у месец расла.⁹² До 16. X 1910. оснивање одбора за штампу било је извршено скоро у свим местима у унутрашњости и Београду. Међутим, у раду одбора осећа се несталност и колебљивост, нецелисходност у везама са организацијама, а што је најважније несхватање пропагандистичке и агитаторске улоге коју врши штампа.⁹³ У вези с тим П. Павловић констатује: „Лабавост и неодлучност мора отпасти над је у питању једна погодба од чијег задовољења зависи свани даљи напредан покрета. Пред нама је борба за извршење Закона о радњама, борба за опште право гласа, наоружавање синдикалних чланова свешћу како да се сачувају

88. Исто. Према писању *РН* у броју 74 од 22. VI 1910. (стр. 1) социјалисти, радници и раднице је требало да читају овај лист као и часопис *Борбу* и дају их на читање својим родитељима, браћи, сестрама, женама и деци. Радничка организација за духовну борбу против капитализма, њихов учитељ, васпитач и одгајивач слободних и револуционарних покољења је социјалистичка штампа и социјалистичка књижевност, који су „неопходно нужна организација за победу социјализма”. Исто.

89. Одбор је скупио 6 динара добровољног прилога и засновао фонд. „На тај начин је ова најмања организација и у најмањем месту показала примером да се фондови могу оснивати и развијати. С правом се тада може очекивати да неће и јаче организације што пре приступе оснивању фондова извођењу донесене резолуције.” (*РН*, 75, 24. VI 1910, 3).

90. *РН*, 75, 24. VI 1910, 3. Тада је одлучено да се оснује одбор за ширење социјалистичке штампе, који чине по један представник сваке синдикалне и партијске организације. Трбало је да управе Партије и ГРС одреде из своје средине 4 лица која ће бити чланови одбора. Одбор је требало да ради да придобије што више претплатника *РН* и *Борбе*. Исто.

91. *РН*, 80, 6. VII 1910, 2.

92. Д. Туцовић, н.д., н—4, 417, 23 и Архив Србије, Збирна СДП, бр. 118.

93. *РН*, 124, 16. X 1910, 2—3.

овогодишње тарифне тековине, итд. Изговор да су тешкоће несавладљиве сам је по себи већ компромитујући. Сваки наш агитатор мора уздићи себе на ону етичку висину самопрегоревања и пожртвовања са које се не зна за неуспехе."⁹⁴

У циљу заштите капиталистичких привилегија и чувања постојећег режима, тадашња влада се спремала да још више ограничи слободу штампе. Сматрало се да социјална демократија мора најодлучније да устане. Дужност свих социјалдемократа је била да агитују против владе и њеног реакционарног плана. У тој борби сматрало се да ће велику услугу пружити говор Максимилијана Робеспјера о слободи штампе. Књигу је издала Социјалистичка књижара.⁹⁵ Душан Поповић је скренуо пажњу да владајућа гарнитура у Србији „говори о нашој разузданој штампи која злоупотребљава слободу канве нигде у свету нема, тражи да се већ једном „пришрафи“ и то све у Србији, где се новине конфискују готово сваки дан, где званични лист кипти позивима одговорних уредника на суд, драконским пресудама од по неколико година робије и варварским уценама власнина“.⁹⁶ Поповић истиче да већа слобода штампе постоји у свим земљама, па чак и у Прусској и Турској, јер су нпр. у Србији *Радничке новине* пре три године биле више пута конфисковане само зато што су се принципијелно декларисале за републику. По њему требало је да интервенише чак и Косациони суд, да би се незнатном већином гласова дало српској штампи оно што је дозвољено и у козачкој Русији и јункерској Прусској. Поповић сматра да и појединци могу имати штете од слободе штампе, али то не сме да утиче на доношење посебног закона о целој штампи. „Највише што се може, у овом случају, то је поштрити извесне мере у назаненом закону. Правилно схатајући, борба за заштиту моралних и материјалних интереса појединаца не треба да има ничега заједничког са законом о штампи. Главна функција штампе није борба са појединцима, приватним личностима; конфликти те врсте само су случајни, сасвим споредни. Штампа је једна јавна, политичка институција и никакав приватни интерес не може, нити сме бити од толикога пресуднога значаја да утиче на основну измену њених права, њене слободе, њене организације. Користи које штампа доноси критикујући јавне личности и политичке институције недовољно су пута веће од штете које она наноси вређајући појединце и дискредитујући њихова подuzeћа. Ово последње јесте једно зло; али се оно не сме никакано сузбијати на тај начин што ће се ограничити слобода и спутати штампа“.⁹⁷ Даље се истиче да су сви деспотски и реакционарни режими били против народних интереса, што је Робеспјер изразио речима: „Научимо од тирана да ценимо слободу штампе.“ Штете које наноси слобода штампе су незнатне и пролазне, јер после извесног времена ишче-завају.

94. Исто.

95. Исто, 124, 16. X 1910, 1.

96. Душан Поповић, *Избрани списи*, Београд, 1951, 220.

97. Исто, 221—222.

Душан Поповић је у студији *За слободу штампе* дао критику новог пројекта закона о штампи и одговор на *Самоуправину* одбрану која је објављена и у *Радничким новинама* бр. 137 до 142 и 144 до 146, од 16. до 27. новембра, од 2. до 7. XII 1910, бр. 152, бр. 4 и 6 до 12, 21. XII 1910. до 8. I 1911, од 13. до 27. I 1911. Књига Поповића је изашла са предговором Д. Туцовића. Поповић истиче да је слобода штампе најважније право оруђе демократије, без кога се она не може замислити, без кога она не може постојати, а још теже опстати. Революционарна акција маса се још теже може замислити без слободе штампе. За неограничену слободу штампе су се залагали најгенијалнији идеолози револуционарне буржоазије, као Спиноза, Милтон и Робеспјер. За револуционарни пролетаријат слобода штампе је била од већег значаја но за ма коју револуционарну класу у прошлости, јер раднична класа треба помоћу ње да мобилише, организује и просвети масе које ће извести револуцију „пред којом ће и сама историја стати запањена”. Слободна штампа се сматра као животни услов демократије и најснажније оружје револуционарних класа, а сви деспотски, реакционарни и антинародни режими теже њеном ограничавању и њеном угушењу. Сматра да би једна истинска демократија требало да донесе закон о штампи само с овим параграфом: „Штампа је у овој земљи слободна!”, јер би сваки други био препреден правнички израз за њено ограничење, а то ће рећи за њено постепено уништење.⁹⁸

Поповић наглашава да у Србији нема слободе штампе по закону који је донет после 29. маја јер: „За најневиније писање о монарху, било овом било страном, прописане су драконске казне од неколико година робије; најлојалнија критика постојећег режима и његових установа сматра се по томе закону и кажњава као рад на „преврату” и позивање на буну; полицији су по овоме закону сасвим одрешене руке у конфисковању и у ненажњеном упропашћивању имовине опозиционих листова.”⁹⁹ Поповић даље износи да и најогорченији непријатељи знају да *Радничке новине* нису револуционарни лист, али да су ипак оне више пута забрањиване, власници гоњени, а одговорници уредници немилосрдно кажњавани над год би се усудили да критикују апсолутистичке прохтеве монарха не дирајући у његову личност и његову злоупотребу власти у циљу задовољења интереса дворске камариле. *Радничке новине* су такође забрањиване и конфисковане само зато што су се принципијелно изјасниле за републику. Било је такође безброј самовољних конфискација појединих писарчића и секретарчића из Управе Београда, конфискација које је поненад суд поништавао, али које су сиромашном радничком листу нанеле огромне материјалне штете и вршиле прекид у нормалном додиру са читалачком публиком. Једно време, по Поповићу, београдски суд је свакодневно позивао одговорне уреднике и пресуђивао штампарске кривице, а казне су биле драконске, новчане и робија и због „најмањих алузија” на ово или оно

98. Исто, 230—231.

99. Исто, 232.

лице и његове рођанке. Истиче се да је више одговорних уредника *Радничких новина* морало да се потуца далеко од отаџбине, у Бечу, Берлину и Паризу, мрзну се од зиме и умиру од глади, јер нису желели да подносе варварске одредбе закона о штампи. Поповић сматра за једну од најважнијих тадашњих политичких реформи измену дотадашњег закона о штампи у демократском духу. Међутим, уместо да се крене улево, да се уништи дотадашњи закон о штампи који је срамота за један режим, а који жели да се зове демократски, доноси се други још страшнији закон о штампи чији је пројекат већ изишао. Тадашњи закон се сматра слободоумним у односу на период пре мајског преврата, али социјалистички пролетаријат Србије за мерило слободе узима режим не владановштине већ „према реалним потребама народних маса и према принципима истинске демократије”.¹⁰⁰

Поповић је јасно увиђао да се у новом пројекту закона о штампи још више настоји ограничити њена слобода. Тако дон је дефиниција клевете по члану 22 закона о штампи била ова: „Клевета по овом закону постоји онда кад се противу једне личности наводи какав неистинит фанат или дело, којим се вређа њена част и уди њеном угледу”; дотле се у новом закону вели: „Члан 27 мења се и гласи: „Клевета по овом закону постоји онда кад сепротив једне личности или правног лица наводи какав неистинит фанат или дело, којим се вређа њена част и уди њеном угледу. Осим тога клевета постоји и онда, кад се истинит фанат намерно представи и тумачи тако, да отуда потиче штета или се тиме шкоди угледу лица на које се фанат односи”. Према томе, клевета је дотад била само кад се измисли нека чињеница или дело и подметне некоме да би се тиме нашкодило. А радикалска влада је предвидела да кад се износи и истинита чињеница или дело, само ако то наноси штете лицу које је то дело учинило. Међутим, свако рђаво дело кад се изнесе на јавност, нормално ће нанети штете угледу и интересима кривца. То значи да је по новом закону допуштено писати само о похвалним делима, што значи претворити штампу у компанију за узајамну рекламу, организацију за обмањивање народа. Према томе, новим законом се забрањује критика чак и онда кад је заснована на истинитим фактима. Закон о штампи би се ишчаурио у закон о осигурању лопова и разбојника, а не у закон о заштити морала.¹⁰¹

По Поповићу, онај ко ограничава слободу штампе, ствара погодно тле за ширење скандалозне штампе, која се успешно прилагођава сваком режиму и провлачи кроз сваки закон. Новим законом о штампи влада је потврдила да свесно тежи да створи реакционарни закон и „изјавила је да хоће да угуши начелну политичку опозициону штампу

100. Исто, 234 и *РН*, бр. 138, 18. XI 1910, 1—2. У делу *За слободу штампе* нао и у чланку *Заштита морала* објављеном у *РН* бр. 139, стр. 1-2, Поповић, поред осталог, вели „Одузмите штампи слободу, и прво што ће угинути то су принципијелни, отворени, часни, борбени листови, а једино што ће остати то су неморални листови у ужем или ширем смислу. Ко сузава и уништава слободу штампе, тај место да гуши Јачи неморал напротив га развија до највеће могуће мере. То хоће да учини и физионашно-самосталска влада.” Д. Поповић, н.д., 238.

101. *РН*, 140, 23. XI 1910, 1—2. Упор. Д. Поповић, *Изабрани списи*, 240—242.

предајући је, везаних ногу и руку, на милост и немилост државној власти". Слобода штампе може да се угуши превентивним мерама (цензуром — кад се рукопис пре штампања подноси државној власти на оцену и одобрење) и репресивним (кад се казне изричу за оно што је већ штампано и дошло до руку публике), чиме се гушење врши посредно јер се новчаним казнама или затвором жели да утиче на оне који пишу да у наредном писању ограниче своје нападе или их сведу на најмању меру). Репресивне мере се сматрају ланшим од превентивних, јер је најгоре угушивање идеја у самој њиховој клици. Уставом из 1903. укинута су све превентивне мере чланом 22 који вели: „Не може се установити ни цензура ни каква друга превентивна мера која спречава излазак, продају или растурање списа и новина. За издавање новина није потребно претходно одобрење власти. Од писаца, уредника, издаваоца или штампара не сме се тражити никакво јемство (кауција)". Али тадашњи режим је ипак увео једну, у ствари превентивну меру, иако су оне изричито Уставом биле забрањене, а то је конфискација, узапћивање листова, које је слично цензури и од ње се разликовала само по форми, јер се забрана давала не у рукопису, већ после штампе, а пре доспевања у руке народних маса, што значи штампа се угушује у клици. И као врхунац реакционарства и апсурдности, долази казна за чланак који је конфискован, за кривицу која не постоји јер су новине конфисковане пре растурања, што је још горе од цензуре, јер су потрошене огромне паре за хартију и штампање, а новине нису отишле у масе.¹⁰²

Уместо да укину ту реакционарну меру, која је антиуставна, пошто је у ствари превентивна, донета је једна још реакционарнија одредба у члану 9. Дотадашњи члан 9 је гласио: „Сваки лист (новине) или сваки повремени спис мора имати одговорног уредника. Одговорни уредник мора бити српски грађанин, који ужива грађанска и политичка права” (чл. 22 Устава). Члан 9 се сад мења и гласи: „Сваки лист (новине) или сваки повремени спис мора имати одговорног уредника и власника, који уживају грађанска и политичка права. Одговорни је уредник, по овом закону оно лице, које лист или повремени спис заиста уређује, тј. шта ће у лист или повремени спис ући и има моћи спречити да у лист нешто не уђе, или које руководи листом, повременим списом итд. у погледу његове садржине. Кад је на листу штампано име као одговорног уредника, танког лица, које по оцени истрагом суда добивене, не испуњава ове погодбе једног одговорног уредника, онда је случај члана 10 овога закона, и онда је по закону одговоран: за објављену кажњиву садржину штампе, а за повреду чл. 10 овог закона и власник листа и штампар.”¹⁰³ Смисао 9 члана је да одговорни уредник мора бити и стварни уредник листа, тј. стварни уредник мора бити и одговорни уредник, као и да суд оцењује ко може бити одговорни, односно стварни уредник једног листа. Овим чланом се вређа члан 22 Устава у вези с неким новим квалификацијама за одговорног уредни-

102. *РН*, 141, 25. XI 1910, 1—2 и *Д. Поповић, Избрани списи*, 242—245.

103. *Исто*.

на. Поповић с правом замера чл. 9. новог закона о штампи који је противуставни, а и гори и опаснији од цензуре, јер се за одговорног уредника предвиђају квалификације које нису тачно прецизиране, а њиме се најдрскије вређа, гази Устав, јер по њему редакција листова ће постављати првостепени судови. Установа одговорног уредника је реакционаран пропис којим се слобода штампе своди на најнижу меру. Том одредбом је погођена нарочито пролетерска, социјалистична штампа, јер у њој сарађује мали број интелектуалних људи, од принципа и другог убеђења, а губитак само једног је често ненадокнадив.¹⁰⁴

По новом закону о штампи, суђење по слободном уверењу и нахођењу је једна од најважнијих карактеристика не само по члану 9 и новом члану који се додаје старом 43, а који гласи: „Судови суде штампарске кривице по свом слободном уверењу, који по слободној оцени доказа добију из тога истраге и на претресу без обзира на прописе о вредности начину прибављања појединих доказа које прописује глава XVII крив. суд. поступка.”¹⁰⁵ Поповић закључује да у рукама владе и њених чиновника, поротско суђење је једна најреакционарнија установа, а у рукама народа оно је тријумф једног демократског принципа. Судије на овај или онај начин постављају и смењују краљ и влада па су оне сличне осталим чиновницима и нису непристрасни, већ бране интересе органа државне власти и буржоаске класе. Социјалисти су за то да народ бира судије.¹⁰⁶

Од значаја је да је члану 40 додат нови, а који је реакционаран и гласи: „Ако је писац књижевнога написа народни посланик, одговорност са њега пада, све док га Народна скупштина не буде издала, на одговорног уредника, а затим на штампара, разносача или растурача према одредбама претходнога члана. Исто тако уредник, односно штампар и разносач или растурач биће одговорни за штампање говора народних посланика у Скупштини и извештаја са Скупштине, без обзира да ли су они тачно донесени или не, ако само у њима има увреде, клевете или кривице из чл. 28 овог закона. За штампане скупштинске извештаје по службеним стенографским белешкама, донесене о целој једној скупштинској седници без икаквог скраћивања, или по изводу одобреном од председништва, не сноси нико никакву одговорност”.¹⁰⁷ Овим одредбама посебно или непосредно се скучава слобода посланичке акције, њихова неограничена критика и контрола владе. По овом закону скоро је онемогућено објављивање скупштинског рада, јер је требало ићи на одговорност и бити кажњен увек кад се донесе говор једног или више посланика који штете интересима и угледу неког посланика или неког другог лица. На основу „слободног уверења” могла се изрећи казна од неколико хиљада динара и узаптити цела имовина нарочито *Радничких новина*. Пошто су *Радничке новине* излазиле на ограниченом броју страна и нису могле доносити посланичке говоре у

104. Исто, 246—247.

105. *РН*, 142, 27. XI 1910, 2—3 и Д. Поповић, *Изабрани списи*, 247—248.

106. Исто, 249.

107. *РН*, 144, 2. XII 1910, 1—2 и Д. Поповић, *Изабрани списи*, 250.

целини, оне су биле по новом пројекту о штампи осуђене да плаћају казну. Кад Скупштина не стоји у вези са бирачима, народним масама, онда је она безопасна, смешна лутка, а штампа је скоро једина веза између парламента и маса.¹⁰⁸

Поповић, даље, с правом констатује да упркос изричитој забрани Устава постоје три цензора, и то суд, који по свом ћефу бира уреднике листова, председништво Скупштине, коме је требало пре штампања поднети на прочитавање и одобрење сваки извештај са скупштинских седница, јер ни један српски лист није имао могућности у целини доносити говоре по стенографским белешкама, и трећу штампарску цензуру. По тадашњем закону казне за штампарске кривице подносио је само одговорни уредник (новчане казне и казне затвора), а власник је плаћао трошкове. Кад се зна одговорни уредник, за штампара не постоји никаква одговорност, чак и кад се од одговорног уредника не би могла наплатити. По новом закону мења се у члану 40 тачка 3 која гласи: „Штампар је одговоран кад се не зна одговорни уредник разумевајући ту и случај члана 9 овог закона, или је одговорни уредник ван домашаја српских власти, или кад се од одговорног уредника не буде могла наплатити казна, накнада и трошкови најдаље у року од 10 дана кад осуда над њим постане извршна. Казне, накнаде и трошкови од штампара наплаћују се првенствено пре сваког другог поверилачког права, од штампарије, било да је закупца, било да њом у ма коме другом својству рукује”.¹⁰⁹ Преношење новчане казне са уредника на штампара натерује штампара да обрати највећу пажњу на оно што ће се написати и штампати у листу. Пошто у Србији ретко који лист има своју штампарију, уредник и штампар, посредно или непосредно, нису једно исто лице. Нови закон даје право штампарима да у редакцијама суверено одлучују шта ће у један лист ући, а шта не.¹¹⁰

Поповић с правом констатује да је тенденција новог закона о штампи да се казне затвором сведу на минимум, а новчане казне попе на максимум, које се крећу и до 5.000 дин. У члану 51 се каже: „Новчане казне изречене по овом закону не могу се замењивати затвором”. По новоме закону о штампи, своје идеје ће више заступати и преко штампе људи којима те идеје нису дубоко уверење, већ ће штампу монополисати људи који имају довољно пара, који разним злоупотребама јавне речи долазе до доста новца, тако да могу да плате казне и знатан део профита стрпају себи у џеп. Тако ће журналистима постати монопол капитала.¹¹¹ У циљу одбране слободе штампе, Поповић је дао опширан одговор на *Самоуправну* одбрану. По социјалдемократима, „политичка штампа мора бити апсолутно слободна, и све што посредно или непосредно, намерно или ненамерно, ограничава ту слободу мора се одбацити, па макар ту био жртвован и нени ситнији интерес”. Такође се констатује да се против кобног дејства жуте шам-

108. Исто и Д. Поповић, н.д., 251—253.

109. РН, 145, 4. XII 1910, 1 и Д. Поповић, *Изабрани списи*, 253—254.

110. Исто.

111. РН, 146, 7. XII 1910, 1—2 и Д. Поповић, *Изабрани списи*, 256—259.

пе најуспешније бори снажном демократском, нарочито социјалистичном акцијом и просвећивањем маса, а за то је неопходна апсолутна слобода.¹¹² Било је јасно да нема потпуне демократије без социјализма, а пролетаријат је једини који тражи апсолутну слободу штампе. Поповић наводи цитате Маркса, посебно из његове расправе о слободи штампе, и показује колику злоупотребу од Маркса врши над њиме брани свој реакционарни пројекат о штампи. Маркс је сматрао да председништво о чијем раду, његови гласачи не знају, није никакво председништво, и да: „Објављивање скупштинске дебате која зависи од ђефа појединих сталеза, горе је од необјављивања.” Међутим, Маркс није толико писао о слободи штампе колико против цензуре, коју је требало уништити. Поповић образлаже како се штампа може без цензуре да окује као и под цензуром. Позивајући ес на Маркса, он констатује да над се доноси закон о штампи, поставља се питање: хоће ли се штампа ограничити или не, већ: хоће ли штампа бити монопол власника или опште добро народа,¹¹³

Поповић нарочито оштро осуђује члан 52 Протићевог пројекта о штампи, у коме се каже: „Сви написи кажњиве садржине који су писани жучним тоном, у којима се више апелује на осећање но на разум, казниће се оштрије од написа исте садржине мирно и хладно написаних. Казна код првог случаја не може се никад спуштати до минимума.” По Поповићу: „Овим параграфом су ђеф и самовоља државних чиновника подигнути на ступањ суверене воље. То је рестаурација чиновничког дахилука. У пруском закону о цензури од пре сто година не налази се таква одредба. Има једна њој слична, али много блажа (чл. 2). Маркс је једва нашао речи да ту одредбу жигосе како она заслужује. Пред овом г. Петровићевом одредбом и он би стао забезењнут. Али, како је давно и давно умро, ми не сумњамо да се јадни Маркс морао преврнути у гробу над се један чудан реакционар, бранећи свој пројекат у коме има и таквих одредаба, позвао на Маркса као свог адвоката.”¹¹⁴ Стојан Протић у одговору социјалдемократима у *Самоуправи* бр. 301 пише да историја људског друштва и његове цивилизације показује да строге казне нису спречиле људски развитан, већ напротив. Протић констатује да се по његовом пројекту предвиђају казне које чине две или три његове плате дон се у српском законодавству нпр. законикну цара Душана предвиђало чупање брнова и браде, кидање језина, ломљење руку за мање кривице, над је кмет иступао против власника пред неколицином, дон сада нпр. социјалисти у својим новинама пишу и утичу на десетине хиљаде људи. Строге казне, по Поповићу, стварају само сувишне жртве човечанству, те пут његовог развитка чине трновитијим и крвавијим, а чињеница што се човечанство развијало доказује да оне не врше никакву историјску улогу, већ да само задовољавају моментане интересе и каприсе власника.¹¹⁵

112. *PH*, 152, 21. XII 1910, 1—2 и Д. Поповић, 259—261.

113. Д. Поповић, н.д., 261—273.

114. Исто, 274—275.

115. Исто, 275—277.

Од нарочитог је значаја да Поповић констатује: „Нама ништа друго не треба: и сам г. Протић признао је на тај начин баш оно што смо ми у целој својој критици доназивали: наиме: да је не само по новом пројекту него и по данашњем закону слобода штампе у Србији сведена на најмању меру, мању можда но што има у којој културној земљи Европе, и да данашњи закон о штампи треба збиља одмах мењати, само не у правцу још горе реакције већ у смислу пуније демократије”. Конфискацију листова која се односила на опозиционе листове и постојала и у тадашњем а и у новом пројекту закона требало је безусловно уништити, јер је она и, по Поповићу, противна слободи штампе.¹¹⁶ ССДП је била за апсолутну слободу штампе, да не постоји никаква законска одговорност, ни посредно, ни непосредно, за оно што се пише. Поповић сматра да установа одговорног уредника за цео један лист, па било то лице фактички уредник или не, једна је флагрантна неправда коју закони о штампи чине грађанима. Стога је он за неограничену слободу штампе и за изношење факата из живота привилегисаних класа.¹¹⁷ У *Радничким новинама* бр. 9 од 20. I 1911. се истиче да пројекат закона о штампи даје огромне компетенције судовима, који имају права да бирају редакторе, да врше конфискацију, да по свом слободном нахођењу утврђују и оцењују штампарске кривице и др. Такође се устајало против духовне и материјалне цензуре коју Протићев пројекат уводи. Нови пројекат закона о штампи погађао је тада једино социјалистичку штампу. Показало се да су се тада једино пролетаријат и социјална демократија у Србији борили за пуно право критике, за неограничену слободу мисли.¹¹⁸

VIII

Управа ССДП и ГРС су објавили у *Радничким новинама* бр. 1 од 1. I 1911. да су, сходно одлукама VIII конгреса ССРП, одлучили да на 10. годишњицу овог свог главног органа 31. I 1911, а да од 1. фебруара излази свани дан. Констатује се да што се год улазило у веће борбе на политичном или синдикалном пољу, што је утицај социјалдемократата постајао јачи, а покрет развијенији, то је потреба за сванидашњим органом социјалне демократије постајала неодољивија. Без организоване, развијене и правилно уређене штампе, као средства борбе, нема победе пролетаријата. Штампа је важна као и организација, јер се из историје радничког покрета зна да су радничке организације најснажније у земљама у којима је социјалистичка штампа најразвијенија, као и то да је социјалистичка штампа најбујнија тамо где су пролетерске организације најсолидније. Успех социјалне демократије није могуће ни замислити без сванодневне помоћи у штампи. Стога свакога човека и сваку организацију обавезује на рад, на изузетне напоре „један од највећих интереса пролетаријата, један од најпресуднијих ко-

116. Исто, 282—283.

117. Исто, 291.

118. Исто, 302.

рана наше партије. Ми јој имамо да обезбедимо свакидањи орган".¹¹⁹ *Радничке новине* су 30. I 1911. славиле 10. годишњицу излажења.¹²⁰ Захваљујући упорном раду, постигнути су успеси и напредак опште ствари, социјалистичког покрета. „Историја напора за развијање социјалистичке штампе, јесте историја најдрагоценијих и најчеличнијих напора за победу опште ствари, за снажење наших организација за напредак Партије.” Успех који се тада прослављао садржи велике напоре појединаца, „али се она има да објасни у првом реду општим напретком нашега покрета, солидарношћу организације и акције социјалне демократије”. Истицало се да штампа социјалне демократије стоји на недостижној висини према буржоаској штампи, како у принципијелном тако и у моралном погледу. За своје преимућство социјалдемократима штампа има да захвали томе што иза ње стоји организација, покрет, Партија, која је контролише, ослобађа материјалне зависности од капитализма, обезбеђује напредак политички карактер и одређен правац. Социјалистичка штампа је једна установа покрета, једна манифестација живота Партије и саставни део радничке организације. Као социјалистички поздрав уочи тако ретке свечаности социјалистичке демократије треба да буде: „У Партији и за штампу, штампом за Партију; у синдинатима —а за штампу, штампом — за синдинат.”¹²¹

Здравко Тодоровић је у чланку *Значај социјалистичке штампе*, поред осталог, истакао да капиталистички начин производње ствара не само услове за борбу пролетаријата против експлоатације у радионци и фабрици и политичког бесправља у држави већ и елементе новог друштва, социјалистичког друштвеног поретка. Према Комунистичком манифесту, буржоазнија ствара своје гробаре — пролетаријат. Међутим, по њему, успешна акција социјалне демократије не зависи само од објективних услова, али је несумњиво важно водити рачуна о материјалним условима радничке класе и њеног даљег јачања.¹²² Несумњиво је тачно да се теорија и пракса допуњавају „и да успешна борба пролетаријата зависи не само од развијених и побољшаних економских и политичких односа, у којима се борба води, већ и од целесходног искоришћавања свега онога што покрету даје снаге за даље јачање и паметно трошење снаге у појединим случајевима. За победу није довољно моћи и хтети, већ и знати. Управо: моћи значи знати”.¹²³ Привредни значај радничке класе у капитализму је велики, а класна свест је један од најјачих фактора моћи пролетаријата. Класна свест се развија искуством, посматрањем, а нарочито читањем социјалистичке штампе и литературе, које револуционишу масе. Социјалистичком

119. Д. Туцовић, *Сабрана дела*, к—4, 445, 147—149.

120. Оне су покренуте 1(13). IV 1897, али су већ почетном јуна исте године због притисна реакционарног режима престале да излазе. Јануара 1902. српски социјалдемократи окупљени око Београдског радничког друштва поново су покренули *РН*, које су постале главно гласило ССДП.

121. Д. Туцовић, *Сабрана дела*, к—4, 452, 188—190 и *РН*, 13, 29. I 1911.

122. *РН*, бр. 13, 29. I 1911.

123. Исто.

штапом се просвећују масе, буди у њима дух социјализма, развија моћ расуђивања, потпомане самосталном правилном посматрању и оцењивању ствари и догађаја. Она масама указује пут на скору и далеку будућност, оспособљава пролетаријат за анцију и борбу. Социјалистичка штампа указује масама шта и како треба радити. Она је најсмелије оружје у рукама радничке класе и најбоље и најсавршеније средство за агитацију, поготову зато што писана реч утиче јаче од усмене, која се заборавља. Социјалистичка штампа заступа и брани класне интересе пролетаријата и свих оних који пате и страдају под капиталистичким режимом. Она је израз потреба и тежњи организоване и социјалистички васпитане радничке класе. Социјалистичка штампа треба да служи ослободилачкој борби пролетаријата и помаже снажење социјалне демократије. Она је револуционарна, јер у јавности представља револуционарну класу, док је буржоаска штампа конзервативна, као и класа коју представља, а која се бори да се одржи постојеће стање. Социјалистичка штампа је демократска, јер без демократије радничка класа не може развити своју снагу у пуној мери и доћи до свог циља, док је буржоаска реакционарна зато што се буржоазија бори против демократских тежњи и политичног утицаја пролетаријата. Док је социјалистичка штампа начелна, јер је социјална демократија принципијелна партија, буржоаска је неначелна. Тодоровић наглашава да пролетаријат нема већег непријатеља од буржоаске штампе, ни већег пријатеља од социјалистичке штампе.¹²⁴

Радничке новине у броју 32 од 22. II 1911. су објавиле чланак Туцовића у коме се, поред осталог, каже да као завршни беочуг у ланцу реакционарних политичких мера је дошао закон о штампи којим се газе слобода штампе, а јавна реч хвата за гушу. Туцовић наглашава да се у овом реакционарном походу налази солидарна цела буржоазија и њена јавност, док је једини глас протеста потекло од социјалне демократије. У критици реакционарног законског пројекта о штампи *Радничке новине* су остале усамљене. Социјална демократија, иако усамљена, дала је једну сјајну критику тога закона у књизи Душана Поповића *За слободу штампе*, која представља најјачу и најсјајнију одбрану слободе штампе. Та књига представља прво озбиљно и аргументовано дело које садржи не само критику једнога законског пројекта „већ и једно обиље здравих мисли и сигурних погледа, који код читаоца остављају трајније трагове и пружају му сигурнију оријентацију у политичким и друштвеним питањима уопште, чак кад се питање, које је дало непосредног повода за појаву ове књиге у тренутку реши у овоме или ономе правцу”.¹²⁵ Туцовић је у предговору књиге Д. Поповића истакао: „Како што јој је била потребна слобода штампе онда када се као представник младе буржоазије која се бори за превласт у држави борила против монархистичко-бироуратских режима, тако јој је потребно ограничавање штампе сада када јој контрола јавности над

124. Исто.

125. Д. Туцовић, *Сабрана дела*, н—4, 461, 221—222.

њеном управом постаје незгодна као буљини светлост дана.¹²⁶ Он такође даље констатује да је за пролетаријат веома важно да напад на слободу штампе ће погодити у ствари „само штампу социјалне демократије, ону штампу која, по признању председника Народне скупштине, јесте оштра, али ипак поштена и принципијелна.“¹²⁷

Здравко Тодоровић сматра да као круна свих политичких реформи (увођење ценза и ограничавање права гласа, укидање пропорције, уништавање самоуправе и онемогућавање опозиционе критике владиног рада у Народној скупштини) дошао је пројекат закона о штампи којим се још више спутава слобода штампе и сузбија контрола јавности. Она наглашава да се већ неколико година ради на изменама тадашњег закона о штампи, који је по многим својим одредбима био реакционаран јер је допуштао полицији да конфискује опозициону штампу. Ограничавање слободе штампе представља, по Тодоровићу, „обележје сване социјалне и политичке реакције“. Влада је истицала да се нове одредбе доносе највише у циљу сузбијања скандалозне штампе. Тодоровић у њима види израз интереса владајуће класе јер: „Сви закони о штампи, који су доношени тобож против снарадне штампе, погађали су у ствари опозициону штампу, нарочито штампу потиштених друштвених класа.“ По истом, даље, тамо где штампа ужива најмање слобода, где су најреакционарнији режими, где је спречено прогирање политичких идеја, ту напредују једино сензационални, неморални листови.¹²⁸ Тодоровић наолашава да ће нови пројекат у ствари погодити само социјалдемократску штампу и да је реформа опасна за социјалну демократију пошто ограничава слободу политичке дискусије и критике, ширење политичких идеја, што представља најважнији социјалдемократски просветни рад. Социјална демократија, као једини представник револуционарне класе, била је тада једина демократска партија која се борила за слободу исказивања мисли, слободу штампе, која је, поред права збора и удруживања, представљала један од најглавнијих захтева пролетаријата. Слобода штампе се сматра најважније и прво оруђе демократије без кога се она не може замислити ни опстати. Још мање се могла замислити револуционарна акција маса без слободе штампе, јер је она животни услов демократије и најснажније оружје револуционарних акција маса. Тако је српски пролетаријат првог маја требало да истанне и захтев за слободу штампе.¹²⁹

Туцовић је нарочито истакао да је штампа средство моћи пролетаријата, без кога он не може да води класну борбу. У јакој сопственој штампи се види претходни услов за оснивање политичке власти,

126. Исто, н—4, 460, 214—215.

127. Исто, 218.

128. РН, 77, 18. IV 1911, 3.

129. Исто. Упор. Исто, 84, 25. IV 1911, 1 и Д. Туцовић, н.д., н—4, 466, 385—397.

а не пролазан протест против скандалозне штампе. Задатан класе је био да штампу стави под пролетерску дисциплину.¹³⁰ Сви раднички листови су топло поздравили претварање *Радничких новина* у свакодневни лист, што се нарочито види из писања самих *Радничких новина* и *Једнакости*. Тако се посебно вели: „Ко зна да је данас штампа најјаче агитационо и борбено оружје, схватиће и величину користи, коју наш цео покрет добија покретањем *Радничких новина* свани дан”. Даље се тврди да тада није било ни једног интереса, личног, партијског и друштвеног који није тражио и налазио свога излаза у штампи, јер се писаном речју, штампом, пропагирају идеје и траже и налазе присталице. Прено штампе многи људи и жене у разним крајевима су постали присталице једне идеје, борци за један идеал.¹³¹ Штампа се сматра најпотребнијом пролетаријату јер је она агитатор који говори не десетини и стотини, већ хиљадама и стотинама хиљада људи, стигнући и тамо где нога социјалистичног агитатора никад није крочила, нити би могла крочити. Стога је она најбржи и најспособнији агитатор. Претварањем *Радничких новина* у свакодневни лист социјалдемократски агитатор је постао још јачи, способнији и неодољивији. Такође се вели: *Радничке новине* ће обухватити сав наш живот: у радионици, друштву, држави, наш живот самих са собом. Оне ће нам дати знања, поуке и упуте за живот и борбу, чиста задовољства и узвишеног литерарног уживања. Оне ће задовољавати све наше духовне потребе.” Зато су *Радничке новине* требало да буду сванидањи гост у свакој пролетерској кући.¹³²

Радничке новине у броју 107 од 21. V 1911. су писале да за радничку класу и социјалну демократију осигурање свакодневног борбеног органа увек представља епохалан датум, пошто он није само прва и најнеопходнија потреба за развијање организација — вођење класне борбе „већ и најпунији доказ зрелости радничног покрета једне земље и солидарности социјалне демократије. Јер је, несумњиво, партијски дневник не само најнужнији већ и најтеже и најозбиљније предузеће једне Партије. И оснивање дневника је један корак на који се Партија решава и који се с поуздањем може да чини само тада када се може поуздати у снагу синдикалних и партијских организација.” Истиче се да пролетаријат успева организацијом да постигне оно за шта је другима потребан велики капитал, а што се без организације не би могло постићи. Из финансијског извештаја ГПУ се види да се ГПУ није преварила у очекивањима и да је Партија тада располагала са своја четири органа: централни орган *Радничке новине*, орган крагујевачке организације *Радник*, орган за агитацију и пропаганду женског проле-

130. Д. Туцовић, н.д., н—4, 481, 476—477.

131. *Једнакост*, Орган жена социјалдемократа, бр. 9, стр. 41.

132. Исто.

таријата *Једнакост* и теоријски орган *Борба*.¹³³

Радничке новине у броју 281 од 12. XII 1911. су констатовале да пројекат новог закона о штампи ће вероватно у најскорије време бити изнет на дневни ред у Скупштини, где ће изазвати бурну дискусију, која ће наћи одраза и у јавности. У циљу правилне оријентације социјалдемократских присталица, у издању Социјалистичке књижаре издали су били *Слобода штампе* од Робеспјера и *За слободу штампе* од Душана Поповића. У Народној скупштини социјалистички посланик Т. Кацлеровић је тражио да се у буџетској дискусији обрати пажња на нови пројекат закона о штампи, јер ако се он усвоји, за што постоје изгледи, јер је опозиција млитава, онда радикални режим може бити задовољан пошто ће престати напади на њега. Кацлеровић истиче да је разумљиво што се радикали боје слободе штампе, чија је снага моћна, јер она доспева свуда и стиче присталице. Радикали су пре свега хтели да из руку опозиционих партија, што првенствено погађа социјалдемократе, чиме су хтели да онемогуће употребу једног најдемократскијег, најсигурнијег средства у борби против разорног, скандалозног и убиственог режима. Кацлеровић закључује: „А кад дође дотле да један режим не дозвољава критику, слободну штампу, кад се он плаши критике и јавнога мњења, кад бежи од свести народне, од сазнања народног о ономе што се ради, онда је то најбоље мерило и критеријум како рђаве, прљаве, нечасне послове ради тај режим, како је он заснован на насиљу, корупцији и пумпању народних маса.”¹³⁴

IX

Борба ССДП за слободу штампе нашла је свој одјек и на селу. Било је и земљорадника који су оштро иступали против учесталог забрањивања *Радничких новина* које се с правом могу назвати јединим и искреним гласилом потиштених и експлоатисаних сеоских маса”, како пише један земљорадник из Малог Пожаревца. Он се осврће и на узроне сужавања и тадашње крње слободе штампе и вели да радикална буржоазија постаје свесна да се народне масе притиснуте великим државним порезима почињу да буде и буне. Оне се све више интересују за штампу. Сматра се да су честе забране *Радничких новина* због увреде краља, принца или краљевског дома као средство да се

133. Постоје подаци да је *Радник* од 22. VI 1910. до 14. VI 1911. био штампан у 1.300 примерана и да прихода 1.767,79, расхода 1.685,56, а вишан је износио 79,23 дин. *Једнакост* је била покренута 1. X 1910. и средином маја 1911. је имала 800 претплатника. Целокупан приход овог листа износио је 1.705,10, расход 915,75, а готовине 1. V 1911. год. 789,35 дин. *РН*, бр. 107, 21. V 1911, 5. Карактеристично је да се у *РН* стално од средине 1911. упућују позиви да се читају *РН* и врши претплата на њих. *РН* су у броју 261 од 18. XI 1911. објавиле чланак Анатола Франса о слободи штампе. Д. Туцовић је написао чланак *Улога београдског новинарства* (22. IV (5. V) 1911. као одговор на нападе буржоаске штампе против социјалиста, који су узели посебног маха после напада војске на првомајску поворку у Крагујевцу 18. IV (1. V) 1911. и отпуштања 162 радника из Војнотехничног завода у Крагујевцу. Д. Туцовић, н.д., к—4, 486, 492—494.

134. *РН*, 285, 16. XII 1911, 1.

спречи утицај који оне врше. „Ове забране нашег органа као и намере за доношењем реакционарног закона о штампи и за сеоски елемент постају потпуно јасне.”¹³⁵ Писца чланка не изненађује ни чињеница што забрану социјалистичког листа врши и спрема реакционаран закон о штампи влада која је представник партије што се изгледа из социјалистичке идеологије, којој је управо штампа била најјаче средство да дође до популарности у народу и узме власт у своје руке. Сеоске народне масе требало је да увиде да је „интерес не само радикалске него целе буржоазије” да униште слободу штампе која је најјаче оружје за борбу радних маса против капиталистичке класе.¹³⁶

И касније у више наврата *Радничке новине* су писале против жандармског режима који забрањује централни раднички лист у Србији, „па чак и онда над је очигледно да никаквог ни политичког ни законског оправдања за то нема”. Сматра се да се забране врше само да би се нанела листу што већа материјална штета. Тако је божићни број, који је требало да буде растурен у великом броју примерана, забрањен због анегдоте о руском двору и друге која је узета из једног хрватског социјалистичког листа. Стога се закључује да оно што није забранила полиција бана Томашића у Хрватској, забранила је у Србији полиција Стојана Протића. Триша Кацлеровић је упутио министру унутрашњих послова интерпелацију у којој је општро устао против забране *Радничких новина*. Он у њој, поред осталог, каже: „Управа вароши Београда тенденциозно, без икаквог стварног разлога, врло често забрањује *Радничке новине*. (А тако чини и са многим другим листовима.) А управник Београда у овом забрањивању *Радничких новина* нарочито се истиче, излажући тај лист великој материјалној штети и тиме задовољавајући и своју мржњу и освету коју гаји према томе листу и партији коју тај лист заступа.”¹³⁸ Кацлеровић, даље, пита министра унутрашњих послова шта мисли да предузме да се стане на пут овом забрањивању *Радничких новина*.

У циљу што већег јачања социјалистичке штампе, истицало се да је најпоузданије средство да се *Радничке новине* шире и читају то да синдикалне организације тај посао узму као један свој првостепени и редовни задатак. Но синдикалним скупштинама се указивало да од 10.000 синдикално организованих радника ни 4.000 не примају *Радничке новине*. Синдикат и синдикални пододбори је требало да узму да растурају свој орган. У циљу што бољег растурања, синдикати и синдикални пододбори су могли увести недељно и месно претплаћивање новина, чиме би се успело да сваки синдикално организовани радник има свој орган.¹³⁹ Већи успех се очекивао од увођења мртвих стража. До тада су постојали повереници, али је покушај с њима пропао, јер

135. Исто, 4, 5. I 1912, 3.

136. Исто. Овај чланак под називом *За слободу штампе*, Одјен са села написао је земљорадник Михаило Гајић.

137. РН, бр. 11, 13. I 1912, 1—2.

138. Исто, 13, 16. I 1912, 1—2.

139. Исто, 290, 22. XII 1911, 3.

се од њих имало само штете. Требало је радити на стварању повере-чиштва сходно правилнику о радничким повереницима штампаним у *Радничким новинама* 1908, који је прештампан у њима у лето 1911. Образовањем мртвих стража, тј. повереника по радионицама, фабрикама и одељењима, много би се допринело „организовању радника, њиховом уреднијем држању према организацији, растурању штампе, јачању нашег покрета” и да сваки радник прима и чита *Радничке новине* и друга издања.¹⁴⁰ Пошто је буржоазија све више ангажовала своју штампу у изборној кампањи, у *Радничким новинама* нама је указивано да то и социјалдемократи морају да чине. Изборна борба је требало да се заврши не само повећањем броја гласова и мандата већ и „знатно повећаним бројем купаца *Радничких новина* и остале социјалистичке литературе. Такође се констатује: Растурање штампе помаже да се задобије већи број гласача, а они, који се путем наше штампе задобију да једаред за нашу Партију гласају, дефинитивно су и вечито задобивени за војнике социјалне демократије.”¹⁴¹

Жене социјалдемократкиње су у свом гласилу истакле да је радикалски режим угушио отпор пролетаријата против своје политике према новом закону о штампи којим се желело да се онемогући критика и агитација опозиционе штампе. „Пројектовани закон је толико реакционаран и у том духу израђен, да начелна, опозициона штампа, у првом реду социјалдемократска штампа, не може опстати”. Истиче се да су жене у највећој мери позване да помогну борбу социјалне демократије против тадашње политике радикалног режима. Оне су тада биле оковане и као пол и као класа. У борби пролетаријата за побољшање положаја и своје ослобођење, штампа је најснажније и најважније средство. Кад не постоји слобода штампе, онда је отежана ослободилачка борба целе радничке класе. Животни интерес радничке класе је да се развија социјалистичка штампа, јер је она једини заштитник радничких породица, бори се за бољи живот пролетаријата и заштитник је његових интереса.¹⁴²

У резолуцији о штампи се нагне да конгрес ССДП констатује да и тадашњи закон није гарантовао слободу штампе. Нови пројекат закона о штампи сматра се да потпуно угушује слободу штампе, па је он у целини врхунац реакционарства. Буржоасна штампа се оцењује као велико зло за народ „али ће ограничење слободе штампе то зло само повећати”... „Слобода је најбоља, једина гаранција за развијање и уздизање штампе. Ми тражимо неограничену слободу штампе”. Слобода штампа је за пролетаријат и његову класну борбу од највећег значаја. На крају резолуције се закључује: „Слободна социјалистичка

140. Исто, 295, 30 XII 1911, 3. Интересантно је да је Д. Туцовић учествовао у дискусији на III конгресу Савеза кројачких радника Србије и о питању шивачког листа рекао да би најбоље било да се лист материјално осигура примањем уз улог. Ано би лист заснован на претплати, не би доказали да је то синдикални лист. Било је неопходно да лист прима свани кројачки радник. Д. Туцовић и.д., к-10, 1122, 263.

141. РН, 7, 9. I 1912, 1.

142. Једнакост, бр. 1, 1. I 1912, стр. 111.

штампа, са чврстом финансијском основицом, распрострањена у најшире масе, најбоље је средство за сузбијање дегенеризаторских и коруптивних утицаја жуте штампе и најјаче оружје за одбијање сваког насртаја владајућих класа на радни народ".¹⁴³ Д. Туцовић је на шестој седници Ванредног конгреса ССДП одржаној 31. јануара (13. II) 1912. поднео реферат о деветој тачци дневног реда конгреса, у коме је, по-пед осталог, устао против угушивања штампе.¹⁴⁴

ССДП је износила праву истину о пропадању целонупног и сељачног радног народа. Буржоазија је желела да прено штампе деморалише народне масе и да им онемогући да сазнају начин и методе борбе којим би своје наднице и своје стање поправиле. Нови закон о штампи погодиће у првом реду социјалистичну штампу. Даље се вели да: „Буржоазија врши атак на штампу из својих класних интереса. Она хоће да свестрано експлоатише народне масе и да на материјалном и моралном упропаштавању њиховом подиже своје капитале. Окивањем слободне речи, слободне критике буржоазија жели да своје намере лакше изводи." Колико је буржоазија желела да задржи у незнању народне масе, види се по томе што она није желела да отвара основне школе на селу, па је на њему било писмених — мушких 9%, женских само 3%. Познато је да је на 3 мил. становника било само 1.300 основних школа, а од 400.000 деце старих од 6—12 год. само 140—150.000 иду у основну школу, док је 250.000 остајало неписмених.¹⁴⁵

Тврди се да је заблуда очекивати да ће нови закон о штампи ослабити утицај реакционарне и скандалозне штампе јер се она тада одваја од потреба и жеља народних маса. Радијална влада је осећала незадовољство маса са њеном политиком. „Да би могла бесконтролније и више плачкати земљу и народ, да би лакше спроводила своје класне интересе, — буржоазија хоће да угуши слободу штампе, јер она је најјаче оружје народних маса против власничке владавине".¹⁴⁶ Такође се истиче да радикална буржоазија као и сви непријатељи слободу штампе, јер је она била једно од најмоћнијих и најнеопходнијих владавине реакционарним законом о штампи ставе под своју контролу јавну реч, као што је цензором ставила под своје туторство Народну скупштину, полицијским режимом општину и округ, банкама и хипотекама сеоске масе и сиромашни свет, концесијама и лиферицијама капиталистичке претенденте.¹⁴⁷ ССРП се најенергичније залагала за слободу штампе, јер је она била једно од најмоћнијих и најнеопходнијих средстава ослобођења пролетаријата. Истовремено ССДП је била најотворенији непријатељ жутог новинарства. ССДП је била у сталној борби на два фронта, пошто ју је владајућа радикална буржоазија гонила, а жута штампа клеветала. Та борба није била карактеристика само наше јавности, као што реакционарне буржоазије нема других гра-

143. Историјски архив КПЈ, 226 и РН, бр. 16, 19. I 1912.

144. Д. Туцовић, *Сабрана дела*, к-6, 632, 123—124.

145. РН, 43, 21. II 1912, 2.

146. Исто, 70, 25. III 1912, 4.

147. Исто, 186, 10. VIII 1912, 1.

ница осим политичке моћи социјалне демократије, тако и здрава, начелна штампа, светла чуварка општег добра и напретна, може да се развије само у чистој атмосфери класне борбе радничке класе.¹⁴⁸

ССДП је наставила да ради на јачању своје штампе. Тано је Д. Туцовић у том циљу написао чланак *Штампа и масе*, у коме се, поред осталог каже, да је пролетаријат једина угњетена класа која је успела да створи своју штампу. Пролетаријат је успео да се организованим своје партије ослободи политичког ропства буржоазији, а покретањем својих листова ослободио се зависности од буржоаског новинарства. Својом штампом пролетаријат је створио нову снагу у јавном животу којом је осим организацији и дисциплини, имао да благодари за своје успехе.¹⁴⁹ „Утицај социјалистичке штампе је безграничан, неизмерен; он се распростире далено преко границе наших организованих људи. Колико је она потребна и колико је њена улога значајна у ослободилачкој борби пролетаријата, можемо се уверити свакога дана о неопходности, значају и улози социјалистичке штампе нарочито то поткрепљују моменти најзаостренијих борби. Тада социјалистичка штампа остаје сама у улози представника и заштитника револуционарног кретања маса, преко ње се оне једино могу чути, преко ње јавност за њих зна.“¹⁵⁰ Туцовић чланак завршава речима Лубнехта, који је рекао да милион претплатника и читалаца непријатељске штампе су већином чланови радног народа, па су они ту који тој штампи намењеној њиховом поробљавању дају огромну снагу којом она располаже. Истиче се да сваки радник који место свог радничког листа држи орган радничких непријатеља, врши духовно самоубиство, злочин према својој класи. Штампа се сматрала тада за најмоћније средство за држање маса у ропству. Ако би се њоме овладало, она би постала најмоћније средство ослобођења.¹⁵¹

Организације из унутрашњости су често тражиле говорнике из Београда, али се њима није могло изићи у сусрет јер су другови из Београда били сувише ангажовани редовним пословима у организацији и покрету, а и путовања су била скопчана са трошковима који би партијску касу потпуно исцрпили. Зато је тим организацијама препоручено да се заузму на растурању *Радничких новина* и *Борбе*. Тада би се све ређе јављала потреба да се траже говорници из Београда, а кад

148. Исто. РН у броју 198 од 24. VIII 1912, су донеле чланак *Сузбијање жуте штампе*. ССДП је одлучно устала преко свог главног органа против бујања жуте штампе. Указивало се да жута штампа живи највише од радника, да она сеје неповерење, умртвљује, трује људе и односе, у којима се они крећу, нарочито нада ти односи нису случајни ни привремени, него стални и организовани. Одлучно се тражило да се не купују жуте листови који су изазвали доношење новог пројекта закона о штампи којим се ограничавала слобода социјалистичке штампе, који су клеветали ССДП, подстицали полицију на радничке штрајкаче који су благосиљали сва неваљалства и безаконја буржоазије, која као црв нагриза основе јавног живота. Зато су сви радници били дужни да је бојкотоју јер је она била њихов највећи непријатељ. РН, 210, 7. IX 1912, 1.

149. Д. Туцовић, н.д., к—6, 665, 268—269 и *Борба*, к—5, 1. IV 1912, 251.

150. Исто.

151. Исто, 269.

се они затраже њихов, долазан би се најбоље искористио за покрет и за радничке борбе. За позивање говорника из Београда организације би морале се постарати да саме поднесу трошак око њиховог путовања. Организације су морале постепено да стварају резерве, фондове за подношење трошкова који се чине око зборова и агитације, па је из тих средстава требало плаћати путне трошкове говорника и агитатора.¹⁵²

Партијско и синдикално веће су 4. IX 1912. расправљали о питању растурања социјалистичке штампе. Тада је констатовано да се партијске организације нису довољно заузеле при продавању и растурању социјалдемократске штампе. Администратор *Радничких новина* је реферисао Већу о слабом растурању *Радничких новина* међу београдским радницима. Д. Туцовић је тада указао на негативне последице Уколико се не спречи недовољност и неорганизованост растурања социјалдемократске штампе. Трбало је што пре и што више потиснути жуту штампу из радничких редова. Организације су морале да буду подлога растурању социјалистичке штампе.¹⁵³ Предложено је, а Веће је једногласно усвојило, да синдикалне организације преко својих радничких поверенина одмах прикупе податке о броју радника који читају или не читају *Радничке новине*; да партијске организације преко својих поверенина обиђу сва места где радници остављају свој новац и покупе претплату од старих и нових претплатника. Трбало је да секретари организација са секретарима ССДП и ГРС и администратором формирају један стални одбор који ће водити рачуна о броју и начину растурања социјалдемократске штампе и да отпочне најживља агитација за партијске органе и осталу литературу, а резултати одмах саопштити Већу и одбору.¹⁵⁴

Радничке новине су наставиле да агитују на свом растурању као и остале социјалдемократске штампе. Док је ССДП имала преко 20.000 гласача за *Радничке новине* је било претплаћено свега преко 4.000 претплатника.¹⁵⁵ Истицало се да нема ни једног средства које би могло заменити штампу. Као што се формирање социјалне демократије као класног представника пролетаријата не може замислити без сарадње штампе, тако је стална и непренидна сарадња штампе услов за скупљање и одржавање маса у синдикатима. Социјалистичка штампа се сматра за моћно оружје помоћу кога се поставља чврста основа стабилности, непоколебљивости и сталном јачању синдикалног покрета. Као нарочито добар позитиван пример социјалистичке партије и синдикалне штампе, сматра се раднички покрет Немачке који је духовно моћан, чврсто организован, широних размера, невероватне дисциплине и снажног утицаја на односе у радионицама и фабрикама, као и на јавни живот у друштву.¹⁵⁶ Констатовало се да приликом сваког штрајка преду-

152. *РН*, 203, 30. VIII 1912, 3.

153. *Исто*, 208, 5. IX 1912, 2.

154. *Исто*.

155. *Исто*, 210, 7. IX 1912, 1.

156. *Исто*, 213, 11. IX 1912, 3.

зетништво подиже војску, али енергична одбрана радничке штампе је за исход борбе често од већег значаја него сама организација. Значај штампе за штрајкачку акцију синдиката силно расте. Истиче се да је за будуће борбе исто тако „потребно ширити, снажити и подизати утицај социјалистичкој штампи као и прибирати материјална средства у касе синдиката”.¹⁵⁷ Истицало се да ће се штампа за услуге које су јој синдикати пружили у миру одужити у борби против буржоазије. Велики значај није био само у борби коју је она водила за ствар пролетаријата већ у школи коју она представља за припремање и оспособљавање и успостављање радника за борбу”.¹⁵⁸

X

Главни орган социјалдемократа је наставио и током 1913. да се залаже за ширење штампе. Наглашавало се да уколико се више растурају *Радничке новине*, да ће се утолико јаче заталасати и кренути радне масе. Имајући то у виду, требало је у што већој мери ширити *Радничке новине* у граду и на селу.¹⁵⁹ Сматра се као заслуга *Радничких новина* што су Партија и покрет могли да преброде тешку и дуго трајну ратну кризу и омогући успешна партијска делатност у јавности.

157. Исто, 214, 12. IX 1912, 3.

158. Исто. *РН* су стале против писања *Народа*, органа, широких социјалиста Бугара који су постављали питање коме ће припасти Македонија. *РН* су сматрале да је неопходно борити се против сваног завојевања. Српски социјалдемократи се не могу помирити с гледиштем да Македонија припадне ни Србији, ни Бугарској, ни Грчкој и да се међу њима подели, јер би у том случају свана држава завладала туђим нацијама. Они су за слободу, а не за потчињавање свих нација. Македонија је требало да се национално конституише и уђе као равноправан члан у Балканску федерацију. Осуђује се и писање *Народа* који позива бугарску владу против српског шовинизма и залаже за присаједињење Македоније Бугарској. Трбало је да се сви социјалдемократи боре за стварање заједнице целог Балкана на основи економске уније, националне равноправности, политичке заједнице у федерацији Балканских република. (*РН*, бр. 10, 1. II 1913, и Историјски архив, III, Београд, 1950, 239—242). *РН* у чланку *Тенденциозно прештампавање* у броју 86 од 14. V 1913. су иступиле против писања жуте штампе у Србији којим се желело да изазове мржња код својих читалаца према Бугарима. *РН* су дале оцену буржоаске штампе и српско-бугарског рата и констатује да су сви српски и бугарски буржоаски листови подстицали шовинизам, дон је једино социјалистичка штампа била за мирно решење спора, а не за братоубилачки рат. Зато су *РН* оштро осуђивали сву буржоаску, а нарочито тзв. жуту штампу коју су оне јавно жигосале. *РН*, бр. 123, 27. VI 1913, 2.

159. *РН*, 17, 18. II 1913, 3. Савез дрводељских радника је 6. II 1913. писмено јавио да се обавезује да расутира 200 примерана *РН*, а почетном марта је известио да се прансом од 12 дана установило да се продавало просечно 128 примерана. Узрок томе је што у целом Београду ради 80—100 организованих радника па своју обавезу сматрају на 150 примерана. Сматра се да је до тога дошло зато што се није учинило колико се могло и колико се требало учинити. *РН*, 31, 6. III 1913, 3. *РН* у у броју 93 од 22. V 1913. су саветовале раднике да у свим нафанама, локалима, дућанима и продавницама где нешто купују натерају газде да купују централни раднички орган. У истом броју се закључује: „Ако би тако постојано радили ми би онда одједанпут стекли 2—3.000 нових купаца *РН*, јер, без сумње су у толико локала радници потрошачи. То радине не стаје много, али много добијају.”

Истицало се да синдикалне организације, лишене сваке могућности да раде на својем професионалном уздизању, растурале би се. Констатује се да није било *Радничких новина* да не би било ни радничког покрета. Као највећа заслуга за то види се у деловању *Радничких новина*, које су радиле на организованом и борбеном животу који се „манифестује у јединству тежњи и заједници циљева”.¹⁶⁰ Све синдикалне и партијске организације које су функционисале требало је да се заузму за ширење и читање *Радничких новина*.¹⁶¹

У време неизвесности и материјалне несигурности у којој је живео цео Балкан, требало се заложити за своју штампу. Оценивало се да ће после демобилизације доћи нове несреће, с једне стране економске, а са друге здравствена исцрпљеност ће довести до разних болести и зараза. Услед великих пореза и задужености радног народа, отварало се широко поље рада. ССДП је могла оценивати да ће нове масе придобити за ствар социјализма, што се нарочито могло учинити растурањем *Радничких новина* и остале социјалистичке штампе и литературе.¹⁶²

Радничке новине су биле доведене у тежак положај стога што је велики број активиста радничког покрета по избијању рата отишао на фронт. Као велика неправда се сматра што је влада наредила да се *Радничке новине* забрањују и уништавају за све нове крајеве и половину старе Србије. Тиме је влада желела да уништи *Радничке новине* и отресе свог јединог контролора и свог неумитног тужиоца.¹⁶³ И у истом броју *Радничке новине* су још једном устале против забране у новоослобођеним крајевима и у пограничним окрузима према Бугарској. Констатује се да ће социјалдемократи наставити да делују усмено и истиче: „Нашој ће се речи утолико више поклањати вере и пажње у колико се више *Радничке новине* буду гониле и забрањивале, јер ће народ јасно да увиди да се оне забрањују само зато што говоре истину, али истину која је влади и војничкој клини непријатна зато што је истина.”¹⁶⁴

Наставило се да истиче да највећу агитаторску и просветну улогу у радничком покрету игра социјалистичка штампа. Наглашавало се да је социјалистичка штампа имала преимућство над агитаторима тиме што је она стално и непренидно била у додиру с радним масама, одржавајући духовну везу с њим. Писана реч долази и тамо где ни један говорник не би могао да завири. Преко социјалистичке штампе се у исто време говори хиљадама и десетинама хиљада у исто време, док говорник није имао могућности за то. Стога је штампа први и нај-

160. *РН*, бр. 102, 1. VI 1913.

161. Исто.

162. *РН*, бр. 108, 10. VI 1913, 3. Реданцији *РН* је јављено из Пирота да тамо официри забрањују читање и растурање *РН*. Официри су се танкичили но ће више измрцварити и испребијати војнике, па над се то после изнесе и осуди у централном листу они забрањују његово читање и растурање. *РН*, 122, 26. VI 1913, 3.

163. *РН*, 141, 18. VII 1913, 2.

164. Исто.

главнији фактор у просвећивању и организовању радничке класе. Прено социјалистичке штампе радници се упознају са својим класним положајем и положајем и борбама пролетаријата у осталим земљама, са њиховим успесима и неуспесима и црпе одатле поуке за себе и за своју класну борбу.¹⁶⁵ За прву и најважнију дужност сваног социјалдемократе се сматрало да шири у масе *Радничке новине*, јер ће се на тај начин најбоље одужити својој партији и одговорити задацима који се од њега очекују. Требало је да се радници заложу да буде што већи број читалаца и претплатника *Радничких новина*. О томе је требало да воде рачуна партијске и синдикалне организације, као и свани појединац и заложу се како би *Радничке новине* имале најмање 10.000 претплатника.¹⁶⁶

Радничке новине су обаветиле јавност да су оне у марту, априлу и мају биле растуране у истом броју примерана као и пре мобилизације. То се посебно наглашава организацијама које су обнављале своју делатност. Више није смело бити изговора да су масе исцрпљене и одведене у рат, јер је демобилизација била већ извршена. Сматрало се да је дужност свих организација да журно приону на ширење свог органа. Посебно је похваљено да су током рата организације у Нишу, Ваљеву, па и Крагујевцу растурали преко 300 примерака *Радничких новина*, а организација у Лесковцу 215, Шапцу 200 итд.¹⁶⁷ Пред саму мобилизацију 1912. партијско и синдикално веће је донело одлуку која је напред наведена о растурању социјалистичке штампе, а која је остала неизвршена јер су све организације испражњене и танке остале пуних 11 месеци. Пошто су све организације прихватиле своје послове, оне су биле дужне да и ову одлуку што пре изврше.¹⁶⁸

Радничке новине су у више наврата објављивале захтев администрације да претплатници овог листа треба да обнове претплату до одређеног датума, иначе ће им у противном и лист бити обустављен да се уручује. Нарочито се скретала пажња ревизорима да обавезно увек шаљу обрачунску листу, пошто је то било неопходно ради правилнијег обрачунавања. Ко од ревизора не би послао упутницу, обрачунску листу и непродате бројеве, и он ће се сматрати као рђав платиша и њему ће се обуставити слање листа.¹⁶⁹ *Радничке новине* у броју 185 сд 7. IX 1913. су објавиле апел упућен радницима и социјалдемократима у коме се истиче велики значај овог листа и да је пред њима опет жилава неумитна борба у којој ће овај централни социјалдемократски лист бити на страни потиштених и угњетених.

Радничке новине, које су донеле чланак *Против државног лупештва*, штампане су у 6.200 примерана и разграбљене у Београду и унутрашњости. У једном новом броју биће донет чланак сличне садр-

165. Исто, 173, 24. VIII 1913, 2.

166. Исто.

167. Исто, 177, 29. VIII 1913, 2—3. Упор. Исто, 26. VII 1913, 3.

168. Исто, 181, 3. IX 1913, 3.

169. Исто, 209, 5. X 1913, 3.

жине и истакнут захтев ССДП да су за многе непотребне касапнице у рату криви команданти који су морали да се ставе под суд као, нпр., за погибију на Бакарном гувну.¹⁷⁰ Централни раднички орган у броју 29 од 3. II 1914. је навео да је Д. Лапчевић на партијском конгресу истанао да социјалистичкој штампи треба обратити највећу пажњу и да она треба да продре свуда, а неопходно је било организовати скупљање претплатника за *Радничке новине*, и *Борбу* и за социјалистичке књиге.

У правилнину сенције месне организације ССДП за град Београд се, поред осталог, тражи: да шири агитацију за читање и куповање партијских органа *Радничке новине* и *Борбе*; да помаже продају *Радничких новина* и *Борбе* и њихово кретање и саопштава управи месне организације, као и да одржава локалне агитационе конференције на којима ће се говорити о потреби партијског организовања, читања и ширење целе социјалистичке штампе; да води списак претплатника и проширивања партијске штампе.¹⁷¹

ГПУ је указала партијским и синдикалним организацијама, члановима покрета и читаоцима *Радничких новина* да покрет у Србији буја, политички живот постаје све разноврснији и сложенији, а задаци који су стајали пред радницима све тежи и већи. У тим приликама социјалдемократи требало је да имају свој орган у коме би се приказивао разгранат живот радничког покрета и долазило до потпунијег израза све радничке тежње и потребе. Стога је одлучено да *Радничке новине* од 1. IV 1914. излазе у повећаном формату. *Радничке новине* је требало да задовоље у већој мери потребе социјалдемократског покрета као целине и читалаца као појединаца.¹⁷² На VII конгресу ГРС В. Трепчанин је, говорећи о растурању штампе, рекао да је узрок његовог недовољног ширења у томе што се одмах при оснивању није ударио добар темељ, јер по њему: Прво се подижу организације, па се после оне ангажују за штампу.¹⁷³

Београдска полиција је *Радничке новине* бр. 128 од 3. VI 1914. забранила због уводног чланка *Мач над главом*, у коме се говори о ставу Србије према грчко-турском сукобу. Констатује се да се не тражи слобода кавву има бугарска штампа при писању о цару Фердинанду и престолонаследнику Борису, па се она опет не забрањује. На крају се каже: „Ми мислимо да ни под Владановим режимом нису вршене ованве бестидне забране опозиционих листова.“¹⁷⁴

170. Исто, 247, 19. XI 1913, 2—3.

171. Д. Туцовић, н.д., к—8, 826, 175.

172. *РН*, бр. 72, 25. III 1914, 1. Интересантно је да је Туцовић на IV конгресу (II самосталном конгресу) хрватских синдината говорио о важности момента и потреби да лист *Слободна ријеч* буде ослоњен на своје сопствене ноге као што је то био случај у Србији, у којој је народ неписменији но у Хрватској. Туцовић нарочито истиче да се Партија не може замислити без дневника, у којем она највише испољава свој живот. Д. Туцовић, н.д., к—8, 833, 209—210.

173. *РН*, 137, 13. VI 1914, 3.

174. Исто, 129, 4. VI 1914, 2.

Из истог се лано да закључити да је ССДП од свог оснивања, у ствари српски социјалдемократи, од почетна излагања главног радничког листа Србије повели акцију на извојевању што веће слободе штампе и на придобијању што већег броја читалаца свог органа. Ово је утолико теже било остварити, јер је било доста велики број тзв. жутих листова који су писали о сензацијама и скандалима који су били чести, па би лано привлачили пажњу недовољно изграђених радника и радница. Зато је борба за читаоце радничких листова морала да буде систематсна и организована. Она је таква била нарочито од званичног оснивања ССДС и времена када су *Радничке новине* излазиле у три примерна, а касније нарочито кад су постале свакодневни лист. Огромну улогу на придобијању радника да читају радничку штампу одиграо је орган месне социјалистичке организације Крагујевца *Радник*. Радничкој штампи је требало посветити велику пажњу, пре свега зато што је руководство ССДП могло са својим присталицама да преко својих листова одражава сталну везу и делује међу хиљадама и десетинама хиљада људи у исто време. Према томе, органи српских социјалдемократата су деловали и доспевали тамо куда ниједан говорник не би доспео: свану фабрику, радионицу, рудник и најудаљенију радничку кућу, сеосни дом и колибу. И присталице ССДП са села су то јасно увиђале, па су писале о великом утицају који овај лист врши на осиромашене сељачке слојеве, који су у социјалдемократима видели свог јединог, искреног и правог пријатеља.

Међутим, да би раднички органи деловали у пуној мери на своје присталице, требало је да постоји пуна слобода штампе које у Србији није било ни по закону о штампи из 1903, ни по његовим изменама од 12. I 1904. и од 9. XII 1904. Слободе штампе није било иако званичне цензуре није било пре свега због тога што је постојала велика одговорност одговорног уредника и штампара, који су били изложени новчаним казнама и затварању уколико би у њиховом органу била донета вест која је била неповољна по режим. У целом разматраном периоду био је забрањен читав низ бројева нарочито *Радничких новина*. Одговорни су то оправдавали тиме што је у њима тобоже постојала увреда краљевског дома, а по крагујевачком *Раднику*, у образложењу забране често нису навођени разлози због којих је то учињено. Стога и није чудо што су се сви партијски листови *Радничке новине*, *Радник* и *Једнакост* и теоријски часопис *Борба* (свестрано zaloжили за стварну слободу штампе. Д. Поповић је, поводом припремања новог Протићевог пројекта закона о штампи, написао читав низ чланака који су објављени у *Радничким новинама*, а затим фебруара 1911. кад посебна брошура са предговором Д. Туцовића под називом *За слободу штампе*. Ово је утолико потребније било учинити, пре свега због тога што се новим пројектом закона желела још више онемогућити слобода штампе. Њиме се, по Поповићу, предвиђало увођење троструке цензуре, ко-

ја формално није постојала, а фактички је била још гора од стварне цензуре, јер се при правој цензури чланак не би штампао, а тада су у Србији пленили штампани број и за вести које нису дошле до чита-лаца. То је утолико било горе што су за заплењени број уложена вели-на материјална средства за хартију и штампу, а што је најгоре, уред-ник је морао да плаћа казне. Било је случајева да су поједини броје-ви плењени при објављивању анегдота пренетих из листова хрватских социјалдемократа, које су слободно штампане под режимом Фрање Јо-сифа. *Радничке новине* и *Радник* су јасно доназивали да су забране изрицане и онда када није било увреда и клевета двора, већ се гово-рило о краљу као институцији против које је ССДП била јер је била антимонархијска странка.

Читава ова акција за извојевање слободе штампе и за што шире распрострањање и јачање радничких листова у радне масе, ишла је упо-редо и зато се тако и морала да разматра. Она је несумњиво била зна-чајна и радници су се све више интересовали за писање својих органа, а Т. Кацлеровић, народни посланик ССДП, у парламенту је покренуо питање о Протићевом пројекту закона о штампи. Несумњиво да је жи-ва агитација ССДП и допринела да, поред осталог, овај реакционаран пројекат није ступио на снагу. Акције ССДП на извојевању слободе штампе само је део борбе ове странке за политичке слободе у Србији до првог светског рата.

COMBATS DE SSDP POUR LIBERATION ET LA CONSOLIDATION DE LA PRESSE OUVRIERE JUSQU'AU 1914. an

R E S U M E

Dans cet ouvrage le travail des social-democrates serbes est pré-senté chronologiquement des les débuts d'apparition des principeaux journaux d'ouvrier de la Serbie pour une plus grande liberté de la presse et pour attirer de plus en plus grand nombre des lecteurs de *«Journaux d'ouvrier»*. Tout cela se réalisait avec difficulté parce qu'en même temps on publiait aussi un grand nombre des journaux pleins des scandales et des sensations prêtant l'attantion des membres du prolétariat par assez formé. C'est pourquoi le combat pour les lecteurs des journaux d'ouvrier devait être organisé systématiquement. Cela durait dès les débuts de la formation SSDS, mais surtout des les moments quand les *Journaux d'ouvrier* devenaient le quotidien. L'organe locale des socio-democrates *«Rad-nik»* a Kragujevac avait une grande influences d'inspirer le proletariat de lire les journaux d'ouvrier. Avec ses publications les dirigeants de SSDP avait une liaison constante et influençait sur dizaines milliers d'hom-mes en même temps là, où aucun orateur ne pouvait pas venir, même que parmi les paysans pauvres dans des cabanes perdues.

Mais la Serbie n'avait pas la liberté de la presse, bien qu'une censure officielle n'ait pas existée car le rédacteur en chef et l'imprimeur ont eu une grande responsabilité parce qu'ils étaient obligés de payer et d'être emprisonnés s'ils ont publié quelque nouvelle qui ne convenait pas au régime. Dans cet ouvrage il y a beaucoup d'exemples de défense des *Journaux d'ouvrier* mais toutes les publications de SSDP s'efforçaient pour la liberté de presse. Au sujet du projet du Loi de la presse écrit par le ministre Stojan Protić, Dušan Popović a écrit une suite d'articles publiés dans les *Journaux d'ouvrier*, et au mois de février s'est apparue une petite brochure avec l'avant — propos de Dimitrije Tucović. Ce projet du Loi de la presse de M. Protić a prévu une triple censure qui n'existait pas officiellement mais elle était pire que présente parce que censure réelle ne permet pas d'imprimer un article, et de dépenser l'argent pour les nouvelles qui n'atteignent pas les lecteurs, mais le rédacteur en chef était obligé de payer les contraventions. Dans l'ouvrage on accentue d'après les *Journaux d'ouvrier* et *L'ouvrier* qu'il y avait des défenses même s'il n'y avait pas les injures et des accusations à propos du Cour mais quand on parlait du roi comme d'une institution contre qui SSDP se combattait parce qu'il était un seul parti antimonarchiste. Le combat de SSDP pour la liberté de presse et pour l'effort et l'élargissement des journaux d'ouvrier dans les masses des travailleurs s'est passé en même temps. L'article est écrit sur la base de presse ouvrière, premièrement à partir des *Journaux d'ouvrier*, *Combat* et *Egalité*.

Bodrožić Milica

ОСНОВНЕ ПРОМЕНЕ У ЕТНИЧКОЈ СТРУКТУРИ ВРАЊСКОГ КРАЈА

УВОДНЕ НАПОМЕНЕ

Врањски крај обухвата простор крајњег јужног дела југоисточне Србије и има површину од 3.520 км², тако да заузима 4% територије СР Србије, на којој, по последњем попису становништва, егзистира 248.754 становника, или 4,2% укупног становништва СР Србије ван територије покрајина. У административно - територијалном погледу овај крај чине седам комуна јужноморавске међуопштинске регионалне заједнице: Босилеград, Бујановац, Владичин Хан, Врање, Прешево, Сурдулица и Трговиште.

Овај крај представља посебну просторно - функционалну целину у којој град Врање има жаришно значење, па му отуда потиче и назив. Врањски крај се налази између међудржавне југословенско-бугарске границе, на истоку, СР Македоније, на југу, САП Косова на западу, и лесковачког краја, на северу. Специфичан географски положај утицао је на формирање особене етничке слике, као и на прожимање и мешање разноврсних културних и етничких утицаја, који су се током историје мењали. Деловање многих фактора условило је да овај крај данас у етничком смислу представља једно од најхетерогенијих подручја у оквиру СР Србије ван покрајина.

Овим кратким радом хоћемо да укажемо на неке основне промене у етничкој структури. Ради свестранијег сагледавања поменутих промена, његову тематику поделили смо у три посебна дела: први део обухвата најстарији период, где се говори о деловању многобројних историјско-географских фактора на формирање садашње етничке структуре; другим делом обухваћена су нека етничка кретања у предратном периоду (1918-1940); а трећи део третира савремене промене у етничкој структури од 1948. до 1981. године.

У сагледавању ове научно врло сложене и друштвено-политички веома значајне и актуелне проблематике, посебан проблем представљао је недовољан број адекватних и апсолутно тачних података. Овде се у првом реду мисли на предратни период, као на значајне разлике између садашње административно-управне поделе и ранијих. Настојали смо да раније административно-територијалне поделе сведемо на садашње стање, што смо посебно у раду и означили.

1. ИСТОРИЈСКО — ГЕОГРАФСКИ ФАКТОРИ ФОРМИРАЊА РЕЦЕНТЕ ЕТНИЧКЕ СТРУКТУРЕ

Пронађен археолошки материјал и његов културно-хронолошки редослед указују на то да је врањско подручје насељено још у праисторијском периоду. Насељавају га стари балкански народи. На ово упућују археолошка налазишта у селима: Павловац (Гумниште и Чукар), Грамађе, Јелашница, Ранутовац, Буљесовце¹⁾, Тесовиште²⁾, Боровац³⁾, Сурдул, Стари Глог и Горња Љубата⁴⁾. Сви поменути локалитети смештени су на природно погодним површинама, а највећи број налази се у моравској долини. То су простори који су погодни за организовање биљне и сточарске производње, а истовремено обилују водом и заштићени су од ветрова. Већ у овом прииду насељен је и планински део врањског подручја, о чему говоре праисторијска археолошка налазишта у атарима села Тесовишта, Буљесовца, Сурдула, Старог Глога и Горње Љубате. У доба праисторије врањску област насељавају Дарданци, илирско племе са трачким наносом⁵⁾. Од ових прелази у руке Хелена (Грчка), а затим Римљана⁶⁾.

Словенско насељавање врањске области, као уосталом и читавог Балканског полуострва, почиње крајем VI и почетком VII века, чиме је етничка антрополошка структура постала сложенија. Примицањем широког словенског појаса са севера према југу, прекинут је на више места ранији етнички сустрат и прекривен новим слојевима⁷⁾. Неоспорно је да се у врањској области и поред масовног досељавања Словена задржао извештан број староседелачког становништва. Изгледа да су Словени најпре населили моравски део врањског краја потискујући и претапајући постепено староседеоце у свој словенско-српски етнос, а да се староседелачко становништво најдуже задржало у планинским деловима, источно и западно од тока Јужне Мораве. На ову констатацију упућују антропогеографска и етнографска истраживања, као и неки географски називи који су се одржали до нашег времена.

Вероватно је да су се скупине староседелачког становништва

1) Видети: М. Гарашанин и Д. Гарашанин *Из археологије врањске области*, Врањски гласник, нб. 1, Врање, 1965, стр. 3.

2) Видети: М. Јовановић: *Археолошка топографија*, Археолошка истраживања у 1964. години, Врањски гласник, нб. 1, Врање, 1965, стр. 219.

3) Видети: М. Костић: *Пршевска котлина, Друштвено-географска студија*, Врањски гласник, нб. V, Врање, 1969, стр. 94.

4) Видети: Р. Васић и О. Паламаревић: *Археолошке белешке из околине Врања*, Врањски гласник, нб. XVII, Врање, 1984, стр. 136-139.

5) Д. Богдановић: *Књига о Косову*, САНУ, Посебна издања, нб. DLXVI, Београд, 1986, стр. 13.

6) Т. П. Вукановић: *Врање, Етничка историја и културна баштина врањског гравитационог подручја у доба ослобођења од Турана 1878*, Посебна издања, нб. 13, Раднички универзитет, Врање, 1978, стр. 14.

7) П. Влаховић: *Природно-географска средина, човек и антрополошке особине становништва Југославије*, Глобус, бр. 12, Часопис за географска дидантична и методолошка питања, Српско географско друштво, Београд, 1980, стр. 98.

које су Словени звали „Власима” одржале извесно време као компактне етничке целине, а да су тек касније словенизиране. Тако, на пример, Р. Николић помиње да су становници старог села Криве Феје, који су живели пре данашњих, били Власи⁸⁾. Влашког становништва било је и у другим деловима врањске области: Пољаницци, Клисури, околини Врања⁹⁾ итд. Неки географски називи који су се одржали до данас, као на пример, крај Власина, река Власина, села Вла-се, Власина Стојковића, Власина Рид, Власина Округлица и други упућују на некадашње Влахе.

Почетком XV века почињу повремени турски упади и пустошења овог краја, да би средином XV века цела област пала под османлијску власт, што представља нови импулс за промену етничке композиције и миграциона кретања. Са успостављањем османлијске власти почење постепена исламизација врањског краја. Осим српског становништва које је најбројније, и Турака, представника феудалне власти, временом овај крај бива насељаван Арбанасима (Албанцима), који су у ову област највероватније дошли као хришћански католици¹⁰⁾, а касније су под турским утицајем прихватили ислам. Изгледа да досељавање Албанаца у врањски крај почиње у XVI веку¹¹⁾ и траје све до краја XVIII века¹²⁾, с тим што је њихово досељавање најинтензивније после аустро-турског рата из 1689. године, када српско

8) Р. Николић: *Крајеште и Власина, Антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, нб. 18, Насеља српских земаља, нб. VIII, Српска краљевска академија, Београд, 1912, стр. 171.

9) Ј. Ф. Трифуновски: *Горња Пчиња, Српски етнографски зборник*, нб. LXXVII Одељење друштвених наука, Насеља и порекло становништва, нб. 38, САНУ, Издавачка установа „Научно дело”, Београд, 1964, стр. 47.

10) Ј. Хаџи-Васиљевић: *Јужна Стара Србија II*, Београд, 1952, стр. 141.

11) На ово указују теренска друштвено-географска истраживања Т. П. Вунановића (*Прешево, Врањски гласник*, нб. II, Врање, 1966, стр. 10), који наводи да се у старије шиптарске родове Прешева убрајају и Шеховци, досељени из Ђановичког хаса у XVI веку, где су дошли из северне Албаније. Исто тако, вредно је поменути опасну Д. Стојановског (*Врањски надилук у XVI веку*, Посебна издања, нб. 9, Народни музеј, Врање, 1985, стр. 22-51) која се заснива на анализи ономастичног материјала турских пописа становништва из XVI столећа, наглашавајући да се на основу тога не могу доносити категорични закључци о етничком саставу становништва, да Арбанаса има у Мачнатици и Моштаници. У истој публикацији помиње се повећање муслиманског становништва врањског надилука у XVI веку, што се објашњава досељавањем муслимана из Мале Азије и исламизацијом аутохтоног српског хришћанског становништва. Прихватљива је чињеница, коју истиче Д. Стојановски, да је исламизација у првим деценијама XVI века у првој почетној фази, као и то да је принудном исламизацијом захвачено српско становништво, али и хришћански Арбанаси, што произилази из антропогеографских испитивања већег броја истраживача и других мање-више релевантних научних индикатора, јер они у то време почињу да се насељавају у ово подручје.

12) Р. Николић, *Ширење Арнаута у српске земље*, Гласник Српског географског друштва, св. 3-4, Српско географско друштво, Београд, 1914, стр. 123-126, и Р. Николић: *Пољаница и Клисура, Антропогеографска проучавања*, Српски етнографски зборник, Насеља српских земаља, нб. III, Српска краљевска академија, Београд, 1905- стр. 95-109.

становништво учествује у рату против Турака. Након овог сукоба настаје масовно исељавање српског становништва, као уосталом и из других делова наше земље. Ј. Хаџи-Васиљевић наводи да се из јужног Поморавља и Моравице иселило више од половине српског становништва, које се населило у Војводини и крајевима јужне Мађарске¹³). Има помена о неком давнашњем бежању у „Аустрију“ из Горње Пчиње. Највероватније да је у овом казивању очувана успомена на догађаје из 1690. године, када се са аустријском војском повлачило и српско становништво из овог дела врањске области¹⁴). То је, истовремено, период најбројнијег досељавања Албанаца (Арбанаса).

Ј. Цвијић помиње да је од већег значаја била дукађинска струја која је обухватала арбанашко становништво око Дрима са Миридитима и становништво из области Маће и Лурије која је најдаље продрла на исток, у долину Јужне Мораве, око 200 км од своје матице¹⁵). Албански живаљ се населио на североистоку до Масурице, а на северозападу до Пољанице и ветерничке Клисуре, и то: почев од друге половине XVII и током XVIII столећа¹⁶). Има се утисак да се ради о планском насељавању становништва за време Турака. Тако, Ђ. Крстић помиње колонију Цакановац коју су Турци подигли и у њу сместили босанске мухацире за које констатује да им већ крајем тридесетих година нашег века нема ни трага, нити се зна шта је са њима било¹⁷). Захваљујући поменутиим историјским условима и миграцијама становништва у етничке особености врањског краја умешао се и албански талас, који је у генетској вези са популацијом северне Албаније.

Нове, крупније промене у даљем развоју етничке структуре ове области настају после српско-турских ратова (1876-1878). Тада је већи део врањског краја ослобођен од вишевиковног турског ропства-околина Босилеграда, Сурдулице, Владичиног Хана, Врањске Бање, и Врања, док су јужни делови - околина Бујановца, Прешева, и Трговишта остали под турском окупацијом све до 1912. године. Границама, које је у ствари чинило развође између јужног дела слива Јужне Мораве и сливова Пчиње, Драговиштице и Јерме, врањски крај је подељен на три дела, што је један од релевантних фактора формирања етничке структуре овог подручја. Највећи, моравски део, северно од Ристовца и Давидовца био је у саставу Краљевине Србије. Поменути јужни део остао је у склопу турске државе, док су источни делови — сливови Драговиштице и Јерме ушли у састав Бугарске.

13) Ј. Хаџи-Васиљевић: наведено дело, стр. 141.

14) М. С. Филиповић и П. Томић: *Горња Пчиња*, Српски етнографски зборник, књ. LXVIII, Одељење друштвених наука, Расправе и грађа, књ. 3, Српска анадимија наука, Београд, стр. 8.

15) Ј. Цвијић: *Балсанско полуострво и јужнословенске земље*, Основи антропогеографије, Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд, 1966, стр. 139.

16) Р. Николић: *Пољаница и Клисура*, стр. 96.

17) Ђ. Крстић: *Колонизација у Јужној Србији*, Штампарија „Босанска пошта“, Сарајево, 1928, стр. 27.

Ове историјске прилике условљавају нови миграциони талас и нове промене етничког састава становништва. С једне стране, присутно је померање мухамеданског становништва, турског и албанског, према југу, ка територији која је остала у саставу Турске. Истовремено, са друге стране, јавља се повратни миграциони талас, који се креће из делова који су били под турском окупацијом према територији која је у саставу Србије. Овај миграциони талас чини српски живаљ. Неки истраживачи наводе на је у првој деценији XX столећа, дакле пре ослобођења од Турака, готово целокупно српско становништво Прешева исељено¹⁸⁾.

Преразместај популације и етничке промене у то време евидентне су и у источним деловима врањске области који су били у саставу тадашње бугарске државе. На основу антропологеографских истраживања Р. Николића, која су обављена од 1905 до 1909. године, лако се може закључити присуство излазних, улазних и унутрашњих миграција (крајишка миграција, миграција из врањског Крајишта у Крајиште у Бугарској, знепољска миграција, власинска миграција, миграције из блиских с.и. и, и.ј.и. области, миграције из блиских северних области јужна или македонска миграција и јужна, западна, северна и источна спољна миграција¹⁹⁾). Уз то, вредно је поменути констатацију да овај народ нема јасно формирану националну свест, као и то да се она јавља тек после 1878. године, уз наговештаје који указују да има у овом становништву нечег српског²⁰⁾. Осим тога, Ј. Цвијић, говорећи о шопском варијетету, помиње да Шопови, који чине главни део популације источног пограничног подручја врањског краја говоре дијалектом који се знатно приближава српском језику²¹⁾. Све указује на то да је у периоду од 1878. до 1918. године, односно до уједињења југословенских земаља, становништво источног дела врањске области изложено снажној бугаризацији, која је, уосталом, најотвореније исказана у недавној прошлости, током II светског рата.

Нови подстицај промени етничке композиције је ослобођење јужних делова врањског краја од Турака 1912. године. Оно утиче на појаву излазно-улазних миграција. Излазни миграциони талас чини муслиманско становништво, међу којима су најбројнији Турци, док у улазној миграционој струји са српским становништвом има и повратника, који су се раније иселили. Поновним насељавањем српског становништва, нарочито у околини Прешева, још једном је успостављена етничка хетерогеност јужног дела врањског краја која је ранијим геополитичким приликама била поремећена.

У старо становништво врањског краја убрајају се и Роми (Цигани). Тешко је поуздано рећи када се они овде насељавају, али је сигурно да припадају категорији старог становништва. У науци је прихваћено да су се из старе постојбине Предње Индије (из касте Судра) постепено кретали према другим областима, као и то да су из Месо-

18) М. Костић: наведени рад, стр. 111.

19) Р. Николић: *Крајиште и Власина*, стр. 187-222.

) Исто, стр. 232-233.

21) Ј. Цвијић, наведено дело, стр. 473.

потамије и Египта дошли у Византију и друге балканске земље²²). Помиње се податак да су се на тлу Југославије појавили у првој половини XIV века. Иначе, у Врању се први пут помињу у другој половини XVI века²³).

2. НЕКЕ ЕТНИЧКЕ ПРОМЕНЕ ДО ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА

Реинтеграција врањског краја у просторном и етничком смислу остварена је уједињењем југословенских земаља. У друштвено-економским и политичким приликама предратне Југославије настају нове промене у етничким карактеристикама, али не тако велике као у ранијим фазама друштвене историје. Свакако, најзначајнија друштвено-политичка и географска промена је прикључење 40 општина добивених од Бугарске Нејским Уговором о миру од 27. новембра 1919. године²⁴). Од добивене територије у врањском крају формиран је босилеградски срез који је обухватао насеља у сливу Драговиштице и Јерме²⁵). Уз то, и даље су присутна имиграциона и емиграциона кретања становништва која утичу на етничке особености. У вези с тим, као илустративни пример, поменућемо Трнавску Реку, насеље у саставу садашње општине Прешево које је у то време имало 11 кућа насељених Црногорцима²⁶). Трнавска Река је сада у саставу села Транве, у коме према последњем попису становништва живи 82,8 посто албанског становништва, а Црногораца скоро и да нема, јер се само један житељ изјаснио као Црногорац. Миграције доприносе етничком мешању и прожимању у територијалном смислу. У том погледу нарочито су значајне миграције становништва из Горње Пчиње према моравском делу врањског краја, из Македоније према врањском крају, као и миграције из врањског краја према Гњилану и његовој околини, Македонији и северним областима. Оне су условиле конституисање хетерогене етничке структуре на релативно малом простору.

Предратна демографска статистика, која се заснива на пописима становништва из 1921. и 1931. године, не пружа довољан број адекватних података за сагледавање промена у етничкој структури. Према овим пописима становништво се није декларисало о националној припадности у данашњем смислу. Они пружају једино могућност да се ове промене прате преко матерњег језика и вероисповести, с тим што су за 1921. годину публиковани подаци о вероисповести и матер-

22) Т. Вунановић: *Роми (Цигани) у Југославији*, Штампариа „Нова Југославија“, Врање 1983, стр. 14.

23) Група аутора: *Архитектонска баштина Врања*, Врањски гласник, књ. XII-XIII, Врање, 1979, стр. 250. и Д. Стојановски, *наведено дело*, стр. 25 и 52.

24) *Пописи становништва у Краљевини Срба, Хрвата и Словенаца 31. Јануара 1921. године*, Предходни резултати, Дирекција државне статистике, Београд, 1924. стр. VIII.

25) Према административно-територијалној подели на основу које је обављен први попис становништва у Југославији 1921. године, садашња територија врањског краја била је у саставу: босилеградског, масуричног, пољаничног, пчињског, кривопаљанског и гњиланског среза.

26) Ђ. Крстић, *наведено дело*, стр. 39.

њем језику, а за 1931. годину само о вероисповести²⁷⁾. Уосталом, савремена демографска теорија и пракса слободно изјашњавање сваког појединца о својој националној припадности сврстава у субјективни критеријум, а матерњи језик сматра веома корисним за расветљавање етничког порекла²⁸⁾.

Свакако, посебно треба нагласити да су расположиви статистички подаци о матерњем језику из поменутог пописа дати у укупном износу по срезовима, али не и појединачно по насељима. Из тих разлога били смо у ситуацији да појединим срезовима прикључујемо делове других срезова и њихов број становника²⁹⁾, како би смо добили неке оријентационе параметре релевантне за тадашње етничке прилике на територији врањског краја у оквиру рецентних административно-управних граница (табела 1).

Таб. 1 — Становништво врањског краја према матерњем језику 1921. године³⁰⁾

Укупно	М а т е р њ и ј е з и к ³¹⁾									Срез
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	
Босилеград ³²⁾	24.817	—	—	—	—	—	—	—	—	24.817
Масурица	17.474	—	—	—	1	3	—	16	809	18.303
Пољаница	14.655	—	3	—	—	—	—	37	152	14.847
Пчиња ³³⁾	49.642	—	352	—	—	—	—	1	600	50.595
Прешево ³⁴⁾	19.732	—	9	25	—	1	2	17620	3117	40.502
Укупно	126.320	—	364	25	1	4	2	16674	4755	149.145

27) Присутно становништво по вероисповести. Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ. II, Краљевина Југославије, Општа државна статистика, Београд, 1938, стр. 98—104.

28) Група аутора: Демографска кретања и карактеристике становништва Југославије према националној припадности, Институт друштвених наука, Центар за демографска истраживања, Београд, 1978, стр. 139—140.

29) Подаци о броју становника по насељима узети су из Речника места, Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца, Народна просвета, Београд, 1925, стр. 51—63.

30) Попис становништва у Краљевини СХС из 1921. године, стр. 4—15.

31) Бројевима од 1 до 9 означени су матерњи језици онако како су прописом дати: 1. српски или хрватски, 2. словеначки, 3. други словенски, 4. румунски или цинцарски, 5. талијански, 6. немачки, 7. мађарски, 8. арнаутски и 9. други.

32) Босилеградском срезу прикључили смо три села (Жеравино, Караманица и Голеш) која су тада била у саставу подринкоњске општине у оквиру кривопаланачног среза.

Узимајући у обзир податке приказане у табели, пада у очи чињеница да је највеће учешће становништва коме је матерњи језик српскохрватски (84,7%), док на остале језике отпада само 15,3% укупног становништва врањске области. Кад су у питању остали језици најбројније је становништво које говори „арнаутским” — 17.674, или 11,9%, и „другим” језиком — 4.755 становника, или 3,2% од укупног становништва врањског краја.

Ако етничка обележја по наведеном критеријуму посматрамо по срезовима, може се са сигурношћу тврдити да у масуричком, пољаничком и пчињском срезу у огромној већини доминира српски живаљ, док босилеградски и прешевски срез захтевају посебну анализу и третман.

У масуричком срезу на становништво коме је матерњи језик српскохрватски, отпада 95,5% укупне популације среза, а исто тако, лако се може уочити да учешће становништва које говори „другим” језиком износи 4,5%. Највероватније да се овде ради о Ромима. Компактне концентрације српског становништва су у пољаничком (98,7% говори српскохрватским језиком) и пчињском срезу (98,1%), с тим што се у пчињском срезу јавља нешто већи број становника који се изјаснио да говори „другим славенским” (0,7% укупне популације) и „другим” језиком (1,2%). Са знатном сигурношћу се може тврдити да је овде реч о македонском и ромском становништву.

Босилеградски срез је по многим индикаторима интересантна етничка средина. Посебну занимљивост представља то што се целокупно становништво овог среза, које је до уједињења југословенских земаља (око 40 година) живело у оквиру тадашње бугарске државе, изјаснило да му је матерњи језик српскохрватски. Овај податак у складу је са резултатима антропогеографских и лингвистичких истраживања са почетком нашег века. Исто тако, у вези са овим треба поменути две битне чињенице: прво, поменути пописом становништво је, осим за наведени матерњи језик, могло да се изјасни да говори „другим славенским” и „другим” језиком, и друго, сасвим је нормално да се овде не могу занемарити утицаји друштвено-политичких услова какви су били у предратној Југославији.

3) Пчињском срезу приључили смо 22 насеља из кривоपालаначног среза, и то: једно село из ђерманске општине (Широкa Планина), 5 села из радовничке (Радовница, Црвени Град, Црна Рена, Пролесје и Бабина Пољана), пет села из стајевачке (Горњи и Доњи Стајевац, Сурлица, Голочевац и Глог) и 11 насеља из трговишке општине (Трговиште, Доња Трница, Ђеренарце, Дејанце, Зладовце, Доњи и Горњи Козји Дол, Калово, Горња Трница и Горња и Доња Лесница). С обзиром на то да су сва насеља српска, укупан број становника ових насеља приључили смо категорији: српскохрватски језик.

34) Прешевском срезу приључили смо 12 насеља која су била у склопу гњиланског среза: Кончуљ (ранилушка општина), Зарбинце, Прибовце, Кијево (радовичка општина), Децце, Печено Сефер, Ранатовце, Мађаре, Бујић, Церевајна и Станевце (шурланска општина). То су села претежно албанским живљем, мада у њима живе и други југословенски народи и народности, нарочито Муслимани и Срби, те смо из тих разлога њихову укупну популацију (3.059 становника) приључили категорији — „арнаутски” језик (70%), а осталих 30% сврстали смо у „други” језик.

Према подацима презентираним у табели, прешевски срез пред ставља разноврсну етничку средину у којој је српско становништво најбројније, јер на житеље са српскохрватским матерњим језиком отпада 19.732, или 48,7% укупне популације среза. У овом срезу посебно се запажа знатно учешће становништва које говори „арнаутским” (27620 становника, или 43,5% укупног становништва) и „другим” матерњим језиком (3.117 житеља, или 7,7%), док је учешће становништва које говори другим матерњим језицима незнатно.

Сматрамо потребним да ове податке треба употпунити следећим опаскама. Прво, становништво које говори „арнаутским” језиком не треба идентификовати са Албанцима, јер се сигурно под именом овог језика скрива турско и ромско становништво, а донекле и под окриљем „други” језик. И данас, у општинама Прешево и Бујановац, које чине језгро тадашњег прешевског среза, Турци и Роми, заједно, чине 5,7% њихове укупне популације, па је сасвим сигурно да их је у предратном периоду било знатно више, а нарочито турског становништва. Ову тезу поткрепљује истраживање Т. П. Вукановића, који наводи да су највећа емиграциона кретања из Прешева, а то значи и његове околине, била у раздобљу од 1912. до 1941. године. Становништво се највише исељавало у Турску³⁵). И, друго, што такође говори у прилог пеменутој тези је однос становништва по вероисповести, на једној страни, и становништва по матерњем језику, на другој. У административним границама тадашњег прешевског среза (789 км²) живело је укупно 37.443 становника. Међу њима најбројније је становништво православне вероисповести (19.767 житеља, или 52,8% целокупног становништва среза), док на становништво муслиманске вероисповести отпада 17.673³⁶), или 47,1%. Ове податке ваља упоредити са подацима о матерњем језику: српскохрватским језиком говори 19.732 становника, или 52,7%, „арнаутским” 15.479, или 41,3%, и „другим” језиком 2.195 житеља, или 5,8% становништва среза.

3. САВРЕМЕНЕ ПРОМЕНЕ У ЕТНИЧКОЈ СТРУКТУРИ

Позитивне друштвено-политичке промене после другог светског рата омогућиле су слободно национално изјашњавање, равноправност и афирмацију свих народа и народности који живе на територији наше земље. У условима југословенског социјалистичког друштва настају многе промене у квантитативним обележјима и размештају појединих етничких припадности. И поред значајних промена, врањски крај је задржао карактеристике етнички јако хетерогене средине (табела 2).

35) Т. П. Вукановић: *Прешево*, стр. 9.

36) *Попис становништва у Краљевини СХС из 1921. године*, стр. 14—15.

Таб. 2 — Кретање броја становника врањског краја по етничкој припадности 1948, 1953, 1961, 1971, и 1981. године³⁷⁾

Етничка припадност	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Срби	133.796	150.658	154.595	149.250	138.441
Хрвати	56	202	232	186	147
Словенци	41	63	78	53	36
Македонци	131	646	507	582	761
Црногорци	76	247	259	304	287
Муслимани ³⁸⁾	325	111	189	529	282
Бугари	27.551	28.353	26.241	23.234	12.082
Албанци	27.180	28.737	35.005	45.008	54.890
Мађари	12	—	21	31	23
Румуни	2	—	6	2	2
Немци	40	—	—	5	11
Турци	370	3.409	2.498	388	359
Роми	6.306	—	—	9.054	12.978
Остали словени ³⁹⁾	56	63	8	22	35
Нису се изјаснили ⁴⁰⁾	—	—	—	18	139
Југословени	—	—	2.510 ⁴¹⁾	991	7.593
Регионална	—	—	—	41	50
Непознати и остали	69	7.635	371	677	638
Укупно	196.011	219.942	220.520	230.375	238.754

37) Коначни резултати пописа становништва од 15. марта 1948. године. Становништво по народности, књ. IX, Савезни завод за статистику, Београд, 1954, стр. 301—332; Попис становништва 1953, Старост, писменост и народност. Подаци за општине према управној подели у 1953, књ. XI, Савезни завод за статистику, Београд, 1960, стр. 422—448; Попис становништва 1961, Витална, етничка и миграциона обележја, Резултати за општине, књ. VI, Савезни завод за статистику, Београд, 1967, стр. 82; Попис становништва и станова 1971, Етнична, просветна и економска обележја становништва и домаћинства према броју чланова. Резултати по општинама, књ. VI, Савезни завод за статистику, Београд, 1974, стр. 19—20; и Попис становништва домаћинства и станова у 1981. години, Национални састав становништва по општинама, Статистички билтен 1278, Савезни завод за статистику, Београд, 1982, стр. 20—23.

38) У овај модалитет 1948. укључени су „неопредељени муслимани“ („религијска група“), а 1953. године „Југословени-неопредељени“.

39) У ову категорију сврстали смо Русе, Чехе, Словане, Украјинце и Пољане, као и оне који су по попису из 1953. године укључени у модалитет „Остали Словени“.

40) Нису се национално изјаснили нити определили према члану 170. Устава СФРЈ.

41) У модалитет „Југословени“ по попису из 1961. године укључили смо оне који су се изјаснили као „Југословени-неопредељени“.

Највеће ућешће у етничкој структури врањског краја имају Срби, Албанци, Роми, Бугари и Југословени, док је учешће осталих народа и народности незнатно (табела 2а).

Таб. 2а — Структура најбројнијих етничких припадности у врањском крају од 1948. до 1981. године⁴²⁾

Етничка припадност	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.
Срби	68,2	68,5	70,1	64,8	62,2
Албанци	13,9	13,1	15,9	19,5	23,0
Бугари	14,0	12,9	11,9	10,1	5,1
Роми	3,2	—	—	3,9	5,4
Југословени	—	—	1,1	0,4	3,2
Остале	0,7	5,5	1,0	1,3	1,1
Укупно	100	100	100	100	100

Најбројније је становништво српске народности. Број Срба 1981. у односу на 1948. годину већи је 14.645 житеља, али је знатно мањи у односу на 1953, а нарочито у односу на 1961. годину. Њихово учешће у структури током послератног периода паказује знатне варијације и креће се од 70,1% — 1961 до. 62,2% укупног становништва у 1981. години. Просечан годишњи пораст Срба од 1948. до 1981. године износи 444 становника.

На другом месту по бројности је албанско становништво. Од 1948. до 1981. године њихов број повећан је од 27.180 на 54.890, или у структури од 13,9% на 23,0% укупног становништва, с тим што ова етничка припадност у целокупном послератном периоду има континуирани пораст. Индекс раста Албанаца 1981/48. године износи 201,9, а најбројнијег српског становништва 109,9 тако да просечан годишњи пораст албанског становништва врањског краја износи 840 житеља, што је за 397 становника више у односу на просечан годишњи пораст броја Срба.

Роми су на трћем месту по бројности и заузимају високу позицију по стопи раста. Од 6.306 — 1948, број Рома се до 1981. године повећао на 12.978, а у структури од 3,2% на 5,4% укупне популације. У посматраном периоду средњи годишњи пораст ромског становништва је 202 жетелја.

Бројно бугарско становништво врањског краја има наглашену тенденцију смањења. Иако се број Бугара у апсолутном износу повећава 1953. у односу на 1948. годину, ућешће бугарског становништва

42) Извор нао за табелу 2.

у укупној популацији врањског краја се смањује у истом интервалу. Број Бугара смањен је од 27.551 — 1948. на 12.082 — 1981. године, тако да се њихово учешће у укупном становништву смањује од 14,0% на 5,1%, а просечно годишње смањење износи 469 становника, што значи да је опадање броја Бугара веће од просечног годишњег повећања српског становништва у истом периоду.

Високу позицију по стопи раста имају становници који су се декларисали као Југословени. По последњем попису учешће ове категорије износи 7.593 становника, или 3,2% укупног становништва. Интересантно је поменути да су се као Југословени у знатном броју изјаснили становници општине Босилеград и сурдуличке комуне, и то из оног дела који је по попису становништва из 1961. године био у саставу општине Власина Округлица, а то су, у ствари, делови врањског краја који се налазе непосредно уз државну границу наше земље према НР Бугарској. Вредно је поменути да сличних промена у националном изјашњавању становништва има и у димитровградској комуни⁴³⁾.

Учешће осталих југословенских народа и народности који живе на територији врањског краја је незнатно, јер износи знатно мање од 1%. Међу њима посебно треба поменути континуирани пораст Македонаца и битне разлике у броју Турака од пописа до пописа. Сигурно је да се опадање турског становништва може објашњавати њиховим исељавањем, јер је таквих емиграционих кретања Турака било, нарочито у првој деценији после II светског рата, али се не сме заобићи чињеница да су се и становници других етничких припадности изјашњавали као Турци (на пример, Роми (Цигани) муслиманске вероисповести), као и то да се део турског становништва у последњим пописима декларише по национално окружујућим и бројнијим народима и народностима са којима живи.

3а. Етничке промене и просторни размештај

Комплетнија слика о најновијим променама етничке структуре може се стећи преко територијалног распореда појединих народа и народности у корелацији са општим демографским кретањима појединих целина (општина).

Од укупно седам општина врањског краја, три су изразито депопулационе — Босилеград, Сурдулица и Трговиште. Општина Владичин Хан по последњем попису има незнатно повећање укупне популације у односу на 1971. годину, али још увек мање у односу на 1961. годину. Врањска бујановачка и прешевска општина имају континуирани демографски пораст. Паралелно са општим демографским растом или смањењем, јављају се промене у етничком саставу и јачању степена просторне концентрације (табела 3).

43) Видети: Н. Ристић: *Димитровград и његова брдско-планинска околина*, Географска проучавања, Српско географско друштво, Посебна издања, нб. 62, Београд, 1985, стр. 55—57.

Таб. 3 — Етничка структура врањског краја по општинама 1961, 1971. и 1981. године⁴⁴⁾

Општина	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18 ⁴⁵⁾	УКУПНО
Босилеград																			
1961.	291	6	10	40	10	—	17989	—	1	—	—	1	—	1	—	2	—	17	18368
1971.	292	8	4	58	13	1	16606	—	1	—	—	—	13	4	—	255	1	45	17306
1981.	616	4	1	49	6	1	9426	1	1	—	—	1	10	4	83	3889	4	100	14916
Бујановац																			
1961.	20033	23	1	40	8	134	32	16618	2	—	—	1055	—	1	—	1081	—	36	39064
1971.	18840	12	5	55	23	81	53	21209	3	—	—	294	2749	—	1	15	4	178	43522
1981.	15914	8	3	105	24	121	43	25848	1	1	2	265	4130	5	3	81	12	123	46689
Владичин Хан																			
1961.	25801	43	8	54	39	9	29	51	6	—	—	1	—	—	—	5	—	28	26074
1971.	24240	7	5	27	39	99	58	3	3	—	—	—	636	—	—	46	—	68	25231
1981.	23919	13	6	37	36	1	85	2	4	—	2	—	1048	2	3	191	2	91	25442
Врање																			
1961.	63281	122	36	233	159	5	191	97	9	5	—	15	—	1	—	1096	—	117	65367
1971.	67045	132	29	285	164	115	442	164	18	2	1	5	3168	16	6	400	31	186	72209
1981.	74965	96	14	429	150	54	514	72	12	1	3	—	4588	13	24	1397	27	168	82527

Општина	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18 ⁴⁵⁾	Укупно	
Прешево																				
1961.	6741	13	—	43	14	40	4	18229	2	—	—	1402	—	—	—	94	—	156	26738	
1971.	5777	10	3	71	8	70	19	23625	2	—	—	81	312	—	—	18	3	58	30057	
1981.	4204	8	2	36	19	100	4	28961	2	—	2	86	433	4	—	25	2	60	33948	
Сурдулица																				
1961.	24103	25	23	73	29	1	7965	9	1	1	—	21	—	5	—	232	—	17	32505	
1971.	20625	17	7	50	55	161	6025	7	4	—	4	8	2163	4	2	255	2	105	29494	
1981.	20006	18	9	66	52	4	1979	5	3	—	2	7	2769	7	24	1999	3	76	27029	
Трговиште																				
1961.	14345	—	—	24	—	—	31	1	—	—	—	3	—	—	—	—	—	—	14404	
1971.	12431	—	—	36	2	2	31	—	—	—	—	—	13	1	1	2	—	37	12556	
1981.	8817	—	1	39	—	1	31	1	—	—	—	—	—	—	2	11	—	20	8923	

44) Извор нао за табелу 2.

45) Бројевима од један до осамнаест означене су етничке припадности овим редом: 1. Срби, 2. Хрвати, 3. Словенци, 4. Македонци, 5. Црногорци, 6. Муслимани, 7. Бугари, 8. Албанци 9. Мађари, 10. Румуни, 11. Немци, 12. Турци, 13. Роми, 14. остали Словени, 15. нису се изјаснили, 16. Југословени, 17. Регионална и 18. непознато и остале.

У бесилеградској комуни најбројнији су Бугари. Њихов број смањује се од 17.989 — 1961. на 9.426 — 1981. године, а учешће у структури од 94,7% на 63,2% укупног општинског становништва. Уз то, посебну карактеристику у развоју етничке структуре ове комуне представља брзо повећање броја Југословена, чије се учешће у укупном становништву општине повећава од 1,5% — 1971. на 26,1% — 1981. године, тако да индекс пораста ове категорије 1981/71. године износи 1525,1. Осим тога, српско становништво ове општине има стални пораст, јер се његово учешће у укупној популацији повећава од 1,6% на 4,1% у периоду од 1948. до 1981. године. Индекс пораста српског становништва у том интервалу је 211,7.

Сурдуличка комуна је депопулациона, па отуда је код скоро свих етничких припадности евидентрано опадање укупног броја (Срби, Бугари, Хрвати, Словенци итд.), изузев код Рома и Југословена. Најбројнији у овој комуни су Срби — 20.006, или 74%, а затим долазе Роми, чије се учешће у структури укупне општинске популације повећава од 7,3% (1971) на 10,2% (1981). Учешће Југословена повећава се од 232 на 1.999 житеља од 1961. до 1981. године. Тиме је њихово учешће у структури порасло од 0,7% на 7,4% укупног становништва.

Тенденцију значајног смањења у општини Сурдулица показује бугарско становништво, јер се његово учешће у укупној популацији смањује од 24,5% — 1961, на 20,4% — 1971, да би у 1981. години износио 7,3%. Већ је поменуто да се изванредан број становника ове комуне који живи источно од Власинског језера по последњем попису декларисао за категорију „Југословени”. Сигурно да је то један од разлога смањења бугарског становништва ове општине, али се овде не могу занемарити и емиграциона кретања према другим крајевима у СР Србији и Македонији.

Учешће осталих југословенских народа и народности који живе у овој општини је незнатно, јер појединачно посматрано износи мање од 1%.

Етнички састав општине Трговиште је најхомогенији. У њој је најбројнији српски живаљ. Његово учешће у укупној популацији, по последњем попису, износи 98,8%, тако да је учешће других етничких припадности посматрано понаособ незнатно. И поред тога, што је учешће Срба највеће, њихов укупан број се нагло смањује, а то смањење је у сразмери са свеукупним опадањем становништва комуне. На другој страни број Македонаца се незнатно повећава, док је број Бугара у апсолутном износу од 1961. до 1981. године непромењен, а њихово учешће у структури се повећава од 0,2% на 0,3% укупног становништва. Ови параметри поткрепљују тврдњу да емиграциону масу трговишке општине чини српско становништво, а иселјавање је главни узрок рапидног смањењу укупне популације.

Најбројнији у општини Владичин Хан су Срби, с тим што се њихов укупан број постепено смањује, а тиме и њихово учешће у структури опада од 99,0% — 1961. на 94,0% — 1981. године. Овде посебно

треба поменути повећање броја Рома (од 2,5% — 1971. на 4,1% — 1981) и пораст категорије Југословена, чије учешће у укупној популацији 1981. године износи 0,7%.

Међу комунама врањског краја општина Врање има најинтензивнији свеукупни демографски развитак и највећи степен друштвено-економске развијености. И у овој комуни најбројније је српско становништво, које показује тенденцију смањења учешћа у укупној популацији (96,8% — 1961, 92,8% — 1971. и 90,8% — 1981) и поред тога што се број Срба у апсолутном износу повећава од 63.281 — 1961. на 74.965 — 1981. године. Ут то, присутно је повећање броја Рома од 4,4% на 5,5% и категорије Југословена од 0,5% на 1,7% укупног становништва у периоду од 1971. до 1981. године, док је учешће осталих етничких припадности посматрано понаособ мање од 0,6% по последњем попису.

У етничком погледу општину Бујановац карактеришу посебна обе лежја и промене. Општа карактеристика развоја етничке структуре је знатан пораст албанског становништва, на једној страни, и значајно смањење српског живља, на другој. Наиме, учешће Срба у укупној популацији комуне 1961. године износио је 51,3%, а Албанаца 42,5%. Тај однос по попису из 1981. мења се тако да учешће Албанаца износи 55,4%, а српског становништва 34,1%. Опадање броја Срба последица је већег иселавања, а значајно повећање албанског становништва произилази из високе стопе природног прираштаја. Поред тога, од осталих етничких припадности које живе у овој комуни вредно је поменути знатно учешће и пораст броја Рома. Њихов број повећан је од 2.794 (6,4%) на 4.130 (8,8%), тако да индекс пораста 1981/71. године износи 150,2. Од других народа нешто веће учешће има турско становништво са израженом тенденцијом смањења.

Сличне промене у етничкој структури постоје и у општини Прешево. Најзаступљенији су Албанци и Срби, с тим што је и овде јасно изражена тенденција интензивног пораста албанског становништва и смањења броја Срба. Учешће Албанаца у укупној популацији комуне повећава се од 68,2% — 1961. на 85,3% — 1981. године, док се учешће српског становништва у истом периоду смањење од 25,2% на 11,9%. И у овој општини, као и другим комунама врањског краја, учешће Рома је знатно и по последњем попису износи 1,3% од укупног становништва, док је учешће других етничких припадности малобројно и креће се испод 1%.

Испољене тенденције у свеукупном популационом развоју нераскидиво су повезане са променама у етничком саставу. У свим депопулационим општинама опада учешће најбројнијих етничких припадности. Овде се у првом реду мисли на опадање учешћа Срба у укупној популацији (општине Владичин Хан, Врање, Сурдулица и Трговиште), као и на смањење Бугара у босилеградској комуни. Исто тако, евидентно је и рапидно смањење броја Срба у општини Бујановац и Прешево, на једној страни, и пораст албанског становништва, на дру-

гој. Уз то, присутан је и значајан пораст становника који су се према последњем попису декларисали као Југословени у свим општинама, а нарочито у пограничном подручју врањског краја према Бугарској, у општинама Босилеград и Сурдулица.

ЗАКЉУЧАК

Садашња етничка структура врањског краја резултат је дуготраног деловања многобројних фактора који одређују етничку историју и антропогеографске прилике. Сложене и специфичне геополитичке прилике и обиље разноврсних географско-историјских фактора условљавају занимљиве етничке процесе и промене које не престају од давне праисторије све да наших дана, као уосталом и на читавом Балканском полуострву⁴⁶). Насељавање Словена крајем VI и почетком VII столећа, касније имиграције Албанаца (Арбанаса или Шиптара) које највероватније почињу током XVI и трају све до XVIII века, с тим што су најинтензивније после велике сеобе Срба, и Рома (Цигана) почетком XIV века, као и формирање самосталних држава на Балканском полуострву крајем XIX века, примарни су чиниоци формирања комплексне етничке структуре и њеног развоја у врањском крају. У условима југославенског социјалистичког друштва сви наши народи и народности, први пут у својој богатој историји, постижу потпуну националну афирмацију и просперитет.

Промене у етничкој структури су многобројне, али се постепено запажа смањење учешћа Срба и Бугара у укупној популацији, на једној страни, и повећање учешћа Албанаца, Рома и Југославена, на другој. Ове промене присутне су у скоро целокупном послератном периоду, а оне, поред осталог, произилазе и из различитог природног прираштаја.

Р. Петровић, која иначе спада у најбоље познаваоце комплексних кретања и промена у оквиру етничке структуре наше земље, проучавајући промене у етничкој структури СР Србије од 1948. до 1981. године, наглашава да Срби и Бугари имају умерен природни прираштај у врло оштром паду због наглог смањења наталитета, уз стагнацију или чак пораст морталитета. За Албанце, пак, истиче да имају врло висок и растући природни прираштај, услед високог наталитета у веома благом паду и наглашеног снижавања морталитета, док за Роме и Југославене истиче да имају екстремне или негативне стопе на основу којих се не могу дати оцене о њиховој репродукцији⁴⁷). Уз то, у релативне факторе који условљавају промене у етничкој структури врањског краја посебно треба поменути веће иселјавање Срба, нарочито из прешевске и бујановачке општине, као и значајно повећање броја Југословена.

46) П. Влаховић, наведени рад, стр. 97.

Просечно годишње смањење броја Срба у бујановачкој општини од 1961. до 1981. године је 206, а средњи пораст Албанаца 461, док у општини Прешево опадање броја Срба у истом периоду износи 127, а повећање Албанаца 537. Пораст Албанаца, свакако, произилази из високе стопе природног прираштаја, а знатно смањење српског становништва није последица само смањења природног прираштаја него и специфичних имиграционих кретања.

Број становника који су се декларисали као Југословени постепено се повећава, што такође утиче на опадање броја других етничких припадности. Учешће Југословена у укупној популацији општина врањског краја је следеће: Босилеград 26,1%, Сурдулица 7,4%, Врање 1,7%, Владичин Хан 0,7%, Бујановац 0,2%, Трговиште 0,1% и Прешево 0,07%. Заступљеност Југословена већа је у општинама са доминирајућом бугарском и српском етничком припадношћу (Босилеград, Сурдулица- Врање, Владичин Хан), а знатно мања у општинама Бујановац и Прешево, где су најбројнији Албанци.

LES TRANSFORMATIONS FONDAMENTALES DANS LA STRUCTURE ETNIQUE DE LA REGION DE LA VILLE DE VRANJE

R E S U M E

La région de la ville de Vranje est l'une des plus hétérogène dans le cadre de la République socialiste de Serbie hors des régions autonomes. Sa structure ethnique est résultat de l'influence durable de divers facteurs, les moments complexes et spécifiques géopolitiques et un grand nombre des facteurs géohistoriques provoquent des processus et les transformations ethniques intéressants qui datent de la période préhistorique jusqu'au nos jours. L'installation des Slaves à la fin du VIème et au début du VIIème siècle, puis l'installation des Albanais (Les Arbanas et les Chiptares) qui commence probablement au cours du XIème et dure jusqu'au XVIème siècle et le plus intensif est après la grande émigration des Sebes et des Gitanes (Tziganes) au début du XVIème siècle ainsi que la fondation des Etats autonomes sur le péninsule Balkanique à la fin du XIXème siècle, tous sont facteurs de la formation d'une structure ethnique complexe. Dans les conditions de la société socialiste yougoslave toutes les nations et toutes les nationalités ont une complète affirmation nationale, l'égalité et la prospérité, pour la première fois dans l'histoire.

Dans la structure ethnique d'aujourd'hui le plus nombreux sont: Les Serbes (62,2%) les Albanais (23,0%), les Tziganes (5,4%), les Bulgares (5,1%) et les Yougoslaves (3,2%), tandis que la participation des autres nations et nationalités Yougoslaves (les Croates, les Slovènes, les

Macédoniens etc.) vus individuellement ne sont pas nombreux.

Les transformations dans la structure ethnique sont nombreuses mais ce qui est évident c'est que le nombre des Serbes et des Bulgares dans la population totale de la région de ville de Vranje se diminue d'une part, et d'autre part s'augmente le nombre des Albanais, les Tziganes et des Yougoslaves. Toutes ces transformations sont présentées pendant des années après la guerre (1948—1981), et elles sont provoquées, à cause de divers taux d'accroissement naturels de certaines nations et nationalités et à cause des émigrations et imigrations particulières.

Dr S. Đ. Stamenković

ПРИЛОЗИ

СТОЈАДИН М. СТОЈАНОВИЋ

ИЗБОРИ ЗА НАРОДНЕ ПОСЛАНИКЕ У СРЕЗУ ПРЕШЕВСКОМ ИЗМЊУ ДВА СВЕТСКА РАТА

Прво представничко тело у новој држави, после 1. децембра 1918. године, било је Привремено народно представништво. Оно је уназод сазвано на прво заседање за 1. март 1919. године. Распуштено је у новембру 1920. године, нешто пре посланичких избора за Уставотворну скупштину државе Срба, Хрвата и Словенаца. Члан овог представништва у име среза прешевског био је Клиновчанин Милан Протић, трговац у Бујановцу.

Први избори за народне посланике, после ослобођења од Турана и после првог светског рата у срезу прешевском, као и у целој држави, били су 28. новембра 1920. године. То су били избори за Конституанту-Уставотворну скупштину. По тадашњој административној подели земље, срез прешевски припадао је округу нумановском. На тим изборима две главне изборне листе у срезу прешевском и округу нумановском, као и у целом врањском региону, биле су: листа Народне радикалне странке и листа Демократске странке. Тад је на листи КПЈ, у округу нумановском, за народног посланика изабран Коста Т. Даљевић, кројач из Нуманова.

Уставотворна скупштина донела је први устав нове државе-Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. То је познати Видовдански устав. Назив је добио по томе што је донесен на Видовдан, 28. јуна 1921. године.

Видовдански устав прокламовао је опште бирачко право. Али, од тог права изузети су жене и војска.

Устав је дао начелну превагу парламента над владом; предао је законодавну власт у руке парламенту; прогласио да краљ, као шеф државе, не може доносити акте без учествовања владе и министра. Међутим, устав је имао и одредбе које су ограничавале основни принцип парламентаризма, а увећавале функцију краља. Краљу је, поред његовог

права да проглашава законе, додато и право да својим потписом још и потврђује законе. Као средство слабљења уставности, било је и право распуштања парламента од стране краља. Користећи ово право, краљ Александар је подвргао парламент својој вољи и интересима клице.¹ На тај начин слабила је важност парламента у очима народних маса. Послушна већина у парламенту стварана је сталном претњом распуштања парламента и расписивања нових избора, све до укидања устава 6. јануара 1929. године.

Приликом доношења устава, на Видовдан, за устав је гласало 223 посланика; против устава гласало је 35 посланика, међу којима и Врањанац Урош Стајић.² Седници Конституанте није присуствовало 158 посланика над се одлучивало о коначном усвајању устава.

Од група које су, у знан протеста, одсуствовале, због њиховог значаја и бројности, треба поменути: Комунистичку партију Југославије (58 посланика), Хрватску републиканску сељачку странку Стјепана Радића (52 посланика) и Клерикалну странку Словеније Др Антона Коросеца (27 посланика).

После доношења устава, Конституанта се, сутрадан, 29. јуна 1921. године, прогласила за законодавну Народну скупштину.

За изборе од 18. марта 1922. године, Државни одбор одредио је председнике бирачких одбора за гласачка места у срезу прешевском. Председници су били:³

у: Прешеву I — Александар Лазаревић, суплент гимназије, — Куманово;

Прешеву II — Зарија Ђорић, учитељ, — Бујановац;

Биљачи I — Петко Ђанковић, школски надзорник, — Прешево;

Биљачи II — Милан Раночевећ, учитељ, — Прешево;

Бујановцу — Антоније Стојиљковић, учитељ, — Београд;

Муховцу — Станко Митић, учитељ, — Левосоје;

Клиновцу I — Душан Петровић, писар првост. суда, — Куманово;

Клиновцу II — Станоје Младеновић, учитељ, — Света Петна;

Кленику I — Илија Зеленовић, писар првост. суда, — Куманово;

Спанчевцу — Радоња Петровић, учитељ, — Бујановац;

Жујинцу — Влада Симоновић, учитељ, — Жбевац;

Левосоју — Јован Протић, учитељ, — Клиновац;

Новом Селу — Драгомир Поповић, учитељ, — Шаинце;

Шајинцу — Милан Станисављевић, учитељ, Света Петна.

На изборима од 18. марта 1923. године изабрано је у земљи 312 народних посланика, дон је на изборима од 28. XI 1920. године изабрано 419 посланика.

1. Др Јован Ђорђевић, *Уставно право*, друго издање, Београд, 1976.

2. „Врањанске новине“, 1931. годиште, бр. 24 и „Политика“ од 29. јуна 1921. године;

3. „Службене новине“ Нр. Срба, Хрвата и Словенаца од 26. I 1923;

Кумановски округ, у чијем саставу је био и срез прешевски, бирао је три посланика и сва три посланичка места добила је Демократска странка. Носилац окружне листе био је Младен Николић, наставник у Куманову. Уз Николића изабрани су: поп Трајко Арсић и Димитрије Трајковић, свештеник из Кљечевца.⁴

На изборима од 8. фебруара 1925. године за наклоност бирача у округу кумановском, поред других борили су се радикали и демократе.

На изборима од 8. фебруара 1925. године за наклоност бирача у округу кумановском, поред других борили су се радикали и демократе.

Носилац радикалске окружне листе био је Јован Алексић, директор гимназије у Куманову.

На Алексићевој листи кандидат за народног посланика за срез прешевски био је Клиновчанин, Јован Протић, учитељ.⁵ Али, на овим изборима он није био изабран.

У изборном округу кумановском, 8. фебруара 1925. године, укупно је гласало: 24.085 бирача. Од тога броја странке и групе које су учествовале у избору, добиле су следећи број гласова:

Народна радикална странка:	12.930;
Демократска странка:	6.835;
Самостална демократска странка:	1.320;
Земљорадничка странка:	1.610;
Независни радници:	504;
Републиканци	885

На овим изборима Народна радикална странка у округу кумановском добила је два посланичка места, а Демократска — једно. За народне посланике од радикала изабрани су: Јован Алексић, директор гимназије; и Илија Вукотић, апотекар; од демократа изабран је Младен Николић, бивши народни посланик.⁶

Треба напоменути да је на овим изборима изабран за народног посланика, на листи Самосталне демократске странке, у округу скопском, некадашњи учитељ у Клиновцу, Давид Димитријевић.⁷

За изборе од 11. септембра 1927. године, Државни одбор је на основу чл. 8, у вези са чл. 52. и 53. Закона о избору народних посланика за Народну скупштину Краљевине Срба, Хрватска и Словенаца, одредио председнике бирачких одбора, и за срез прешевски сачинио овај распоред:⁸

4. „Политика“ од 21. III 1923.

5. „Службене новине“ од 30. јануара 1925. године;

6. „Политика“ од 12. и 14. фебруара 1925. године;

7. „Политика“ од 11. и 13. фебруара 1925. године;

8. „Службене новине“ од 20. јула 1927. године

у: Прешеву I — Милош Поповић, геометар, — Београд;
 Прешеву II — Војислав Гвоздић, монополски чин. — Скопље;
 Билачи I — Др Мирослав Зотовић, ленар, — Београд;
 Билачи II — Спасоје Абрамовић, чин. Мин. пољ. и вода, Београд;
 Бујановцу — Борислав Нејић, судија, — Куманово;
 Муховцу — Ђура Вујановић, — проф. Више пед. шк. — Београд;
 Жујинцу — Настас Димитријевић, пензионер, — Прешево;
 Кленику — Душан Петровић, учитељ, — Лесковац;
 Спанчевцу — Богдан Пајић, чин. Мин. шума и руда, — Београд;
 Клиновцу — Аритон Милановић, судски писар, — Пирот;
 Жбевцу — Миодраг Чолаковић, писар трг. суда, — Београд;
 Левосоју — Стеван Поповић, учитељ, — Левосоје;
 Новом Селу — Јован Николић, чин. стовар. дувана, — Скопље;
 Шајинцу — Драгомир Поповић, учитељ, — Шајинце.

На овим изборима борило се више странана и група за 315 посланичких места у Скупштини.⁹

По обављеном гласању, 11. септембра 1927. године, од 39.798 уписаних бирача у изборном округу кумановском, гласало је 23.564 бирача. Од оних који су изашли на биралишта, гласали су за следеће оне-ружне листе:

за листу:

Влајна Коцића:	7.075;
Милана Грола:	6.450;
Милоша Бобића:	4.583;
Јована Довезенског	3.407;
Јована Алексића:	1.457;
Тазима Хаџи Менића:	552 ¹⁰

Као кандидат са листе Влајна Коцића, као народни посланик, ушао је у Народну скупштину Јован Протић, учитељ у Клиновцу.

Егов рад у Народној скупштини запажен је и везан за оснивање институције као што је Коларчев Народни универзитет у Београду.

Протић је био члан Скупштинског одбора за проучавање и израду законског предлога о употреби Коларчевог фонда за оснивање универзитета за народно просвећивање. Он је у том одбору био и радио са тако гласовитим посланицима, као што су: Др Влатко Мачек, Јован Јовановић, Валеријан Прибићевић, Већеслав Вилдер, Милан Костић, Душан Срнец, Др Сигисмунд Чајковец и други.¹¹

Ову Скупштину разјурила је шестојануарска диктатура.

9. „Време“ од 11. септембра 1927. године;

10. „Службене новине“ од 22. септембра 1927. године;

11. „Службене новине“ од 23. децембра 1927. године;

Јован Протић се после шестојануарске диктатуре, па све до смрти, повукао из политичког живота.

На изборима за народне посланике од 8. новембра 1931. године, била је само једна земаљска листа. Њен носилац био је ђенерал и председник владе, Петар Живковић, уз краља Александра главна личност диктатуре.

У срезу прешевском за ове изборе било је уписано: 10.160 бирача; од тога броја пласало је: 9.160 бирача, или 84,4% од бирачког тела.¹²

Изабран је Драгољуб Јевремовић, лекар из Београда, иначе једини кандидат. Јевремовић, пре тих избора није имао никакве везе са народом среза прешевског, ни лично, ни по пореклу. Они који су састављали листу ђенерала Живковића по срезовима, просто су нашли срез за Јевремовића. Он ни пре ни после избора, није долазио у народ. Све што је радио, радио је са председницима, деловођама и благајницима општина. Ано је ишта учинио, учинио је за њих или њихову децу. У мандатном периоду за који је био изабран, у срезу прешевском није отворена ниједна нова школа нити која установа; није подигнута ни једна једина државна зграда, нити је направљен који пут. Тако је у празно протекло посланички мандат др Јевремовића.

На изборима од 5. маја 1935. године, биле су четири земаљске листе: листа Југословенске националне странке, чији је носилац био председник владе Богољуб Јевтић, листа Удружене опозиције, чији је носилац био др Влатко Мачек, листа Боже Максимовића и листа Димитрија Љотића. Кандидати за народне посланике на листи ЈНС били су: др Драгољуб Јевремовић, лекар из Београда и бивши народни посланик среза прешевског и Клиновчанин Аћим Поповић, инжењер у Скопљу. Кандидат на Мачековој листи био је Стојан Цветковић, адвокат у Куманову; на листи Боже Максимовића — Максим Тодоровић, а на листи Љотића — Светислав Мелбини.

Ови избори су расписани и одржани над је готово у свим земаљама Европе па и света било једно тешко, скоро ненормално стање. И над су биле у кризи и поремећају скоро све вредности: и политичке, и привредне, и социјалне, и моралне.

Иако је било више кандидата, на овим изборима у срезу прешевском није било праве опозиције. Али, и само то што је било више кандидата, учинило је да предизборна агитација и додири кандидата са народом, умаласеју политички живот у срезу. Главна изборна борба водила се између политички искуснијег Јевремовића и политичког почетника Аћима Поповића. Обојица су стали уз програм Југословенске националне странке и изборну политичку декларацију владе Бошка Јевтића; обојица су били кандидати режимијске странке, која своје политичко веровање изводи из основа шестојануарске диктатуре. Начелник среза прешевског, са оружаном силом којом је располагао, остао је неутралан, па је заузимао исту наклоност и према једном и према другом

12. „Политина“ од 10. новембра 1931. године

нандидату. У предизборном периоду, као и у току изборне кампање, уз Јевремовића су стале две главне општинске управе у срезу: бујановачна и прешевсна. Изгледало је да је тиме Јевремовић добио предност над Поповићем. Међутим, за бираче је Јевремовић био дошљак, који иано је четири године био посланик, није ништа учинио за срез, а Поповић је за њих био од старина грађанин среза прешевског, а новајлија у политици па су му веровали. Уз Поповића је стала већина учитеља. Они као да су предосетили моралну неисправност Јевремовића. Јер, он је исте године, убрзо после избора, био оптужен у познатој „Нашичкој афери”.¹³ Оптужен је и од суда осуђен, што је као народни посланик био ангажован и плаћен сумом од 100.000 до 200.000 динара да делује да се у Предлог закона о фидејномису унесу одредбе, које би биле повољне за „Нашичку”. Учители су у лицу Јевремовића препознали посланика рушветилију, који за паре оштећује државу, а заштићује интересе здружених богатих приватнина. Осим учитеља, уз Поповића је стао највећи број села Клиновачке рене и Пчиње. Таквом широком изборном опредељењу допринеле су две породице: трговачна породица Маринковић из Бујановца, која је имала разгранате везе са Албанцима у сливу Моравице, и породица сеосног баналина Литана, из Бараљевца, која је држала села оно Кленина и у Пчињи.

На петомјасним изборима 1935. године у прешевском срезу гласало је укупно 9.309 бирача. Од тога броја листа Бошна Јевтића добила је 9.122 гласа; листа Влатна Мачена 117 гласова; листа Божне Максиновића није добила ниједан глас; исто тако, без и једног гласа, прошла је и листа Димитрија Љотића.¹⁴

Појединачно гледано, кандидати су добили следећи број гласова¹⁵:

ЈНС — инж. Аћим Поповић	: 4.949;
ЈНС — др Драгољуб Јевремовић	: 4.243;
УО — адвокат Стојан Цветковић	: 117;
БМ — Максим Тодоровић	: 0;
ДЉ — Светислав Мелбини	: 0;

За народног посланика изабран је инж. Аћим Поповић.

Јевремовић, који је на овим изборима изгубио у срезу прешевском, добио је на другом кандидационом месту, у срезу млавском, чије је седиште било у Петровцу на Млави.

Народна скупштина, изабрана на мајским изборима, држала је свој први састанак 3. јуна 1935. године. Тада је саопштено да је листа председника владе Бошна Јевтића, добила 305 посланичких места, а листа др Мачена 67. Истога дана Југословенска национална странка основала је у Скупштини Југословенски клуб народних посланика. У

13. „Политика“ од 8. јуна 1935. године;

14. „Политика“ од 7. маја 1935. године;

15. „Политика“ од 5. јуна 1935. године

овај Клуб учланили су се сви народни посланици са листе Бошка Јевтића, па и посланик среза прешевског инж. Аћим Поповић. За председника Клуба, коме су управо тада приредили бурне овације, посланици су изабрали председника владе и носиоца земаљске листе Бошка Јевтића.¹⁶

Удружена опозиција је, на састанку од 30. маја 1935. године, донела Резолуцију, у којој се тврдило да је читава листа УО, са свима кандидатима и са свим присталицама њеним била стављена изван закона, те да је влада против опозиције покренула целокупан државни апарат, као против непријатеља државе. Резолуцију су потписали шефови УО — Љуба Давидовић, Јоца Јовановић, Др Влатко Мачек и Већеслав Вилдер.¹⁷

У току дебате у Скупштини, у вези са верификацијом мандата, 14. јуна 1935. године, министар унутрашњих дела Велимир Поповић, тврдио је да присталице опозиционе листе др Мачена, у току изборне агитације „... нису поштедели ни државни облин, ни државну целину, ни народно јединство, ни социјални поредан“...¹⁸

У ствари, овим говором министар унутрашњих послова у Јевтићевој влади потврдио је оно што је у Резолуцији УО речено: да влада и шефове опозиције, и посланичне кандидате, и њихове присталице квалификује као непријатеље државе.

Загребачки надбискуп др Бауер, после петوماјских избора, независно од оцена Удружене опозиције, поднео је меморандум о терору владине жандармерије у току изборне кампање и на сам дан избора. Лично је дошао у Београд и лично предао меморандум на три највиша места у земљи.¹⁹

У току верификационе дебате и избора скупштинског часништва, Богољуб Јевтић 21. јуна 1935. године подноси оставку целе владе. Мандат за састав нове владе добио је министар финансије у Јевтићевој влади, др Милан Стојадиновић. Чим је Стојадиновић саставио нову владу, дошло је до распадања Југословенског клуба народних посланика. Многи су напустили Клуб и Јевтића, као носиоца листе на којој су били изабрани. Стојадиновић је најпре формирао Клуб посланика скупштинске већине,²⁰ а касније и Клуб посланика новоформиране странке Југословенске радикалне заједнице — ЈРЗ, у народу познате као „Јереза“. Тако су се многи посланици, међу њима и Клиновчанин Аћим Поповић, у разману од два месеца, учланили у посланички клуб једне владе, напустили тај клуб и уписали се у клуб друге владе.

Стојадиновићева влада, од свог образовања 24. јуна 1935. године, прено распуштања Скупштине и одржавања посланичких избора 1938. године, па до свог пада 4. фебруара 1939. године никад није у

16. „Политика“ од 5. јуна 1935. године;

17. „Политика“ од 15. јуна 1935. године;

18. „Политика“ од 19. јуна 1935. године;

19. „Политика“ од 24. јуна 1935;

20. „Политика“ од 25. јуна 1935.

целини, у седници владе, са дужном пажњом расправљала како да се реши главни државни проблем — хрватско питање. Истина, Стојадиновић је, као председник владе, имао са др Маченом, као вођом хрватског народа, један разговор како да се реши хрватско питање, које је потресало Југославију од првих дана њеног оснивања. Састанак Стојадиновића и Мачена био је у једној приватној ловачкој кући, у Брежницама, на граници између Хрватске и Словеније. Стојадиновић је на том састанку, у разговору, заступао унитарни принцип уређења државе и не мењање устава до краљевог пунолетства и његовог увођења у краљевску дужност, а Мачен је тражио промену устава и федерално уређење државе.²¹ Нашавши се на потпуно супротним позицијама, и Стојадиновић и Мачен желели су да виде себе као победника у решавању овог државног проблема. Разишли су се и никад се више нису срели.

Док је Стојадиновићева влада, у унутрашњој политици у односу на државно устројство, остала на решењима устава из 1921. године и устава из 1931. дотле је донела дубоке промене у спољној политици. Постепено је напуштала великог пријатеља Југославије демократску Француску, а ујурбано се окретала диктаторским државама — фашистичкој Италији и нацистичкој Немачкој. Приближавајући се Хитлеровој Немачкој, Стојадиновић је разбио Малу антанру, па је, поред других, и он крив за судбину Чехословачке.

Разочаран у војничку неспремност западних демократија, Енглеске и Француске, Стојадиновић се приближава Хитлеру и склапа уговор са фашистичком Италијом, и то онда, кад су као жртве фашизма пале Абисинија и Аустрија, Шпанија се борила на живот и смрт, а сам он знао је да је на реду опупација Албаније. Правдајући своју спољну политику, Стојадиновић је говорио да је Југославији обезбедио мир на границама. За такву спољну политику имао је у Скупштини подршку народних посланика своје ЈРЗ странке, којој је припадао и посланик среза прешевског, инж. Поповић. А колико је та спољна политика била обмана народа, показало се априла 1941. године, кад су Југославију напали Хитлер и Мусолини, који су свечно обећавали неповредивост њених граница; кад се њима одмах придружила Мађарска, потом се нападу приључила и Бугарска, с којима је Стојадиновић склопио не обичан уговор о пријатељству, већ Пакт вечног пријатељства. Тад се показало да сви ти уговори нису вредни ни онолико, колико је вредео папир на коме су били написани. Баш онолико, колико је вредела фашистична реч!

У величању баш такве спољне политике, расписани су избори за народне посланике, који су одржани 11. децембра 1938. године.

Изборна кампања у срезу прешевском, као и сами избори, протекли су у сучељавању и судару два потпуно опречна гледишта у односу на уређење државе, политички систем, на вођењу унутрашње и спољне политике, на привредну и социјалну организацију, на решење главног државног проблема такозваног хрватског питања.

21. Др Милан Стојадиновић, *Ни рат ни пакт*, Ријена, 1970.

У односу на ова и друга питања супроставиле су се једна другој две велике политичке групације. Једна је владина странка, Југословенска радикална заједница — ЈРЗ, а друга Удружена опозиција, састављена од главних србијанских странака: Народне радикалне странке, са Ацом Станојевићем на челу, Демократске, са Љубом Давидовићем и Земљорадничке, са Јоцом Јовановићем, и савеза „пречанских” странака — Самосталне демократске странке и Хрватске сељачке странке.

Удружена опозиција договорно је одлучила да носилац земаљске кандидатске листе буде др Влатко Мачен, шеф Хрватске сељачке странке.

Владина странка — ЈРЗ у свему је бранила тада постојеће стање и била против сваке промене.

Удружена опозиција тражила је низ промена: од устава, првојануарског Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави до изборног закона.

За једанаестодецембарске изборе у срезу прешевском одржано је више кандидационих зборована на којима су орређени кантитати за народне посланике. Владина, ЈРЗ странка, чији је носилац земаљске листе био председник владе, др Милан Стојадиновић, одлучила је да изађе са два кандидата: један је био инж. Аћим Поповић, бивши народни посланик, са замеником Алилом Јудавертићем, трговцем из Прешева, а други — адвокат Драгутин Ђорђевић, из Београда, са замеником Ахметом Бенташевићем, џематским имамом у селу Несалцу.²²

Исто тако, Удружена опозиција одлучила је, на одвојеним кандидатским конференцијама, да на изборе иде са два кандидата: инж. Милошем Бобићем, бившим председником Београдске општине и бившим министром, и Антонијем Костићем, књиџаром у Бујановцу. За заменика Милоша Бобића одређен је Мустафа Љатифовић, трговац из Прешева, а за заменика Антонија Костића изабран је Ђорђе Трајковић, земљорадник из Рељана.²³

Фашистички „Збор” Димитрија Љотића кандидовао је Стевана Додића.

Сви наведени кандидати, свани за себе посебно, у одређеном року, испуњавајући и друге законске прописе, поднели су захтеве надлежном суду ради потврђивања својих кандидатских листа. Суд је, по обављању законских формалности, потврдио све листе истога дана над су и поднете.

„Југословенска народна странка борбаша”, на среској конференцији, одржаној почетном новембра 1938. године, изабрала је за свог кандидата Љубомира Лештаревића, студента медицине из Бујановца. Али, због неиспуњења других законских услова, кандидатска листа Љубомира Лештаревића није ни подношена суду на потврду.

22. „Политика” од 25. новембра 1938.

23. „Политика” од 27. новембра 1938.

Тако је, у законском року, у надлежном суду потврђено пет кандидатских листа за срез прешевски,

Конечно, и Касациони суд је, у другој половини новембра, потврдио и земаљске кандидатске листе: листу др Милана Стојадиновића, листу др Влатна Мачена, листу „Збора“ Димитрија Љотића и листу „Југословенске странке борбаша“.

За изборе за народне посланике одржане 11. децембра 1938. године, нандидовала су се два Клиновчанина: инж. Аћим Поповић за срез прешевски, на владиној листи, и Станко Јанковић, свештеник у Куманову, за срез неглиговски, на листи Удружене опозиције.

Главни државни бирачки одбор одредио је и председника бирачких одбора за гласачка места у срезу прешевском. За председника бирачких одбора одређени су:

- Прешеву 1 — Милош Протић, судија Окружног суда у Врању;
- Прешеву 2 — др Драгољуб Антонијевић, санитарски референт среза прешевског;
- Бујановцу — Спира Гроздановић, судија Сресног суда у Прешеву;
- Миратовцу — Манојло Сентић, учитељ у Врању;
- Кленику — Данило Поповић, учитељ у Кленику;
- Спанчевцу — Витомир Трумбуловић, сресни школски надзорник у Прешеву;
- Кршевици 1 — Димитрије Величковић, шеф Шумске техничке секције у Ристовцу;
- Кршевици 2 — Данило Раденковић, учитељ у Клиновцу;
- Шаинцу — Сима Протић, учитељ у Клиновцу.²⁴

За разлику од претходних избора за народне посланике, када су срески политички центри били варошице — Прешево, као средиште сресног начелника и целокупне сресне управе, и Бујановац, као главно трговачко место, на овим изборима, стицајем околности, Клиновац је постао политички центар за срез прешевски. Из Клиновца је био родом главни кандидат владине странке, а опет главни кандидат Удружене опозиције управо из Клиновца имао је уз себе многе клиновачке домаћине, напредније млађе људе, и као своје најближе сараднике, клиновачке студенте.

Док је инж. Аћим Поповић целу своју агитацију темељио на ставовима и политичкој пракси ЈРЗ странке, дотле су опозиционо расположени студенти из Клиновца, Жбевца, Прешева и Големог Дола деловали са становишта Удружене опозиције и понајвише са становишта Уједињене студентске омладине Београдског универзитета. Иако су помагали бившег председника Београдске општине и бившег министра инж. Милоша Бобића, студенти су, заједно са сељацима који су муно-

24. „Политика“ од 23. новембра 1938. године.

трпно обрађивали своју земљу, и сељацима-београдским сезонским и сталним радницима, у свим селима прешевског среза створили праву опозициону атмосферу.

Танва атмосфера зачета је у Београду са Клиновчанима далеко пре ових избора, још 1936. године, за време општинских избора. Клиновчани су тада држали две главне београдске циглане: циглану Милишића и циглану Јаћимовића. Они су на овим цигланама били главна и добра радна снага.

Клиновчани надрмције, заједно са Брњарчанима, једини су, између два светска рата, постављали и одржавали надрму по београдским улицама. Ту су били и Клиновчани мајстори зидари и тесари; па још и трамвајџије из Кршевице и Јастрепца. Сви они били су повезани или су заједно радили са сезонским радницима из моравских, моравичких и пчињских села. Многи од њих су у Београду и дошли у везу са напредним радничким покретом. Са свима њима, на цигланама, по приватним становима, у којима су групно становали, по одређеним пивницама на Ђерму или одређеним кафанама на Карабурми, клиновачки студенти одржавали су састанак на којима су се водили разговори о разним политичким и социјалним питањима. Студенти су веровали у бољу будућност и на састанцима стварали расположење за ту будућност, и придобијали људе за њу. Отуда су поједини млађи сељаца-сезонски радници из Клиновца, Жбевца, Љиљанца, Кршевице, и више пчињских села, учествовали у масовним протестима и демонстрацијама, а највише њих у демонстрацијама против Конкордата и против настојања Стојадиновићеве владе да Конкордат спроведе у живот. Толико су се били уклопили у политички живот Београда да су сви Прешевљани циглари, надрмције, зидари, тесари, трамвајџије, помоћни грађевински радници и радници Београдског водовода и канализације, заједно са цигларима из власотиначких и пиротских села, у правилном строју, по четири у реду, са блех музином власотиначких циглара, и студентима Клиновчанима на челу, приликом доласка Мачена у Београд и састанка његовог са Ацом Станојевићем, Љубом Давидовићем и Јоцом Јовановићем, дошли са тада празног простора код „Лиона“, где су се били окупили, па Александровом, Београдском и Немањиним улицом до саме железничке станице, где је огромна маса света приредила дочек Мачену.

Тано су студенти Срби и студенти Албанци из прешевског среза стварали опозициону атмосферу. Зато је на предизборним конференцијама, на којима је присуствовао и Милош Бобић, то опозиционо расположење против владе, па тиме и против владиних кандидата, само појачавано, а разлике у ставовима о многим питањима продубљиване.

Главни кандидат Удружене опозиције и студенти са њим одржали су предизборне конференције у Прешеву, Жујинцу, Норчи, Чукарни, Големом Дољу, Биљачи, Ослару, Левосоју, Жбевцу, Кршевици, Клиновцу, Малом Буштрању, Барбацу, Новом Селу, Владовцу, Мездраји. На тим конференцијама опозициони кандидат Бобић говорио је о погледима на унутрашњу и спољну политику, на устав, на слободу

штампе, слободу збора и договора. Тих и смирен, никад није напао личност, чак није ни спомињао ни главног ни секундарног владиног кандидата, који су му били изборни политички противници. Осуђивао је владу, председника владе Стојадиновића, и његове поступке, нарочито поступке у спољној политици.

Са нама је, у предизборној кампањи, увек ишао председник општине у Жујинцу Аритон Узуновић, настањен у Чукарни. На последњим општинским изборима изабран је за председника општине, као опозициони кандидат. На многим конференцијама он је ближе говорио о тешноћама села и сељана, о аграрној политици владе, о томе како се ратарски и сточарски производи продају у бесцење, а све оно што град производи, фабрике или мануфактура, толико је скупо да је скоро недоступна сељану.

На неким конференцијама у пчињским селима, у којима се од пољопривреде једва могло живети, па су се многи становници тих села, идући трбухом за крухом, били растурили широм земље, говорио је радник Београдског водовода и канализације Ђорђе Тасић Црни, родом из Мездраје. Он је давао богату слику социјалних проблема, невоља и тешкоћа ових радника. Говорио је о становању у бројним групама, исхрани, ниским надницама и никаквој здравственој заштити.

На конференцијама по селима у околини Прешева и у самом Прешеву, тамо где је помешано српско и, како се онда говорило, арнаутско, или пак тамо где је било чисто арнаутско становништво, говорили су на српском, а нека објашњења давали и на албанском језику, студенти Албанци: Абдула Саћиповић из Големог Дола, и Шаип Мустафовић из Прешева.

Студенти Срби и студенти Албанци говорили су са платформе Уједињене студентске омладине Београдског универзитета. А пошто је то била година када су Хитлерове трупе, у марту, умарширале у Аустрију, а немачка влада одмах прогласила Аншлус — припајање Аустрије Немачкој, клиновачки студенти говорили су на тим конференцијама о томе да је нашој земљи, потпуно супротно изјавама владе у Народној скупштини, која је ту владу и у томе подржавала, запретила опасност, да се немачки фашизам спустио на наше границе, на којима се већ, претећи, вије нукасти крст; да је слобода наше земље у питању, да је потребна слога међу нашим народима и савез са демократским земљама Енглеском и Француском и савез са Совјетском Русијом. Апелујући на патриотска осећања, студенти су указивали да је после Аншлуса пут на Јадран природан пут Немачке, да су Словенија и Хрватска већ у сенци нукастог крста, да у Војводини већ марширају јуришни одреди, а да Србији поново прети 1914-та.

Социјална гледишта, која су излагали студенти, била су у складу са оним како су их видели председник општине Аритон Узуновић, насније, у току народноослободилачке борбе, партизански командант места, и Ђорђе Тасић Црни, из Мездраје, радник Београдског водовода и канализације. Обично се, у складу са сложеним социјалним гледиштем,

са патњама и тешкоћама сељана на које се указивало, на завршетну конференције певала песма:

Устај, сељо, устај, роде!
 Да се браниш од госпoде,
 Од госпoде министара,
 Посланика и жандара . .

Први пут је ова песма запевана на скупу у селу Жбевцу. Над је група људи, међу којима се истицао Донча Димитријевић, отпевала ову песму, нагнуо се према мени кандидат Бобић и рекао ми да му је мало незгодно да слуша ову песму, јер је и сам био министар. Казао сам му да је то песма против рђавог и неспособног чиновништва, против оних министара, који су стварали такве законе, којима се сељан пљачкао, а они сами лично били корупционаши, па против посланика, који су такве законе у Скупштини изгласавали, и, уопште, помагали владу у противнародним унутрашњим и спољним пословима, баш као што су чинили посланици и кандидати ЈРЗ, против којих се, заједно са њим, ево, боримо. Ништа ми на то није рекао, па не знам како је даље ту песму примио. Знам сигурно да су је Жбевчани прихватили као своју. И отада она је била саставни део сваког нашег скупа. Њоме су сељаци лечили своје патње и огорчења.

Владина странка, Југословенска радикална заједница, одржала је манифестациони збор у Куманову, 6. новембра 1938. године. То је био главни манифестациони збор ЈРЗ за вардарску бановину, за срезове: жеглиговски, кратовски, кривопаланачки, прешевски и овчеполски. Главни говорник збора био је Милан Симоновић, министар правде у влади Стојадиновића. Он је био кандидат владине листе за срез жеглиговски, а заменик му је био Трајко Лопаревић, трговац у Куманову. Збору су присуствовали и сви посланички кандидати, сви срески начелници и многи полицијски писари наведених срезова. Осим других, на збору је говорио и инж. Аћим Поповић, посланички кандидат за срез прешевски.

Срески начелник среза прешевског, Бонефачић, са целокупном жандармеријом, безрезервно је стао уз инж. Поповића, главног кандидата владине странке и владине листе. У нама, припадницима Удружене опозиције, он је гледао непријатеље и рушиоце државе. Он и његова жандармерија тако су се према нама и понашали. Ни на једној предизборној опозиционој конференцији, а одржали смо их у многим селима, није било ниједног инцидента. Није било чак ни вербалних супростављања жандармерији. Претпостављајући да на наше конференције могу бити послати и инструирани провокатори, увек смо, на самом почетку конференције, упозоравали на то и молили све присутне да одмах уклоне такве, чим се провокативно почну понашати.

Ипак, прва провонација дошла је баш од жандарма. То се збило у Бујановцу, 13. новембра 1938. године. Општинска управа у Буја-

новцу, без обзира ко је био председник општине, била је, скоро увек, уз владиног кандидата: док је на петوماјским изборима 1935. године, над је председник општине био Јован Караџић, била уз кандидата др Драгољуба Јевремовића, са листе председника владе Бошка Јевтића, дотле је на овим изборима, над је председник био Тома Маринковић, била уз главног владиног кандидата са ЈРЗ листе Милана Стојадиновића. Поред предизборних конференција, које смо са главним кандидатом Удружене опозиције, инж Бобићем, одржали у многим селима прешевског среза, заказали смо за 13. новембар, у недељу, конференцију у варошици Бујановцу. То је била конференција за Бујановац и околна села: Жбевац, Љиљанце, Раковац, Трновац, Краљеву Кућу, Карадник. Конференција је требало да се одржи у хотелу Цвејића. Са групом од око сто педесет људи, ушли смо са главног друма Врање — Куманово, од цркве Светога Петра, улицом која је водила право у центар Бујановца. Код старе Општине, у самом центру, била се окупила повећа група Бујановчана јерезоваца. Испред те групе стајало је неколико жандарма. Кад смо ми наишли јерезовци су почели да вичу: „Доле опозиција! Живео Аћим Поповић!...”.

Наша група одмах се упутила у правцу хотела Цвејића, узвикујући: „Живела Удружена опозиција! Живео Бобић!” Ушли смо у хотел, распоредили се, и у томе су почеле да пристижу присталице опозиције из Карадника, Краљеве Куће, Раковца. Кад су се хотел и простор пред њим испунили присталицама опозиције, у хотел је ушао командир жандармеријске станице са још два жандарма, сва тројица са ножевима на пушнама. Обратио се Бобићу, додуше формално учтиво, уз војничко салутирање, и затражио да наша група одмах напусти Бујановац, јер, наводно, јерезовци прете да ће нас свим расположивим средствима напасти, а он им се, са оно мало жандарма што има, не може супроставити. Бобић је протествовао против таквог става командира, који, уместо да одржава ред, врши притисак.

Људи су се узнемирили. Јаков Пешић, из Цветновске Махале у Жбевцу, поче вичући да пита командира и жандарме: „Ко вас шаље да нам растурасте конференцију, кандидат Поповић или председник општине Маринковић”?!.

Али, ту нинанви протести нису помогли. Одмах се договорисмо да не стварамо злу атмосферу, поготово што је захтев командира у ствари захтев за растурањем конференције. При томе, жандармерија не само што нам не гарантује безбедно одржавање конференције него ће и она физички деловати против нас.

Кад смо почели да напуштамо хотел, јерезовци су се од Општине упутили према хотелу, бацајући каменице у правцу наше групе. Оно хотела одједном измиле око петнаест жандарма. И уместо да обуздају јерезовце и да их спрече у вршењу нереда, они опколише нашу групу. Уз Бобића и нас неколицину студената, стално је ишао командир станице и неколико жандарма. Пратиле су нас тако све до раковач-

них и краљевикоућских ливада. Онда су нас оставили и вратили се у Бујановац. Тад се нама придружило више сељана из Раковца и Краљеве Куће, и то они, који нису били намерни да у Бујановац дођу на нашу конференцију. Из села су спазили гунгулу, па нам се, ево, придружују. После тога смо, под отвореним небом, по благом и сунчаном времену, у сред бела дана, уместо у Бујановцу, збор одржали у пољу, на међи раковачног и краљевикоућског атара, на очиглед оба села, у присуству око двеста људи. Учесници збора уверили су се, између осталог, и у то да је полиција против нас, а отворено уз кандидата владине листе.

Оно што је жандармерија и полиција наговестила у Бујановцу, збило се у Кленику, 2. децембра 1938. године. Тога дана су у срезу прешевском пале прве жртве, од ослобођења овога краја од Турана, у напанаји за избор народних посланика.

Био је петак, пазарни дан у Кленику. Очевинао се скуп Удружене опозиције, па је велики број људи од раног јутра пристизао у групама. Варошица, како се Кленике тада управно третирао, већ је око 10 часова била цела испуњена присталицама опозиције из пчињских, и козјачких села од манастира Прохора Пчињског до Ђермана, са планине Рујна и из Моравице, па из моравских села и села дуж Клиновачке рене.

Међутим, тога дана био је и скуп целокупне полиције и жандармерије среза прешевског. Толико их је било да су се црвено опточене жандармерске шапке мотале по целом Кленику, од цркве Свете Петке до изласна из Кленика и пута који води за Спанчевац. Чак и цео пут од моста на Дрежничкој реци до Кленика био је поседнут полицијом, жандармима и финансима.

Група језероваца, присталица кандидата Поповића, потпомогнута полицијским писаром Александром Серчевићем и жандармима, покушава да раздвоји окупљене опозиционаре и да се пробије у центар варошице. На челу те групе ишао је председник кршевичке општине Алекса Антић, а уз њега, са заставом у једној руци, Александар Ристић из Клиновца. Пошто нису успели да разбију и раздвоје групу опозиције, писар Серчевић, код радње Аритона Стевановића — Штамболије, вади пиштољ и прети да ће пуцати. Силом хоће да створе простор за владине присталице. Кордон жандарма, са исуканим ножевима на пушкама насрћу на масу опозиционара и настоји да раздвоји у више мањих група, да их разбије и растера. Али, присталице опозиције још више се згуснуше и збише. И уколико је полицијски писар са жандармима више насртао, утолико су присталице опозиције више збијали своје редове, држећи се за руке. Тад настаде велико комешање; Жандарми се, на очиглед масе, помешаше са владиним присталицама, а пушке са ножевима уперише на нас. У тим тренуцима био сам у првом реду опозиционе масе, насупрот полицији и жандармерији. Оно мене велики број Пчињана и Жбевчана. У знак протеста против ованвог поступка полиције, заорише се повици: „Доле јереза! Доле

Стојадиновић"! Кад је маса грмнула, одјекивало је огранцима Рујна, а ехо се разлегао Клиновачком реном.

Јерезовци су, уз помоћ полицијског писара и толиких жандарма, успели да од цркве Свете Петке, око које су се дуго задржавали, дођу до куће учитеља Данила Поповића, односно нафане, коју је некада држао Тоде Велешанче. Маса опозиције испуњавала је цео простор Кленичне пијаце: од куће Данила Поповића до дућана Косте Стајића, и даље, у јужном правцу, у једном краку, до нафане Анте Србиновића, а у другом до Општинекленичне, у правцу Бараљевца.

После громних поклика и са једне и са друге стране, све се утишало и примирило, као затишје пред буру. Тако је и било. Нагло је дошло до комешања у групи ЈРЗ, а онда плануше њихови повици: „Доле опозиција! Доле Бобић!“ Са наше стране је одмах одјекнуло: „Доле Јереза! Доле Стојадиновић! Доле влада!“

У таквој атмосфери, изненадно и безразложно, огласила су се три узастопна плотуна. Жандарми су пуцали у масу опозиције. Али, срећом, већина увис, изнад људских глава.

На тренутак пре пуцњаве, руком ме повукао неко из пчињских села, и данас мислим да је то био Крста Станојевић из Новог Села, брат београдског опозиционара, шофера Аце Станојевића. Повукао ме и рекао: „Зар не видиш, жандарм нишани у тебе!“ А тај жандарм био је клиновачки зет Радмановић. Са Крстом се после тога никад нисам срео. Чуо сам да је после другог светског рата више година био члан Општинског народноослободилачког одбора, а затим и председник Општине новоселске. Ја сам се после његових речи покренуо са места и мало сагнуо. А само мало тренутана после тога, зачуо се застрашујући грохот жандармских пушана. Децембарско кубе кленичког неба злобно се проломило. Намах је, и поред толике масе света, настао тајац и тишина. Као да се све умртвило. Онда се маса и са једне и са друге стране растурила и разбежала, а кленичке дућанције хитно затворише радње. За тренутак је цело Кленине опустело. На попришту остадоше само жандарми.

Два човека ленала су на средини кленичне пијаце. Крв из њихових тела бојила је кленичну калдрму. Један од њих био је Стојко Петровић из Раковца, а други Серафим Нешић из Жбевца. Обојица су били тешко рањени у главу, а нигде никог око њих. Био сам млад па ме је та слика страшно ужаснула. Али, својим очима сам видео да им је први пришао кленички лекар, родом из неког места у Манедонији. Поглерао их, указао им прву помоћ и брзо се вратио.

Ја сам стојао, као унопан, наспрам радње браће Тројана и Косте из Света Петке, на источној страни. Тад ми је пришао неко из куће Илије Вука, поткнивача, ухватио ме испод ране и пријатељски повео својој кући, која је била пуна људи, нарочито Пчињана, али и из рујанских села. Ту сам се врло кратко задржао а много прибрао. Кад сам изашао, угледао сам Јована Караџића и још два-три човека, пришао им, па

заједно саченасмо болничка кола Болнице у Врању. Та кола је тражио кленички лекар, а послао их присталица опозиције др Слободан Паламаревић, хирург.

Лекар и нас неколицина сместисмо у кола Серафима и Стојка. Они, тешко рањени и искрвављени, нису знали за себе. Таман њих сместисмо, појави се, не знам откуда, Сава Кушановић — Марновић из Клиновца. Рањен у десну руку па му одело крваво, нарочито рукав. И њега сместисмо у кола.

Сва тројица примљена су на хируршко одељење Болнице у Врању. Свесрдно их је прихватио хирург Паламаревић. Стојко Петровић, тешко рањен у главу, умро је истога дана. Серафим Нешић, такође тешко рањен у главу, после лежања у Болници, изашао је са веома тешким последицама у говору, у просуђивању, у ходу. Живео је још кратко време, па је, сав изгубљен умро у Жбевцу. Сава Кушановић је, како стоји, у Уверењу Болнице у Врању, рањен у десну руку, „испод прегиба ланта... Рана дугачка 12 сантиметара, широка 4 сантиметра, дубока 3 сантиметра... Болесник је ступио у Болницу на лечење од повреде 2. XII 1938. године, а из исте изашао 10. I 1939. године... на властити захтев”.²⁵

Истога дана над су жандарми пуцали у масу, многи учесници овог опозиционог скупа говорили су да је Алекса Антић, председник кршевичке општине, који је био у истуреном реду ЈРЗ, пуцао из револвера у масу и ранио Серафима Нешића. Многи од нас су то прихватили и у то веровали. Ја сам се, по изласку из затвора, распитивао једно три-четири месеца код многих учесника у овом догађају, али се нико није нашао, који би потврдио да је лично то видео... Сви су изражавали само веровање да је Алекса пуцао. Поред тога, нико од нас није знао ни да именује жандарме који су у масу пуцали, а сви смо били очи у очи са њима. Међутим, из Решења команданта Вардарског жандармеријског пука, пуковника (Јована) Д. Јовановића, бр. 1000 од 9. марта 1939. године,²⁶ види се да су Стојка Петровића тешко ранили у главу, а Саву Кушановића у десну руку, жандармеријски наплар тит. поднаредник Петар Башић и жандармеријски наплар Душан М. Снерлић.

Ми који смо 2. децембра 1938. године били у Кленину у опозиционим редовима, чудили смо се зашто а још више откуда толико жандрама у Кленину, али не и у томе да је ту била само полиција среза послао у Кленике целу жандармерију среза прешевског. Оцена наша тачна је била само у томе да је 2. децембра 1938. било премного жандарма у Кленину, али не и у томе да је ту била само полиција среза прешевског. Срески начелник је ту послао не само полицијског писара Александра Серчевића и целокупну жандармерију среза прешевског већ и кумановску жандармерију. То данас /сазнајемо из поменутог Ре-

25. Оригинал овог уверења налази се код Саве Кушановића, а фотонопија Уверења код аутора.

26. Оверени препис овог Решења налази се код Саве Кушановића а фотонопија код аутора.

шења команданта и Вардарског жандармеријског пука, у којем се каже да су и Башић и Скерлић из кумановске жандармеријске чете, те да се „... оверен препис овог Решења достави командирџу Кумановске жандармеријске чете ради извршења...“ Питање на чији захтев и зашто је срески начелник Бонефачић тражио, због скупа опозиције у Кленнику, испомоћ жандармерије, која је припадала жеглиговском срезу, ни до данас није рашчишћено. Пребацивање жандармерије из једног среза у други, ради испомоћи, практикује се кад је ванредно стање, или кад су се збили ванредни догађаји. Свега тога тада није било у срезу прешевском. Удружена опозиција није направила ниједан инцидент. Ко је дао одобрење за ванредно пребацивање жандарма из жеглиговског у прешевски срез? Да није, можда, министар правде у влади Милана Стојадиновића, кандидат у срезу жеглиговском на листи ЈРЗ Милан Симоновић? Ако одобрење и не носи његов потпис, кумановска жандармерија није дошла у Кленике без његовог знања. А, вероватно, и знања владиног кандидата у срезу прешевском инж. Поповића.

У поменутом Решењу каже се даље да је „... маса УО напала жандарме у циљу да их туну и злостављају... а када су неки из те масе ухватили за службене нарабине, они су (Башић и Скерлић)... опалили по један бојеви метак и том приликом један је метак ударио Кушановић Саву... у подлактицу десне руке и лако га повредио, а други метак Петровић Стојка... у главу, наневши му тешку телесну повреду...“

Образложење Решења пуно је контрадикторности и нетачних тврдњења. Засновано је не на чињеницама, већ на претпоставкама. Нестинито је тврдњење да је маса Удружене опозиције напала жандарме, а још мање је истинито да их је напала са циљем да их разоружа и побије. И само Решење не наводи да је ико од жандарма повређен. Нико из опозиционе масе није пуцао, па је логично да није пуцано ни на жандарме. У Решењу се каже да су жандарми Башић и Скерлић испалили по један бојеви метак, што би значило да су пукле само две пушке. А сви који су тада били у Кленнику, па и они удаљени од Кленника 2—3 километра, чули су три узастопна плотуна.

Решење команданта Вардарског жандармеријског пука, које је донето 9. марта 1939. године, садржи један невиђени цинизам: убице се ослобађају одговорности, а наређује се да се Решење, уз потпис, саопшти Стојку Петровићу, иако је Петровић од жандармског метка усмрћен три месеца пре доношења Решења. Још се наређује да се од њега наплати метак, који га је у гроб отерао. Уз то „... да се наплаћеним новцем даље поступи по закону и припадљивости“.

Такав цинизам Решење показује и према Сави Кушановићу, па је он и платио тај метак, којим су га у десну руку ранили.

У току изборне кампање и на дан крвопролића у Кленнику, заједно са масом Удружене опозиције, били су ови студенти: Данило Стевановић, студент права из Жбевца. Једино је од студената Клиновчана тада био одсутан Мирко Кушановић; иначе, присталица опозиције.

После крвавог догађаја, који је извела полиција, знало се шта нас студенте чека. Отуда је Пера Трајковић напустио Кленике са гру-

пом Жбевчана и Кршевљана; Данило Стевановић је одмах преко Малог Буштрања прешао из прешевског у пчињски срез; Милорад Стевановић и ја, после одласка болничких кола са рањеницима, отишли смо у Клиновац мојој нући, а одатле право у Врање. Било је потребно што пре прећи са територије једнога среза на територију другог, из прешевског у пчињски, и тако избећи први бес окрвављених жандарма. Данас се из докумената види да смо тим прелажењем избегли хапшење на сам дан крвопролића. Јер, срески начелник Бонефачић, телефонском депешом²⁷ наређује командиру Жандармеријске станице у Кленуку: „Одмах похапсите коловође данашњег нереда на жандарме...” А за коловође је, као што се из докумената види, сматрао нас студенте. Овим телеграмом се уједно злочин полиције оправдава непостојећим нападом опозиционе масе на полицију.

Кад смо Милорад и ја стигли у Врање, брзо смо се тамо нашли са Данилом Стевановићем и Петром Трајковићем. Суботу смо провели у Врању, а у недељу увече, 4. децембра, са још неким познаницима, били смо на вечери у хотелу „Европа”. Док смо вечерали, дођоше жандарми по нас. Опколише сто за којим смо вечерали и затражише легитимације. Сваки од нас имао је студентски „Бачки лист”. Прво затражише легитимацију од Данила, погледаше у „Бачки лист” па у него списан, захвалише Данилу и вратише му легитимацију. Онда затражише од мене; пружих им своју легитимацију, погледаше и рекоше да ме „у име закона” лишавају слободе. Милорада, као и Данила, оставише на миру, а Перу, као и мене, лишише слободе. Из „Европе” нас поведоше главном улицом до среског начелства, које је било у згради, чија фасада личи на фасаде зграда оријенталног типа, у којој је данас Општина врањска. Предадоше нас полицијском писару, а он нареди те нас прво претресосе, па нам одузеше наишеве од панталона и пертле од ципела; обојицу, потом, одведоше у срески затвор, који је био уз само начелство.

Тако, Пера Трајковић и ја проведосмо ту ноћ у врањском затвору. Сутрадан, 5. децембра, рано ујутру, изведоше нас из затвора и одведоше до оног истог полицијског писара. Он нам тек тада саопшти да смо ухапшени, како рече, као коловође и предводници масе, која је напала жандарме са намером да их разоружа и побије. А пошто такве оптужбе стижу од жандармеријске станице у Кленуку и од Начелства среза у Прешеву, то нас мора упутити у Прешево. Затим писар нареди жандармима да нам вежу руке ланцима, а њима предаде ант у затвореној коверти.

Од депеше Жандармеријске станице у Кленуку бр. 1281 од 4. децембра 1938. године, и наређења Начелства среза у Прешеву, пов. бр. 1649/38, ја сам означен као првооптужени. Отада па све до 13. јануара 1940. године, у свим актима од среског начелства до Државног тужиоца при Државном суду са заштитом државе, тај предмет водиће се под „Стојановић Стојадин и остали”. Тако је и у Архиву регистрован.

27. Историјски архив Врање: предмет: Стојадин Стојановић и остали. Фотокопија ове депеше налази се код аутора.

ЖАНДАРМЕРИЈСКА СТАНИЦА ВРАЊЕ

Бр. 2074.
 5 децембра 1938.

ВРАЊЕ

Стојановића Стојановића и др.
 студенте спроводи.

НАЧЕЛСТВУ СРЕЗА ПРАВЕДНОСТИ Прешево.

на основу грађења жандармеријске станице у Кленику Бр. 1261 од 4 децембра 1938. год. — ДВНБЕ, а у вези наређења тога среза Пов. Бр. 1649/38. год. спроводи се спроводи се начелству Стојановићу Стојановићу и Трајковићу Трајковићу из сета Жбевца који су као коловође у сукобу жандарма и грађана у Кленику учествовали.

Именовани су у вароши Врање пронађени и по патроли ове станице поднареднику Десани Давиду, жандармима Србодановићу Радо и Јурчићу Илији дана 4 XII. т. г. улашени, приликом претреса код именованих није ништа сумњиво пронађено, једино код Трајковића је пронађен један метак неопашан са капском пробијеном, за који је изјавио да не зна од куда му је који метак потиче од револвера б. 35. који се метак прилаже.

С молбом на надлежност.

Заступа:

Жандарма станице поднаредник,
Давид Д. Десанић

Спроводница жандармеријске станице Врање

Зимска облачна ноћ у Врању. На улицу само нас двојица, везаних руку, и два жандарма са пушкама. Све тано до железничке станице. Спроводи нас раним јутарњим возом за Прешево, у које стиго смо у свануће. Над жандарми обавише одређене формалности, ми дођосмо у надлежност командира пршевевске Жандармеријске станице. Скоро истовремено, спроводници нам скидоше ланце са руку и оста више у једној од соба станице. Око подне, командир нас предаде у Начелству среза, полицијском писару Стојану Трифунувићу, а овај нареди те нас одведоше у срески затвор, у коме нађосмо адвоката Стевана Поповића, који је заједно са нама био у Кленику 2. децембра 1938. године.

Документа казују да су адвоката Поповића тужили Начелству среза у Прешеву: инж. Аћим Поповић, посланични кандидат, Алекса Антић, председник кршевичке општине, и Данило Ђорђевић, председник кленичке општине. Инж. Аћим Поповић, кандидат на ЈРЗ листи Стојановића, после крвопролића у Кленику, истога дана, у Начелству среза у Прешеву, дао је исказ у којем каже: „За време моје агитације по селима у општини кленичкој увидео сам а и од својих пријатеља сазнао, да су Поповић Стеван, адвокат из Београда, који нити је житељ овога среза, нити посланични кандидат; Јован Караџић студент права из Бујановца и Тасић Аритон — председник општине жујинске — за

нога је Начелство већ издало потерницу, али се он крије по разним селима овога среза, створили организацију, припремили неке сељане-букаче из опозиције, да мене сачекају и убију, како би тиме придобили моје људе да гласају за опозицију.

Ови организовани букачи под вођством и саветом напред означених лица на територији општине кршевичке пресрећу моје присталице и др. мирне грађане, тучу их и прете да не смеју гласати за владиног кандидата, већ да морају гласати опозицију.

Сем тога на путевима дању и ноћу пресрећу свако лице и кола — тражећи мене да убију. . .²⁸

Врхушко начелство и начелство, општине
у селу Кршевичкој.

Сем мене због тога да бих
напустио или чиме измишљивао
класу, да извршавају неке
уради лица.

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

[Handwritten signature]

Задња страна саслушања инжењера Аћима Поповића од 6. 12. 1938. године.

Алекса Антић, председник општине кршевичке, који је за време крвопролића у Кленику био на челу владиних присталица, уз полицијског писара Серчевића, у својој изјави-тужби, у Начелству од 5. децембра 1938. године, наводи: „Манасијевић Урош, Недељковић Петко, Арсић Спира и Пешић Сима из Жбевца, по директивама Поповић Стевана — адвоката из Београда — који у овом срезу буну народ, прете ми

28. Историјски архив — Врање: предмет: „Стојановић Стојадин и остали“. Фотокопија исказа — тужбе инж Аћима Поповића у Начелству среза прешевског налази се под аутора.

да ће ме убити, премлатити и нућу минирати; ово због тога што не припадам опозиционој групи чији су они припадници. . ."²⁹

Р Е Ш Е Њ Е

Ово начелство повремено је кривичну истрагу противу Стојановића Стојадина студента филозофије из Клиновца и Трајковића Петра студента права из Мобила, због дела из чл. 1 тач. 7 Закона о заштити јавне безбедности и морала у држави, кривично по чл. 2 истог закона; што су 2 овог месеца у варошници Кленци са другима организовали стотину грађана овога среза, пристајалице Мобила и Мобла кандидате овога среза на листи др. Лицеја, који су били наоружани државним пушкама, гвозденим мачкима, меткама и оружјем. Са овим организованим људима покушали су извршити напад на групу пристајалице новинара Кленца, кандидате овога среза на листи др. Стс. дејственика. Када ни је извршен напад са чиновником овога начелства Г. Сербелићем Александром спремно да нападне супротну групу, али ни су нападари с Николем да ни повину и распуштају и тиме изазвали употребу оружја од кандидата, којим приликом су тежко повређена два а лакше три лица.

Према овоме и на основу 29, 29, 30, 36, и 37 Закона о државној полицији у државној држави, начелство среза прешевског:

Р Е Ш Е Њ Е

Да Стојановић Стојадин студент филозофије из Клиновца и Трајковић Петар студент права из Мобила, са време истраге буду у истражном затвору овога начелства.

Из ове решења сходно пропису 3 37 напред пом. закона, окривљени новинају право кривце.

Решење оправдавано одноштити на даље по закону поступити.

Решење у начелству среза прешевског 6-III-1938 год.

Деловодна-чиновник,

Ош: М. Јурић

Срески начелник,

[Својеручни потпис]

Решење о стављању у истражни затвор Стојадина Стојановића и Петра Трајковића.

Данило Ђорђевић, председник општине кленичке, актом пов. бр. 10 од 3. децембра 1938. године, тужи Аритона Узуновића, председника општине жујинске, и Стевана Поповића, као организаторе и иницијаторе „туче наменицама и тежих телесних повреда од пушчаних пројектила. . .“.

29. Историјски архив — Врање, предмет: Стојановић Стојадин, студент филозофије из Клиновца, и остали ант Пов. бр. 10. Фотокопија код аутора.

Сутрадан, 6. децембра 1938. године, саслушавао нас је, сваког појединачно, срески полицајски писар Трифуновић. Истога дана, мени и Петру Трајковићу саопштено је Решење среског начелника Бонефачића бр. 1722 од 6. децембра 1938. године, којим се на основу Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави и Закона о Државном суду за заштиту државе, против нас двојице отвара кривична истрага и наређује да за време истраге будемо у затвору Начелства среза прешевског.

Међутим, 7. децембра у Прешево стиже бан вардарске бановине Марно Новановић. Тога дана, после подне до касно увече, бан у Начелству конферише са среским начелником о политичкој ситуацији у срезу и информише се о крвопролићу у Кленуку. Нашли су да је из политичких, а и других разлога, неупутно да ми на дан избора, 11. децембра, будемо у затвору Начелства среза прешевског.

Негде око 10 часова увече, срески аспанција Милић, родом из пчињског села Мездраје, опозиционо расположен, откључа затвор, уђе и рече нам како је, служећи нафом бана и начелника, чуо да нам се зло припрема и да нас сутра рано жандарми спроводе за Скопље. Прено њега смо одмах обавестили пријатеље опозиционаре да нас полиција пребацује у Скопље. Рано ујутру, 8. децембра, у затвор уђоше жандарми са нашим пријатељем аспанцијом, ставише нам ланце на руке и изведоше из затвора. Пред Начелством нас је чекало око осамдесет људи, Срби и Албанци. Та група нас је пратила до прешевске железничке станице. Кад воз стиже, везаних руку уђосмо у купе са жандармима. Седосмо један уз другог, а жандарми растераше друге путнике. И тако, у купеу сами са жандармима до Скопља. Тад се у Скопљу баш градила за то време велелепна железничка станица, па нас из воза изведоше на некој привременој станици.

На тој станици нас ченају скопска полиција и „марица“. Грађане зауставише, а нас, везане, пропустише кроз један тесан излаз, стрпаше у „марицу“ и некуда поведоше. Гледамо кроз решетке и нагађамо куда нас воде. Али смо у једно сигурни: ако нас превезу преко Вардара, онда нас воде у Тврђаву. Кад пређосмо мост, ослободисмо се те неизвесности. Воде нас, данле, у Тврђаву... „Марицом“ кроз затворску капију, па једним платоом до испред управе затвора. Предадоше нас неком полицијском чиновнику Војвођанину. И овде нам одузеше опасаче и пертле и послаше нас, сваког посебно, у „самице“. „Самица бетонирана, уопана у земљу, величине 2 x 2 метара; прозорчић онован гвозденим решеткама, у нивоу је са дворишним плочама. Кроз њега допире тако мало светла да се у „самици“ једва види усред дана. У таквом затвору човека спадада језа, а и „самице“ су нам биле удаљене. Тако смо били раздвојени неколико дана. Виђали смо се око 11 часова, само за време, затворским правилима, одређене шетње — ходање по кругу у затворском дворишту. После су нас извели из „самица“ и сву тројицу затворили у истој затворској просторији. Након неколико дана изведоше нас из затвора, и без саопштења куда нас воде, поведоше, са ланцима на рукама, опет у рано јутро, преко намењеног моста на Вардару, па на исту железничку станицу, на којој смо

се били искрцали. Не знамо нуда нас воде: у Прешево или Београд. После Ристовца, жандарми нам рекоше да силазимо на врањској станици. Одатле пешице до Окружног суда у Врању. Ту жандарми предадоше и нени акт и нас председнику Окружног суда. Оно нас се окупи неколико судија; председник прочита акт и одмах нареди, те нам жандарми скидоше ланце и руке ослободише. После краћег испитивања код истражног судије, пуштени смо кућама, са напоменом да се процес наставља.

Приликом саслушавања, истражни судија ми је поставио питање зашто сам ја организовао и подстрекивао људе да нападну жандарме и још рече да сам у нападу предводио те људе а и да сам лично вршио напад на жандарме. Ја сам то одбио, и још ренао да не верујем да има и једног човека који би то казао, без обзира да ли је из групе владиних присталица или опозиционе групе. Разумљиво, ја тада нисам знао, оно што данас из докумената знам: да су се у Начелству срезао као у полицијском гнезду давале оптужујуће изјаве, које нису биле у вези ни са чињеницама ни са истином. Судија ми онда наведе имена неколико људи, који су као сведоци подупирали тужбу среског начелника. Између осталих, то је сведочио жандарм Радмановић. Тај жандарм је, као недићевац, нестао у другом светском рату.

Срески начелник у Прешеву, кривичном пријавом бр. 18191 од 3. децембра 1938. године, тужи нас Државном тужилаштву при Државном суду за заштиту државе, и при томе нас опано оптужује. Државни тужилац, др Ђадров, прихвата тужбу начелника Бонефачића, па објави зле оптужбе подводе под чл. 1, тачка 7 Закона о заштити јавне безбедности и поретка у држави од 6. јануара 1929. године. А овај члан, све претходне тачке, па и тачку 7, квалификује "... као злочинство у смислу назненог законика. . ." Канву су нам погачу замесили њих двојица, казује Чл. 2, истог Законика, који гласи: „Но учини ма које од кривичних дела из Чл. 1. овог Закона, казниће се смрћу или робијом до двадесет година”.

Ради убрзања кривичне истраге, Државни тужилац при Државном суду за заштиту државе, решењем ДТ бр. 1680/31/1 од 14. децембра 1938. године, кривични предмет против мене и Петра Трајковића, уступио је на редован поступак Државном тужилаштву у Врању. Због тога смо, у врањском Окружном суду, као делегираном суду испитивани и саслушавани.

Из сачуваних списа види се да је Државни тужилац при Државном суду за заштиту државе, са седиштем у Београду, антом својим број 1680/38 од 28. новембра 1939. године, од делегираног Окружног суда у Врању, преузео у своју надлежност кривични предмет против нас. Али нано је државни тужилац у истом акту навео погрешно моје име и назначио да се предмет односи на Стојановић Стојана, Окружни суд у Врању враћа акт државном тужиоцу и у свом акту КЗП 892/38 од 11. децембра 1939. године, наводи:

„Молите се да у повратку акта назначите: нано се зове окривљени и оданле је родом, јер код овог суда не постоји кривица Стоја-

Бр. 18191 а за дело извршено 2.12. 1933 у варошици Клењу према Црњанског.
У остелом ово се тужилоше по-
азнаје на предњи допис.
13 децембра 1939
Београд.

ОПРЕДЕЉА БР. 11. СМЛ
Кат 2/33

Кат. 892/38-8

Старешина државног тужилаштва
Државног суда за заштиту државе.

Dr. M. Kragovic

*Знакомом тужилаштва
др. Стојановић суду
у варошици Клењу
Београд*

ПРИМЉЕНО

13 децембра 1939

Кат 892/38

*Све ситне ове провизије
ителацији В. Д. Стојановићу
за ситне. Зрнати у Београду
Државног суда у Београду 13. децембра 1939*

*Државног суда
Београд*

Др. Стојановић В. Д. Стојановић

Бр. 13-2-40

*Молимо се да у итв. суду ипак
назначите како се ове охрване
и оракле јеродоме јер карбон
суда ипак ипак кондича Стојановићу
Клењу, Београд, 13. децембра 1939*

Копија ипак Југославије
ДРЖАВНО ТУЖИЛАШТВО
при др. Стојановићу у Београду
Получено 13 децембра 1939
Број 13-2-40/38

ОКРУЖНОМ СУДУ
Кат 892/38

Повратком ипак сазнало се да
се предмет односи на Стојановић Стојановић
једина и остале, против којих је под-
несена пријава до Среском начелству
у Државу дана 3.12.1938 год. под

Преписка Државног тужилаштва у Београду и Округног суда у Врању
о утврђивању имена окривљеног Стојановића.

новић Стојана, већ Стојадина”.³⁰

Државни тужилац, 13. децембра 1939. године, враћа акт Окружном суду и прекорно”... саопштава да се предмет односи на Стојановић Стојадина и остали а за дело извршено 2. XII 1938. године у варошици Кленуку срезу прешевског...”

Али, Окружни суд у Врању није био нимало послушан, па ни на ову интервенцију не доставља предмет. Тада Државно тужилаштво при Државном суду за заштиту државе шаље телеграм председнику Окружног суда у Врању, упозорава да предмет „против Стојадина Стојановића и осталих” и поред тражења, још није достављен; захтева да се предмет достави и да председник суда депешом обавести Државно тужилаштво”.³¹

Тек после тога и тако је наш кривични предмет, 13. јануара 1940. године, послат из Окружног суда у Врању државном тужиоцу при Државном суду за заштиту државе.

Полицијским поступком Петар Трајковић и ја смо онемогућени да учествујемо у завршници изборне кампање, недељу дана уочи избора.

Изборна кампања и сам дан избора у срезу прешевском протекли су уз страховит притисак полиције и жандармерије на опозициону бирачку масу, уз велико застрашивање и бројна прогањања. Ово су уједно, први крвави избори у којима су животе изгубила два човена.

Уосталом, избори у срезу прешевском протекли су у атмосфери и приликама нанве су биле у целој земљи. Те прилике оцртане су у Извештају мањине. У току верификационе дебате овај Извештај изложио је пред Народном скупштином народни посланик са листе Удружене опозиције, Трипко Жугић.³² Он је најпре указао „... на сам изборни закон који својим одредбама управо иде на то да онемогући прави изражај народне воље”. У Извештају се даље указује да „... у свима државама где постоје парламенти, слободни избори претпостављају постојање слободне штампе, постојање права држања зборова и договора”. Ни једна од ових битних погодаба на једанаестодецембарским изборима није била испуњена.

И најзад, Жугић је устврдио да је Стојадиновићева влада „... ставила у службу своје ЈРЗ листе целокупан државни апарат и целокупна и морална материјална средства... Тиме је влада створила једну и законима и уставу противну кривичну неједнакост и неправедност међу кандидатским листама. Уместо да се боре две листе, са идејним програмима и са убеђивањем и правилност погледа и идеја једне или друге стране, влада је организовала изборе тано да су на једној страни, код једне листе, код владине листе, била материјална и присилна средства и сав државни апарат, док су само на другој страни, на листи опозиције, били оцртани програми народних слобода, народне владе и

30. Акт Окружног суда Врање од 11. 12. 1939.

31. Историјски архив Врање; предмет: Стојановић Стојадин и остали.

32. Дневни лист „Време“ од 4. фебруара 1939.

споразума са Хрватима. Влада је тиме учинила да су избори добили потпуно криву форму где се држава, свим својим апаратом, бори са опозицијом и са својим властитим народом, тако да се отишло у бесмисленост да се они који гласају за опозицију обележавају као људи који су издајници и против државе. . .”

Па и у таквој атмосфери и под таквим притисцима, била је врло тесна победа владе над опозицијом. Заправо, министар у Стојадиновићевој влади и каснији председник владе Драгиша Цветковић, признао је да је влада у ствари изгубила на једанаестодецембарским изборима.

Према званичним извештајима, на изборима за народне посланике 11. децембра 1938. године, листа Југословенске радикалне заједнице, чији је носилац био председник владе, др Милан Стојадиновић добила је: 1.636519 гласова а листа Удружене опозиције, чији је носилац био др Влатко Мачек, добила је: 1.336,823 гласа.

Број гласова по кандидатима:

1. ЈРЗ — инж. Аћим Поповић:	5.138;
2. ЈРЗ — адвокат Драгутин Ђорђевић:	1.704;
3. УО — инж. Милош Бобић:	2.655;
4. УО — књијар Антоније Костић:	2;
5. „Збор” ДЉ — Стеван Додић:	0.

За народног посланика на овим изборима у срезу прешевском изабран је Клиновчанин инж. Аћим Поповић.

Инж. Милош Бобић је један од кандидата са листе Удружене опозиције, који је у вардарској бановини добио највећи број гласова.

Интересантно је истаћи да фашистички „Збор” Димитрија Љотића, и на овим изборима, као и на петомајским 1935. године, у срезу прешевском није добио ни један једини глас.

И влада Милана Стојадиновића, као и влада Бошна Јевтића, поднела је оставку и пала после избора, у току верификационе дебате.

После избора од 11. децембра 1938. године, посланици са ЈРЗ листе, бурно су поздравили у Народној скупштини свога вођу др Стојадиновића, као што су многи од њих, 1935. године, поздравили и Бошна Јевтића. Али, са падом владе 4. фебруара 1939. године, напустили су Стојадиновића, као што су некад напустили и Јевтића, па пришли новом председнику владе Драгиши Цветковићу.

Међутим, ова Скупштина била је кратког века.

Истога дана, 26. августа 1939. године, кад је образована влада Цветковић-Мачек, издат је Указ о распуштању Народне скупштине.

Од распуштања Скупштине па до 6. априла 1941. године, нису ни расписивани избори за народе посланике. Тако је влада Цветковић-Мачек, за све време свога постојања, управљала земљом без Народне скупштине.

ELECTIONS POUR LES DEPUTES DANS LE DEPARTEMENT DE PRESEVO ENTRE DEUX GUERRES MONDIALES

R E S U M E

Entre deux guerres dans l'Etat des Serbes, Croites et Slovènes c'est — à — dire dans la Monarchie de la Yougoslavie e élu sept fois les députés pour l'Assemblée Nationale.

Toutes ces élections étaient faites par un suffrage public ou secret.

On faisait des élections secretes: le 28. XI - 1820., le 18. III - 1923. le 08. 02. 1925. et le 11. 09. 1927. an.

Pour les places des députés pour l'Assemblée il y avait plusieurs dizaines des partis et des groupes.

On faisait des élections pubiques le 08. 11. 1931. le 05. 05. 1935. et le 11. 12. 1938. an.

Aux élections du 08. 11. 1931. an etait une seule liste du pays. Elle appartenait au général et président du gouvernement Petar Zivković.

A l'élection du 05. 05. 1935. il y avait quatre listes du pays: l'une du gouvernement et les autres trois d'opposition.

Les deux listes du pays principales sur les dernières élections pour les députés dans la Monarchie de la Yougoslavie, le 11. 12. 1938, étaient: la liste du gouvernement de Dr. Milan Stojadinović et l'autre de l'Opposition unie.

Les dernières élections sont aussi les premières élections sanglantes dans le département de Preševo.

Stojadin Stojanović

ОСЛОБОЂЕЊЕ КРИВЕ ФЕЈЕ У НАШИМ И БУГАРСКИМ ИЗВОРИМА

Ослобађање Криве Феје од завојевача — бугарских фашиста извршено је 12 априла 1944. Од тада је Крива Феја слободна са малим изузетком у току мајске офанзиве на слободну територију са десне стране Јужне Мораве. Крахом офанзиве и повлачењем бугарских фашистичких снага са слободне територије у гарнизоне у долини Јужне Мораве, Крива Феја поново постаје слободна.

Ослобађање Криве Феје имало је велики политички и војно стратегијски значај. Он је проистигао из локације Криве Феје на најкраћем путу из долине Јужне Мораве за Бугарску. Бугарска полиција, утврђена у Кривој Феји, чувала је ову комуникацију. Док је сједне стране утврђена Крива Феја омогућавала бугарским завојевачима комуникацију са Бугарском, дотле је таква Крива Феја у фашистичким рукама, пресекала слободну територију Пчиња — Црна Трава на два дела и отежавала партизанске комуникације на овако просторној слободној територији.

То су били главни моменти за доношење одлуке за напад на фашистичку бугарску полицију утврђену у Кривој Феји. Напад и ослобођење Криве Феје показали су сву своју далекосежност у периоду мајске офанзиве, када је Крива Феја у маневру јединица НОВ из Пчиње била право стециште јужноморавских, македонских и косовских партизана. Због тога приступамо разматрању ове значајне борбе у светлу наших и бугарских фашистичких извора.

О самом догађају и нема много извора. Са наше стране има два дневника: дневник Владимира Вујовића Вује, политичког комесара VI јужноморавске бригаде, и дневник Јована Манасијевића, политичког комесара батаљона.¹ постоје, затим, извештај ОК КПЈ за Врање Покрајинском комитету КПЈ за Србију, од 23. априла 1944. године² и, најзад, ултимативно писмо Радомира Цветковића, начелника штаба VI јужноморавске бригаде.³ Са бугарске старане имамо извештај

1. Оригинали дневника Владимира Вујовића и Јована Манасијевића чувају се у Историјском архиву Србије. Народни музеј у Врању поседује копије.

2. Војноисторијски институт, Зборник докумената и податана о народноослободилачком рату југословенских народа, том I књ. 20, дон 142, стр. 532.

3. Оригинално писмо Радета Цветковића чува се у Централном државном архиву у Софији. Аутор располаже копију на бугарском језику.

главног полицијског инспектора Томе Исајева од 5. маја 1944. године, упућен директору полиције у Софији⁴. На располагању су нам била и објављена сећања ратног команданта II батаљона VI јужноморавске бригаде Јордана Петковића.⁵

Извори се у свим релевантним подацима и чињеницама не подударају. Одступања заиста нису велика, али постоје. Пођимо најпре од броја фашистичке бугарске полиције у Кривој Феји пре напада. Пружањем података о овом значајном моменту бави се непосредно извештај главног полицијског инспектора Томе Исајева. Према његовом извештају, пре напада у Кривој Феји је било стационарирано 245 стражара-полицајаца и то: четири полицијска командира 11 старих стражара-наредника и 230 стражара-полицајаца, распоређених у три чете а под четном командом командира I чете Михаила Венева, II чете Стефана Тодорова и III чете Георгија Иванова.

Од наших извора најближи је овим подацима извештај ОК КПЈ за Врање, који податке о броју полицајаца даје посредно, односно пружањем података о броју заробљених и погинулих бугарских фашиста. По овом извештају било је 259 полицајаца. Остали наши извори, такође на посредан начин, доносе већи број (318 и 350) бугарских полицајаца, што је доста далеко од правог броја. Заправо, први је меморијалног карактера, а код другог извора дневничар је при бележењу употребљавао термин „до” што упућује на заокруживање ци фара и то доста слободно.

О времену почетка борбе два извора дају податке. Дневник Јована Манасијевића бележи три као почетак боја, а извештај бугарског полицијског инспектора четири сата изјутра. Остали извори говоре о јутарњем нападу, али не одређују тачно време. Највероватније је борба за ослобођење Криве Феје започела у три сата јер су батаљони VI јужноморавске бригаде из Црног Врха пристигли на терен Криве Феје у два часа по поноћи.

Напад јединица НОВ био је добро припремљен. Дан пре тога борци су обучавани за напад на утврђења. Напад су одпочели минери I и II батаљона VI јужноморавске бригаде, који су имали задатак да се приближе утврђеним објектима /школи и жандармеријској станици/ и да убаце мине. Минери II батаљона су успели да се приближе жандармеријској станици, активирају мине и убаце их у подрум зграде, али то није пошло за руком минерима I батаљона, који су нападали школску зграду. Бугарски фашисти у жандармеријској станици су затечени на спавању и постигнут је подпун ефекат изненађења. Убијено је много фашиста.

Минери Димитрије — Митка Колџија из Врања и Станоје из Криве Феје рањени су у повлачењу. И овде долази до разилажења међу изворима. Док Јордан Петковић у својим сећањима, а треба му веровати јер су минери његовог батаљона успешно извели акцију,

4. Оригинал извештаја Исајева чува се у Централном државном архиву у Софији. Аутор располаже копијом на бугарском језику.

5. Јордан Петковић, *Хроника VIII српске ударне бригаде*, Врање 1986. године.

износи наведено стање, дотле извештај полицијског начелника говори да су бугарски полицајци „благовремено осетили приближавање партизана” и да су их „сусрели ватром”. Он, даље, истиче да су сви полицајци били „будни и да су одмах заузели своје положаје”. То се може односити на бугарску полицију у школској згради, али не и на оне који су били у жандармеријској станици, јер одмах затим извештај каже: „Још на почетку битке пали су мртви и рањени неколико полицајаца”.

Углавном сви се извори слажу да је борба вођена по густом маглom и да се стишала након десеточасовне акције, око 12 сати. Међутим различито се описује стање које је довело до затишја. Док Јордан Петковић у својим сећањима износи да се дигла магла, око подне, и да су тад у дејство ступили минобацачи који су при доброј видљивости имали изванредне резултате у погодцима на бугарска утврђења. То је натерало Бугаре да истакну белу заставу и да моле за прекид ватре. Дотле полицијски инспектор Исаиев у свом извештају истиче да је око 12 сати командир II чете Тодоров послао три полицајца да испитају могућност извлачења из партизанског обруча. Према поменутом извештају, испитивања су показала да такве могућности не постоје, блокада је била потпуна, а телефонске комуникације са Врањем и Босилеградом су благовремено биле онеспособљене од партизана, те се није могла тражити хитна помоћ од тамошњих бугарских јединица. У овом полицијском извештају нема ни помена о истицању беле заставе од стране Бугара као знака предаје и прекида ватре.

Тако се у њему истиче да је неки бивши полицајац Велин (уствари Вељко кривофејац) који је пре шест месеци пребегао партизанима, позвао наредника Бориса Димитрова Србинског на преговоре. Поводом тог позива Србински је отишао код партизана и отпочели су преговори „са Велином и другим партизанима.” Заправо преговарао је штаб VI бригаде предвођен Васом Смајевићем чланом ОК КПЈ за Врање. Овде извор наводи да су партизани (НОВ) од Србинског сазнали број фашиста у утврђењима као и да им је понестала муниција.

Овакве констатације Исаиева су без икакве основе. Оне имају само за циљ терећење Србинског у предстојећој одговорности. Србински је далеко био од сарадње са НОВ Југославије. Његов корак на преговоре је могао да има једини циљ да спасе сигурне смрти бугарске фашисте. Србински је притиснут стањем на бојишту, уз одобрење начелника Тодорова, изашао на преговоре.

О чему се преговарало и какви су услови постављени бугарским фашистима од стране команде VI јужноморавске бригаде НОВ Југославије најбоље се види из писма — цедулице, како је извор назива, упућеном бугарским старешинама, а подписано од стране Радета Цветковића, начелника штаба VI јужноморавске бригаде.

Тај докуменат поседујемо у бугарском преводу, а ево његовог превода на српскохрватском језику.

„До два часа по подне пружа вам се могућности да спасите жи-

воте од сигурне смрти која ће вас задесити” . . . . (У нечитком делу текста говори се да је од Кратова на север шума пуна партизана као гора лишћа . . .).

„Наша Титова армија је веома јака и ми смо савезници Црвене армије и нико у свету није у могућности да нас победи.

Ко не жели слушати заповест Титове армије а исто тако и Црвене армије а и даље помаже немцима — фашистима, биће убијен не само од Црвене армије, Титове армије већ и армије Друга Димитрова и свога народа.

Понављамо да Вам се пружа два часа могућност да спасите живот и да Ваша деца не остану сирочићи. Зато предајте оружје Народноослободилачкој војсци и на тај начин вам се пружа могућност да одете кући.

Смрт фашизму — Слобода народу!”

После упознавања са условима предаје бугарски командири су у штаб бригаде послали Венева, који је имао да изнесе њихов предлог. Бугари су тражили да се борци НОВ повуку са положаја, да скину блокаду, да би бугарски полицајци напустили Криву Феју са оружјем. Штаб бригаде је одбио такав предлог остајући при свом захтеву о разоружању. Бугарски фашисти, без сумње, у очекивању помоћи из правца Врања и Босилеграда, настојали су да одуже преговоре, те су поново у штаб Бригаде послали Венета, сада са придодатим Василевим. Ова проширена депутација је поновила свој већ раније изнет предлог о повлаћењу из Криве Феје. Василије Смајевић, који је предводио преговоре са командом бригаде, остао је при раније изнетим условима предаје.

Овде извештај полицијског инспектора говори о одласку партизана преговораца у бугарски штаб на утврђивање услова предаје. Међутим, то се не може узети као истинито. Победник не иде на преговоре побеђеном, већ обратно. Свакако да је полицијски инспектор при прикупљању података за извештај био обманут од бугарских командири који су тиме хтели да ублаже своју одговорност. Консултације о овом питању са преживелим учесником, већ поменути командантом II батаљона Јорданом Петковићем, указује да је то измишљотина бугарских подофицира.

Улови прекида борбе су испуњени. Око 14 сати бугарски фашисти су се предали одложивши оружје. Постројеним заробљеницима о заблудама бугарске владе при анкетирању овог дела Србије је говорио Василије Смајевић, члан ОК КПЈ за Врање. Он је, даље, заробљеницима истакао да бугарска влада води бугарски народ у пропаст политиком сарадње са фашистичком Немачком. Потом им је рекао да су им овог пута животи поштеђени, што неће више бити случај ако се понови да неко злоставља, пљачка и убија српски народ, и да ће то плаћати својим животима. После саслушањог говора бугарски фашисти су напустили Криву Феју, без оружја.

Пуштање бугарских заробљеника извршено је према условима

писма Радета Цветковића. Оно је планирано да би имало ефекте деморализације међу бугарским војницима и придобијање истих за редове бугарског Отачественог фронта. Са оваквим ставом није био у подпуности задовољан ОК КПЈ за Врање. У свом писму од 23 априла Окружни комитет истиче да је претходно требало извршити диференцијацију, а поготову међу официрима.

О броју заробљених полицајаца извори се такође не слажу. Поменути бугарски полицијски извештај износи бројку од 230 полицајаца, а нигде не даје број погинулих. Само на једном месту има помена да је на почетку борбе неколико полицајаца погинуло.

Наши извори дају различите податке. Најверодостојнији су подаци ОК КПЈ за Врање, где се истиче да је заробљено 230, а убијено 29 полицајаца.

Најконтрадикторнији у изворима су подаци о оружју, а поготову о муницији: Док наши извори дају податке о ратном плену и то: 10 или 11 пушкомитраљеза, 19 или 20 машингевера, 46 или 50 револвера, 230.300 или 350 пушака, дотле бугарски извор само помиње да је предаја оружја извршена.

Што се тиче метака, наши извори дају податке да је заплењено 35.000 или 37.000. Извештај бугарског полицијског инспектора говори да су бугарски фашисти имали укупно толико метака пре почетка борбе. Очигледно је да је бугарски податак нетачан. Или сам инспектор или даваоци података њему тиме су хтели да ублаже пораз фашистичке бугарске полиције. Констатације инспектора у овом делу су контрадикторне. Док на једној страни он говори да је полиција понестала муниција после десеточасовне борбе, на другој истиче да је 100 метака по једној пушци и 1.500 по једном пушкомитраљезу довољно за једнодневну борбу. Ако томе додамо да је управо толико муниције заплењено, онда се види да је бугарски инспектор полиције при прикупљању података за извештај био обмањиван. Чињеница је да су бугарски фашисти имали довољно муниције и да су је у десеточасовном жестоком боју доста истрошили. Да је борба била жестока види се и по губицима у редовима НОВ, где је 8 погинуло, а 20 рањено.

Бугарски полицијски инспектор у свом извештају, и поред тога и тамо ублажавања пораза, углавном осуђује поступак предаје и истиче да су полицајци могли да покушају пробој партизанског обруча како би „достојанствено завршили борбу са противником”.

Без обзира што је било немогуће разбити чврст обруч НОВ, инспектор налази доказе да је то било могуће и као пример наводи бежање четири бугарска полицајца на самом почетку боја. Инспектор не прави разлику између бежања без борбе четири полицајца и пробијање обруча.

Полазећи од таквог става, инспектор Исаиев износи „да се не може опростити полицијским командирима за капитулацију пред противником и прихватање њихових (партизанских) услова за прекид ватре”. Исаиев у закључку извештаја истиче да полицијским коман-

дирима „следеће одговорност. . . и затвор по члану 111 Кривичног закона у смислу члана 168 Закона о државној полицији”, а суђење би требало да се изврши у надлежном скопском окружном суду.

На основу изнетог може се тврдити да највећу веродостојност треба посветити извештају ОК КПЈ за Врање који је настао десетак дана после догађаја. Остали наши извори кадкад се и не баве пружањем свих података.

Бугарском извору — извештају полицијског инспектора Исајева били смо склони да верујемо бар у делу, о броју полицајаца бугарске фашистичке посаде у Кривој Феји непосредно пре напада.

У пружању података једино долази до подударности извора (извештај ОК КПЈ за Врање и извештај Исајева) када се ради о броју заробљених полицајаца, 230. Ти подаци у упоређивању са бројем погинулих бугарских фашиста (извештај Исајева индиректно даје бројку од 11 односно 15, а извештај ОК КПЈ Врање 20) наводе нас на основу сумњу о веродостојности података о броју фашиста у Кривој Феји, 245 према бугарском извору. Немогуће је поверовати да победник на бојишту није у могућности да преброји погнуте непријатељске полицајце, а то говори да се полицијском извештају Исајева не може поуздано веровати ни у овом делу.

У свим осталим подацима очито је присутна тенденција ублажавања пораза бугарских фашиста у борби са борцима VI јужноморавске бригаде народноослободилачке војске.

LA LIBERATION DE KRIVA FEJA DANS LES DOCUMENTS BULGARES ET DANS LES NOTRES

Résumé

Dans son article l'auteur fait une recherche comparative sur les documents accessibles (yougoslaves et bulgares) qui présentent des faits importants de la bataille même le 12. avril en 1944. et de son issue.

En observant les sources l'auteur conclue que la source yougoslave »Information OKKJ pour Vranje« du 23. avril. 1944. et la plus competente et la plus réelle.

Dans la source bulgare »Infomration du chef de la police Isaiev« il y a des tendances d'améliorer la defaite de la police bulgare faciste dans la bataille contre les combattants de VI-ème brigade de la »Južna morava« de l'armée de la libération nationale, et d'après une certaine quantité des faits et des données qui se trouve dans l'information bulgare il faut avoir un rapport réservé, c'est — à — dire il faut les employer avec une vérification.

M. Mitrović

ТОПОНИМИЈА ПРЕШЕВСКЕ ЦРНЕ ГОРЕ
(ДЕСЕТ НАСЕЉА)

Прешевска Црна гора је предеона целина која се на југу граничи са Кумановском Црном гором, а на северу допире до Кончуљске клисуре и бујановачке котлине. Развође притока реке Моравице одваја је од косовских предела Горње Мораве и Изморника⁽¹⁾.

Црквине, порушени манастири и селишта један су од најважнијих доказа да је Прешевска Црна гора била врло значајна област у средњем веку.

Антропологеограф Јован Трифуновски указује на трагове старих градских насеља у Рајинцу и Лучану⁽²⁾.

Прешевска Црна гора у народу се чешће назива **Карадаг**, што на турском језику значи **Црна гора**.

И у селима на косама и падинама Карадага, у којима данас живи искључиво албанско становништво, постоје словенски називи. Нпр.: у Врбану (**Ливаде**, **Ветерндк**); Илинцу (**Врело**); Гару (**Појиште**, **Суи дол**); у Госпођинцу (**Поток**); итд.

Известан број микротопонима, оронима и хидронима из Прешевске Црне горе могу се наћи у књигама Јована Хаџивасиљевића⁽³⁾ и Јована Трифуновског⁽⁴⁾.

1. ТРНАВСКА РЕКА

Ово сеоце се налази на заравњеној коси десно од речице **Трнавска река**, по којој је и име добило.

Насеља су основали досељеници из Црне Горе 1924. године. Због тога се прво и називало **Црногорско Село**⁽⁵⁾. У њему су живели:

1. Јован Ф. Трифуноски, **Кумановско-прешевска Црна гора**, СЕЗ, Насеља и порекло становништва, САН, Београд, 1951, књига 33, стр. 3 — 5.

2. Исто, стр. 56.

3. Јов. Хаџи-Васиљевић, **Јужна Стара Србија**, књига друга **Прешевска област**, Београд, 1913.

4. Јован Ф. Трифуноски, нав. дело.

5. Исто, стр. 158.

Јовановић, Ковачевић и Ђуровићи. Од црногорских досељеника у Трнавској Реци сада су само **Вулечевићи** (једна кућа). Живео је овде и лички род **Калањ** (једна кућа).

У Трнавској Реци има 25 домова (20 српских и 5 албанских). Српски родови су: **Здравковићи, Вучковићи, Ноћићи, Живковићи, Ма-нојловићи, Анђелковићи, Тасићи, Цветановићи** и др. Срби су досељени из Пчиње, околине Врања и Пирота.

Земља у овом насељу је плодна, али не и пространа. То је један од разлога што је овде мало микротопима: **Јаз** (њиве и ливаде поред реке), **Јаруга** (њиве у благој ували), **Трнавски пут** (колски пут за Прешево) и **Крс** (место где је сеоски крст).

2. ТРНАВА

Трнава је суподинско село с обе стране Трнавске реке.

Село је веома старо. У XVI веку било је вакуф (6). Тада је оно и једно од највећих насеља у пространом врањском кадилуку. Године 1570. у њему је живело 98 хришћанских породица. Занимљиво је да су 33 хришћана била неочењена (7).

Према предању, у Трнави су некада живела два брата: **Душан** и **Јаков**. Староседеоци су били и: **Младен** и **Спаса**. На Спасу подсећају и микротопоними: **Спасино ливаче** и **Спасине њиве**.

У Горњој Трници, у Пчињи, више је родова који су се из Тржаве доселили крајем XVIII или почетком XIX столећа (8).

Крајем XIX века у Трнави је било само шест српских кућа. Остале су биле албанске.

После другог светског рата нека жена Ана из Босне тражила је преко органа власти у Прешеву крштеницу. Писала је да је рођена 1900. године у Трнави од оца **Мартина**. У селу Албанци још памте место где су биле **Маринове крушке**. Последњи Србин староседелац који је напустио Трnavу био је неки **Милав**. То се десило у првој деценији XX века.

Срби се досељавају у Трnavу након првог светског рата. У селу су сада 24 српска домаћинства, која су махом старачка.

Године 1981. Трнава је имала 1207 становника, претежно Албанаца.

У основи топонима Трнава налази се прасловенска реч **три**. У нашој земљи, иначе, више је топонима у чијој основи је **три**. Само у златиборском крају постоје три Тржаве.

Назив становника је **Трнавчанин**, становнице **Трнавка**, а ктетик је **трнавски**.

6. Александар Стојановски, **Врањски кадилук у XVI веку**, Народни музеј, Врање, 1985, стр. 170.

7. Исто, стр. 43.

8. Јован Ф. Трифуноски, **Горња Пчиња, СЕЗ, Насеља и порекло становништва, САНУ**, Београд, 1964, књига 38, стр. 162—163.

Ара Бајра ж ливадица. Од албанског ага — „њива”. Значи, Бајрина њива.

Ара кúкас м брдашце.

Барли'чка Мала ж махала.

Бели камен м њиве.

Бòјкове шúме ж мн. потес.

Воловски дол м дол и шири потес.

Вúчков кладанџ м извор испод Островице.

Вúчков трља̀к м потес. Ту су биле трле Србина Вучка.

Голàк м голо узвишење.

Гумниште с место у селу где се раније много вршило.

Дл'ти рид м издужено брдо.

Душкина Мала ж махала. На топографској карти пише грешком **Душко М.**

Зал'ине ж мн. песковите њиве. Од абланског *zallit* — „пешчан” — „брдо”.

Залòга ж шума.

Златанов трља̀к м ливада и шума код Островице.

И'брин забел м шума.

Јакина Мала ж махала. На топографској карти **Јако М.**

Јакúпска Мала ж махала.

Јарúга ж њиве.

Катафи'љ м брдо.

Кòдра ж брдо. Од албанског *kodrë* — „брдо”.

Кòзји дол м дол.

Кол'иба поља̀кит њиве.

Ли'ви дол м дол и поток на граници с атаром села Миратовца. **Ливи** је арапска реч и значи „део земље, покрајина”.

Луг м њиве.

Љуг дра̀се распадина, шума. Од албанског *lugë drrase* — „камено корито”. Ту је, свакако, било појиште за стоку.

Љуг дру̀не шума, од албанског *lugë druni* — „дрвено корито” (за појење стоке).

Љуг Морàва ж долина и шума испод Островице.

Мала Островица ж планински вис.

Малож'ивска Мала ж махала. Неки говедар у роду **Маложив** стално се јадао да је болестан: „Мало жив! Мало жив!”

Манастириште с место испод Островице где је био средњовековни манастир Свети Никола⁽⁹⁾.

Мéчкине рúпе ж мн. пећина и извори.

Меџукова ливàда ж ливада.

Островачка рѐка ж поток.

Островачка чéшма ж чесма

Островица ж планински вис. То је у ствари Мала Островица.

Пéтков трља̀к м шума. **Трља̀к** — трле.

9. Момчило Златановић, **Манастир монаха Германа**, Врањске новине од 17. октобра 1986, стр. 6

Петровац м место на потесу Бојкове шуме где је било старо село Петровац.

Пољаја ж њиве.

Свети Јован м црква подигнут око 1935. године на темељу истоимене средњовековне манастирске цркве. У близини је у потоку извор **Кроні кішес** (Црквен извор).

Сви'њски ви'рови м мн. шума у падини.

Смолни'ца ж њиве.

Спāsине њи'ве ж мн. њиве.

Спāsино ливāче с ливадица.

Сува река ж поток и суводолина између миратовачког и трнавског атара.

Трнавска река ж речица. Овако се назива од састава потока **Црна река** и **Островачка река**. Од насеља Трнавска Река, па низводно ова се речица назива **Бањка**. На топографским картама пише и **Бањска река**.

У'кина Мāла ж махала.

Ферине ж мн. ливаде. Од албанског **fueri** — „папрат”.

Фрљи'к м узвишење, камењар.

Цр'на река ж поток.

Цр'ни вр м планински вис.

3. НОРЧА

Норча је село код Прешева, у подгорини Карадага, које се помиње у једној повељи из 1379. године⁽¹⁰⁾.

Ово село је 1519. године имало 38 хришћанских породица. Године 1570, пак, у њему је било: 47 хришћанских породица, 45 нежењених хришћана и једне муслиманске породице (11). У Норчи су 1570. године живела и три кројача (терзије): **Војо, Јован** и **Петар** (12).

Старо насеље налазило се на потесу **Селиште**. Срби су се иселили из Норче у другој половини XVIII века. Од старих Срба у традицији се помиње само **Јаша**, који је у планини чувао свиње. На њега се односи удубљење у стени, у планини, **Јашина коли'ба**. Јован Трифуновски наводи исељеника из Норче у Боровцу и Левосоју код Бујановца (13).

Године 1940. у Норчи је било више од 70 албанских и 9 српских домова (14). Срби су се доселили после првог светског рата. У Норчи сада живи само једна српска породица (из рода **Вујинци**).

У Норчи је 1002 становника (1981).

У Норчи се прича да је некада у овом селу живео неки стари

10. Fr. Miklosich, **Monumenta Serbica**, Wien, 1856, str. 190—191.

11. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 40.

12. Исто, стр. 120.

13. Јован Ф. Трифуновски **Кумановско-прешевска Црна гора**, стр. 163.

14. Исто, стр. 163 — 164.

народ који је кестен називао **норча**. Село је, веле, добило име по кестеновима којих је у прошлости овде било много.

Становник је **Норча̀нин**, становница **Норча̀нка**, а ктетик је **норча̀нски**.

Арни'ца ж њиве. **Арница** — запуштена њива.

Ба̀ра ж извор и поток у Долњој Мали.

Бежа̀нија ж потес од Доње Мале према Трнави.

Бе́ла вода ж извор испод Островице.

Блута̀јска Ма̀ла ж махала. По албанском роду **Блута̀ј**.

Буза̀љ'к м њиве. **Буза̀љк** — земљиште које служи за испашу.

Ге́рска Ма̀ла ж махала. По албанском роду Герови.

Гукри'ч м брдо.

Гу̀риште с каменито брдашце. Од албанског *gurishëte* — „камењар”.

Долња Ма̀ла ж махала.

Жво̀љска Ма̀ла ж махала. По албанском роду **Жво̀љ**.

Ја̀шина коли'ба ж удубљење у стени, куда се склањао старо-седаца Србин Јаша кад у планини чувао свиње.

Караосман м махала. По првом досељенику Караосману.

Кире́ч м брдо. Од турског **киреч** — „креч”. Између Гуришта.

Киреча и Гукрича постоје остаци старих кречана.

Ки'ша ж место у Норчи, код Основне школе, где је била стара црква, по предању латинска. Од албанског *kiša* — „црква”.

Кодра ж брдо према Трнави. Од албанског *kodrë* — „брдо”.

Козји дол м дол и брдо.

Кро̀ни мал м извор и поток. Од албанског *kroni mal* планински поток.

Куде гробља мн. њиве близу муслиманског гробља.

Огра̀ђа ж њиве. Ту је било неко старо гробље.

Паља̀јска Ма̀ла ж махала.

Под м потес испод Шареног брда.

Рет м веће брдо.

Рови'на ж њиве.

Сејдине ливаде ж мн. шума на граници норчанског и трнавског атара.

Се́лиште с воћњаци и виногради ниже од Шареног брда.

Трнавско бр'до с брдо на граници са с. Трnavом.

Ци'гански гроб м брдо.

Црквено с земљиште где је била црква.

Цуре́л м други назив за извор Бара.

Че́шма Јанурова ж извор близу Козјег дола.

Че́шма Лу́кас чесма. Чесму је саградио Лука, из рода Вујинци.

Цина̀јска Ма̀ла ж махала. По албанском роду **Цина̀ј**.

Шаре́но бр'до с пространо брдо.

4. ПРЕШЕВО

Прешево је старо насеље на крајњем југу Србије. Под овим

именом оно се помиње у једној хрисовуљи из 1381. године (15).

Као седиште нахије, Прешево је у XVI столећу било значајно место у врањском кадилуку. Године 1570. оно има 90 хришћанских и 12 муслиманских породица (16).

Аустријски конзул Ј. Г. Хан записао је име овог насеља као „Dorf Preshevo” (17).

За време турске власти у Прешеву су живели Срби, Албанци, Роми и др. „Најстарији арбанашки род су Шеховци (око 20 кућа), досељани крајем XVIII века из фиса Соп (братство Мурина)” (18). Хаџи-васиљевић наводи да је за време српско-турских ратова 1876. и 1877. — 1878. године у Прешеву било осам српских породица: Терзијинци, Мирчинци и др. (19).

Старо српско становништво иселило се из Прешева негде после 1878. године. Срби који данас живе у овом граду доселили су се од 1912. године. Као занатлије, Срби су и пре 1912. године боравили у Прешеву. Ђорђе Дејановић, родом из Спанчевца, држао је у овом месту још од 1905. године Ђорвелински хан.

Прешево је градско насеље које убрзано расте. Године 1981. оно је имало 11637 становника. Осим Албанаца, који су најбројнији, у њему живе Срби, Роми и други.

Име Прешево, несумњиво, долази од антропонима Преш. (У Београду и у другим местима више људи има презиме Преших). У Словачкој постоји град Прешова.

Назив становника је Прешевљанин, становница Прешевљанка, а ктетик је прешевски.

Алај м њиве. Од тур. *alay* — војна јединица; застава; свечаност; итд. Алај, међутим, може бити и место завршног дела трке.

АсANOBA ЧЕШМА Ж ЧЕСМА.

АслANOBA ЊИ'ВА Ж ЊИВЕ.

Батљ'к м извор.

Би'смилица ж брдо с виноградима.

БошњаЧКА МАЛА Ж МАХАЛА У КОЈОЈ СУ РАНИЈЕ ЖИВЕЛИ БОСАнци.

БошњаЧКЕ ЊИ'ВЕ Ж МН. ЊИВЕ КОЈЕ СУ ПРИПАДАЛЕ ДОСЕЉЕНИЦИМА из Босне.

БунарсКЕ ЊИ'ВЕ Ж МН. ЊИВЕ ИСПОД ПРЕШЕВА.

Ваљево с брдо и потес на Карадагу, изнад Прешева. У попису с краја XV века помиње се насеље Ваљево (20). У XVI столећу (1519. године) у њему су 4 хришћанске породице (21). У питању је, нема

15. Стојан Новаковић, *Законски споменици српских држава средњег века*, Београд, 1912, стр. 447.

16. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 41.

17. I. G. Faho, *Reise von Belgrad nach Salonik*, Wien 1860, str. 95.

18. Јов. В. Трифуноски, *Прешево*, Гласник Српског географског друштва, Београд, 1951, св. XXXI, 2, стр. 143.

19. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 133.

20. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 135.

21. Исто, стр. 36.

сумње, ово Ваљево. На то упућују и микротопоними **Ваљевски камењак** и **Ваљевске ливаде**. Име је свакако, изведеница од антропонима **Ваљ**. (У Србији и данас постоји презиме **Ваљевић**).

Ваљевске ливаде ж мн. ливаде.

Ваљевски камењак м камењар.

Ваљка ж шума и пашњак.

Ваљкине њиве ж мн. њиве.

Велики камењар м камењар.

Велика доли'на ж шума у Курбалијској реци.

Волóвско поље с њиве и ливаде испод Прешева.

Врела ж поток, који се изнад Прешева састаје са Курбалијском реком.

Горња Ваљка ж шума.

Градиште с узвишења са десне стране Курбалијске реке.

Два и'звора м извори на Манастиришту.

Дежевска Мала ж тако се некада звала Река Мала.

Длг камен м стена у Прешевској реци.

Друм м њиве.

Ђорговска Мала ж махала у којој је раније било више домова Ђорговаца (Рома православне вере).

И'звор м извор, њиве, ливаде.

Иса̀р м брдо изнад Прешева.

Иса̀ров трња̀к м земљиште са десне стране Вреле, близу Курбалијске реке. Овде су и после рата постојале развалине подграђа из античког времена. У литератури се погрешно назива Манастириште (Манастириште).

Ја̀кијине ливаде ж мн. ливаде на Карадагу.

Јару̀га ж њиве.

Каља̀је с брдо и развалине античког кастела (изнад Прешева).

Карпа ж стеновито брдо.

Ки'ша ж место у Курбалијској реци где је некада била црква. Од албанског *kishë* — „црква”.

Кодра дрен м брдо. Албанско *kodrë* — „брдо” („Дреново брдо”).

Кра̀ста ж брдо.

Кркóвац м брдо с виноградима.

Курбали'јска река ж речица која се изнад Прешева састаје с потоком Врела. Од тог састава почиње Прешевска река.

Ла̀пинска Мала ж ново насеље с обе стране старог пута за Трнавску Реку.

Ла̀пинце с њиве близу Прешева. Микротопоним је вероватно у вези с именицом *lap* — „гипка земља у рити”. Један део земљишта је, заиста, такав (изнад чесме).

Лекови'та че́сма ж чесма.

Лóпинце с в. Ла̀пинце.

Љуги'не ж мн. њиве. Од албанског *luge* — „долина”.

Мађарешти'на ж њиве.

Маја забел м шумовито брдо.

Мали'нов бунар м бунар и њиве.

Маму̀тов и'звор м извор.

Манасти'риште с место у клисурастој долини Курбалијске реке, Познају се темељи неке старе црквице. Албанци ово место називају **Kiša**, а поток **Proni kišes** (Црквени поток). Критикујући мишљење Ивана Снегарова да је Дејанова Света Богородица манастир Карпино у околини Куманова, Радослав Грујић је записао: „А она је била више Прешева, где се и данас налази њено велико Манастириште” (22). Можда Грујић мисли на место где се састају Курбалијска река и поток Врела (изнад самог Прешева). То се место, међутим, не назива Манастириште или Монастириште. Управо Манастириште (Киша) далеко је одатле око један километар, уз Курбалијску реку. Ту није могла да буде репрезентативна Дејанова Богородица јер је у том теснацу и стрмини тако мало простора и услова за манастир.

Марково кале с в. Каљаје.

Маршала ж брдо.

Матин брес м њиве. По власнику Мате из Прешева.

Мифтаров забел м шума.

Немачки пут м пут иде за Марково кале, преко Ваљева и Красте.

Оцина крушка ж њиве испод муслиманског гробља.

Пажи'к ма'ала ж махала коју су после 1878. године основали мухацири из Србије.

Пес'к м махала према Ораовици.

Пироћанске водени'це ж мн. воденичишта у долини Курбалијске реке (испод Каљаја).

Пржар м брдо у припеку.

Прешевска река ж речица. (Од места где се састају Курбалијска река и Врела).

Равши магарве с виногради. „Магарећа равница”.

Река ж њиве поред Прешевске реке.

Река Ма'ала ж махала на десној страни Прешевске реке, при њеном изласку из клисуре. У овој настаријој махали, осим Албанаца, живели су до 1878. године и стариначки српски родови (23).

Рупа ж увала изнад цркве у Прешеву.

Сви'њске ливаде ж мн. ливаде, њиве, шума.

Старе Ше'овске куће мн. ливаде, њиве, шуме.

Фи'ра ж брдо. Од албанског *fyeri* — „папрат”.

Ци'ганке ж мн. њиве код Циганског гробља.

Ци'ганско гробље с ромско гробље.

Џами-Атик Ма'ала („Стара Џамијска Махала”) ж махала на левој страни Прешевске реке, при њеном изласку из клисуре. Основана је крајем XVIII века. „У овој је махали 1856. године саграђена прва прешевска џамија, по којој је махала добила име” (24).

22. Гласник Српског научног друштва, Скопље, 1933, књ. XII, стр. 294.

23. Јов. Ф. Три'фуновски, нав. рад, стр. 141.

24. Исто, стр. 142.

Џами — **Меди'т Мала** („Нова Џамијска махала“) ж махала у североисточном делу Прешева.

Шеовске ливаде ж мн. ливаде. Шеховци су познати албански род у Прешеву.

Шупљи камен м стена у долини Курбалијске реке, близу Манастиришта.

5. ОРАОВИЦА

Ораовица је низно село у подгорини Прешевске Црне горе. Помиње се као Ораховица у турским пописима из XVI века ⁽²⁵⁾.

У овом селу је 1519. године било 48 хришћанских и 6 муслиманских породица ⁽²⁶⁾.

Срби су се из Ораовице исељавали крајем XVIII столећа. Јован Трифуновски је утврдио да је у Пчињи 32 рода са 125 домова пореклом из овог прешевског села (27).

После другог светског рата у Ораовици су једно време постојала око 30 српских домова. Остала су, међутим, само два старачка домаћинства (1986). Иселили су се и српски староседелачки родови: **Станковићи**, **Миленковићи**, **Тасићи** и **Петровци**.

У Ораовици је 3776 становника, углавном Албанаца (1981).

Име Ораовица у вези је с орасима, којих је овде одувек било.

Назив становника је **Ораовчанин**, становнице **Ораовчанка**, а ктетик је **ораовачки**.

Ајди'нска Мала ж махала.

Бањка ж велики извор.

Бећи'рска Мала ж махала.

Бошњаџи м мн. потес где је било више домова Бошњака. Иселили су се пре 1912. године.

Буковац м брдо.

Вачка ж већи потес у планини изнад села. Овај ороним је свакако у вези са селом **Вача**, које је 1519. године имало 6 хришћанских породица (28). Вача (Вачка) је антропонимијског порекла. Зна се да постоји презиме **Вачић**.

Грџовац м извор.

Грџља мн. православно гробље на Црквеном месту.

Грудан м ливаде. Назив је вероватно дошао од личног имена **Грудан**. Записано је да је у Трнави код Прешева живео поп **Грудан** ⁽²⁹⁾.

Груданска вода ж извор у ливадама Грудан.

Гуриште с камењар и утрина. Од албанског gurishtë — камењар.

Гуриште град м брдо и потес (до Вачке).

25. Стојановски Александар, нав. дело, стр. 159.

26. Исто, стр. 40.

27. Јован Ф. Трифуновски, **Горња Пчиња**, стр. 52.

28. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 136.

29. Јов. Хаџи-Васиљевић, нав. дело, стр. 155 — 366.

Добрѐвац м плодне њиве према Букоревцу. Прича се да је ту било насеље. Приликом орања сељаци ископавају цигле. У пописима из 1519. и 1570. године постоји мерза **Добровци**. „Треба је тражити код села Букоровца и Ораховице”⁽³⁰⁾.

Дурчинска Мала ж махала.

Берѐн м њиве.

И'звор м велики потес обрадивог земљишта испод села.

Каџипут м утрина.

Ки'шинска Мала ж махала. Први досељеници Албанци живели су на црквеној земљи, тамо где су сада Кишинске трле. Од албанског *kishë* — „црква”.

Кн'шинске тр'ле ж мн. њиве северно од села.

Конопљи'ште с њиве.

Кр'они рамазанит м извор. Алб. *kroni* — „извор”. „Рамазански извор”.

Кумановски пут м пут од Ораовице према железничкој станици Прешево.

Манасти'риште с потес у планини изнад села и остаци од манастира **Свети Петар**.

Манасти'рска чѐшма ж извор код Манастиришта.

Манасти'рски камен м камењар.

Манасти'рски пашњак м пашњак.

Међак м део села. Доскора биле њиве.

Међи'не ж мн. њиве.

Муађи'рска Мала ж махала.

Ораовачка рѐка ж речица.

Пљакинци м мн. српски род. Остала једна кућа. Названи су овако зато што много „плакав” (причају). Пореклом су из Шумате Трнице у Врањској Пчињи.

Рамаданов и'звор м извор.

Сви'њски вир м потес у планини изнад села.

Сѐлиште с нови део села. Некада је ту било српско насеље од 7 домова.

Ср'пска шума ж шума и пашњак у планини. Кажу и **Луѓа шкафт**.

Тр'ле ж мн. њиве.

Црквѐно мѐсто с брдо на којем је црквица. Овај храм су, према предању, зидала два брата **Гибрани**.

Чита'чка мала ж махала.

Цами'јска чѐсма ж чесма.

Шир'око поље с њиве до Муађирске Мале.

6. РАЈИНЦЕ

Рајинце је низно село у подножју Карадага, с обе отране Големе реке.

Ово село се помиње у попису војнука с краја XV века (31). Го-

30. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 176.

31. Исто, стр. 163.

дине 1570. постојала су два Рајинца, али је у оба било свега 7 хришћанских породица⁽³²⁾.

Крајем XIX века у Рајинцу је било 12 арапских домова. Међутим, уочи 1912. године живели су само старинци Ристићи (две куће), звани Гаџинци. Из овог рода је поп Стоша Гаџа, који се крајем XVIII века доселило у Горње Жапско. Од њега воде порекло горњожабачки Гаџинци.

Срби се у Рајинце досељавају од 1912. године. После другог светског рата овде је било више од 70 српских кућа. Остало је, међутим, само 7 домова. Иселили су се и старинци Ристићи. Милош Ристић (рођен 1904. године) доселио се у Собину 1972. године.

У Рајинцу је 2020 становника, претежно Албанаца (1981).

Јован Трифуноски је забележио: „Име Рајинце по једним је остало од некадашњег оснивача села који се тобоже звао Раја. По другима, име насеља је дошло од „раја“ (покорено становништво). Постоји и треће тумачење које наводи да је име села од „рај“ јер се насеље истиче богатством и лепим положајем”⁽³³⁾. Село је названо по имену фамилије Рајинци.

Назив становника Рајинчанин, становнице Рајинка, а ктетик је рајински.

Алиматин дол ж дол и шума.

Арсланска Ма̀ла ж махала.

Баканска Ма̀ла ж махала.

Берчевска река ж речица која се изнад Рајинца улива у Голему реку.

Блато с ливаде у Моравици.

Бузальк м њиве. Раније био пашњак.

Букџовска река ж речица која се улива у Голему реку (изнад Рајинца).

Бунга ж њиве. До 1912. године овде је било спахијско гувно.

Буџак м врло плодне њиве.

Војнички кладанџ м кладанац.

Гаралици м мн. махала у којој живи истоимени род, пореклом из караџачког села Гаре.

Голема река ж река која протиче кроз Рајинце. Њено извориште је у селима Госпођинцу и Гару.

Горњи ђерен м њиве изнад железничке пруге.

Госпођинска (Госпоинска) река ж друго име за Голему реку (до изнад Рајинца).

Доњи ђерен ж њиве испод железничке пруге.

Ђеренски рид м узвисина.

Јаруга ж три извора у селу.

Кајсија ж њиве на месту где су раније били воћњаци.

Касијиска Ма̀ла ж махала.

32. Исто, стр. 41.

33. Јован Ф. Трифуноски, Кумановско-прешевска Црна гора, стр. 176.

Кри'ви пут м њиве.

Мало Рајинце с заселак и махала Рајинца. Од 1878. године у њему су живели мухаџири, који су се иселили. Срби су се досељавали од 1912. године. Године 1940. овде је било 12 српских кућа. Све су се иселиле⁽³⁴⁾.

Муџирска Мала ж друго име за Мало Рајинце (до 1912. године).

Муџирски рид м планинска коса.

О'оје с шума у осојном месту.

Огуновска Мала ж махала.

Пл'оча з камене плоче на путу за планину, поред Берчевске реке.

Пољачка колиба ж њиве.

Раки'те ж мн. њиве.

Реџинска Мала ж махала.

Селиште с потес изнад села где је било старо Рајинце.

Средњи рид м пространа узвисина.

Ср'пска Мала ж тако се једно време (после 1912. године) називало Мало Рајинце.

Студени кљадњци м мн. извор на Карадагу.

Татарке ж мн. њиве код Малог Рајинца. Можда је овде била мезра Татариште, које помиње Александар Стојановски⁽³⁵⁾.

Цр'квиште с место где је била Света Богородица.

Чешма ж чесма.

Шарково гумно с брдо.

7. ГРАМАДА

Грамада је сеоце у долини Дренске реке, леве притоке Моравице, близу већег насеља Летовица.

Старо насеље се налази на Селишту, са десне стране Дренске реке, близу Градишта.

Грамада је старо село. Помиње се у попису војнука с краја XV столећа⁽³⁶⁾. Године 1519. село је имало 11, а 1570. 21 хришћанску породицу и 18 неожењених⁽³⁷⁾.

„До првог светског рата ту су неко време живели муслимани пореклом из Албаније (13 к.), које су се тада иселиле“⁽³⁸⁾.

Године 1940. у Грамади је било 15 досељеничких српских домова⁽³⁹⁾.

После другог светског рата иселиле су се око 18 српских породица. У овом селу је сада 12 српских домова, углавном старачких. Доселила се једна албанска породица.

34. Исто, стр. 174 — 175.

35. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 182.

36. Исто, стр. 141.

37. Исто, стр. 37.

38. Јован Ф. Трифуноски, нав. дело, стр. 182.

39. Исто, стр. 182.

Сеоце је име добило по грамади (уздужна гомила камења).

Назив становника Грамаде је **Грамачанин**, становнице **Грамачанка**, а ктетик је **грамадски**.

Велика пирамида ж високо брдо. Била тригонометријска ознака од камена.

Градиште с њиве и локалитет са десне стране Дренске реке.

Горња Мала ж махала.

Два гроба м шума.

Дољња Мала ж махала.

Дренска река ж речица. „Бија голем дрен”.

Зејнина пади’на ж шума у падини.

И’спод село с њиве, према Моравици.

Кали’ла ж њиве и извор.

Куртина пади’на ж шума. Власник се називао Курта.

Мала парамида ж брдо.

Мала чука ж чука.

Мас кодре — брдо, потес. Од албанског *masë kodre* — „иза брда”.

Муртине њиве ж мн. њиве.

Низ рид м пут који иде за Несалце преко Рида.

Николи’нски и’звор м извор.

Пади’на ж њиве у падини.

Рид м узвисина.

Рупе ж мн. удубљења изнад села где сељаци ваде камен.

Селиште с потес, њиве.

Смолни’ца ж њиве. „Смолничаво место.”

Стојменов и’звор м кладенац.

Турско гробље с остаци муслиманског гробља, шума и трње. Чује се и гробје.

Црквиште с њиве и шума. Познају се темељи цркве. На Распети петак жене на овом локалитету пале свеће.

Шишмански кладанџ м кладенац.

Ши’пин забел м шума.

8. НЕСАЛЦЕ

Несалце је старо насеље на пространој заравни с леве стране Моравице.

Године 1570. село је имало 48 хршћанских породица и 23 неожењена⁽⁴⁰⁾.

Срби су се из овог села одсељавали у разна места. Дошљаци и Трајчилови у Катуну код Врања пореклом су из Несалца⁽⁴¹⁾. Међутим, мали број Срба старинаца живео је овде и почетком XX века. Староседелачки род **Томовци** живео је у Несалцу све до 1928. године, када

40. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 38.

41. Јован Ф. Трифуновски, **Врањска котлина** књ. II, Скорје, 1963, стр. 58 — 59.

је изумро⁽⁴²⁾.

Известан број српских родова досели се у Несалце после 1912. године. Након другог светског рата у овом селу је било око 15 српских домова. Сви су се иселили.

У Несалцу је 1294 становника албанске народности (1981).

Село је у XVI веку пописано као **Иносалце**⁽⁴³⁾.

Назив становника је **Несалчанин**, становнице **Несалка**, а ктетик је **несалски**.

Болоси'н м шума.

Болоси'нска река ж поток.

Бунар м шума и извор.

Воћњак м шума у потесу Дупило.

Грамадско (Грамацко) поље с њиве према Грамади.

Грбље с православно гробље.

Гр'чке тр'ле ж мн. шума. Памти се кад су ту Власи чували овце.

Дупило с шума. На овом месту је, свакако, било село Дубиле⁽⁴⁴⁾.

Дупило означава место на коме се лако пада. **Дубило**, пак, значи **стублину** (чесму).

Зали'на ж пешчана њива. Од албанског *zallit* — „пешчан“.

Застава ж шума и њиве.

Козарник м шума на Карадагу.

Кр'они аскер м („Војнички извор“) извор.

Моравица ж поље и ливаде. „Даја му биволицу, а не му даја Моравицу“ (изрека).

Селиште с шума и њиве према Врбану.

Слатина ж њиве.

Соповска Маџа ж махала. У њој живе албански родови из фиса

Соп.

Ци'ганско с место где су живели Роми.

Цр'квиште с место где је била црква Светог Јована. И после другог светског рата људи су палили свеће на зидинама од цркве.

Череновац м пашњак и ливаде.

Шаљска Маџа ж махала.

Ши'пка ж извор.

Шопка ж утрина.

9. ОСЛАРЕ (АСЛАРЕ)

Осларе је старо село у долини Слатине, с леве стране реке Моравице.

У пописима из XVI века ово насеље је записано као **Ослар**⁽⁴⁵⁾. Године 1519. у њему су постојале 24 хришћанске куће. Године 1570,

42. Јован Ф. Трифуноски, **Кумановско-прешевска Црна гора**, стр. 184.

43. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 146.

44. Исто, стр. 143.

45. Исто, стр. 159.

пак, овде је 35 хришћанских породица и 31 неожењен⁽⁴⁶⁾.

У Ослару живе Срби и Албанци. Године 1981. у селу је било 1009 становника. Српских кућа је око 100.

У овом насељу има Срба староседелаца: **Марчинци**, **Шипковци**, **Марковци** и др.⁽⁴⁷⁾.

За време постојања прешевске казе (1878 — 1912) били су веома утицајни **Крцали'ци** (**Крцали'је**) из Ослара. На гла су је био **Србин Крцалија**, представник хришћана у меџлису и тумач за турски језик.

Насеље је добило име од прасловенске речи **осѣл** (магарац) и наставка — **ар. Ослар** — место где живи онај који гаји магарце.

Назив становника Ослара је **Осларчанин**, становнице **Осларка**, а ктетик је **осларски**.

Ајди'нова пади'на ж шума.

Ајдучки кладанџ м кладенац.

Андрџска Мала ж махала.

Баба—Ружина пади'на ж махала.

Бүјни дол м шума.

Ветарник м брдо, изложено ветру.

Гарванска Мала ж махала.

Регино кладанче с извор.

Гогино с шума. Гога је антропоним.

Голчинска Мала ж махала.

Гробишта мн. место у Тентару где је било гробље несталог села.

Делнице ж мн. шуме.

Дл'ге њиве ж мн. њиве.

Дл'ги рид м издужена узвисина.

Дојчи'новац м њиве и ливада.

Дуд м њиве.

Дупи'ло с шума на Карадагу, према Билинцу.

Ђерен м место у селу. „Вода ђеренљива” (слана). **Ђерен** — сла,

тина.

Златановска Мала ж махала.

И'вков кладанџ м кладенац.

Јендеци м мн. њиве.

Кади'јска Мала ж махала.

Крс м ливада у селу на којој се налази крст. Ту се свети масло.

Крцали'јско с део села где су куће рода Крцалије.

Куде гробља мн. њиве код старог гробља. Уместо гробље у Прешевској Црној гори чешиће се каже **гробља**. „Износимо на гробља”.

Лештар м шума.

Липар м шума.

Маравица ж ливаде поред реке Моравице.

Мари'нковска пади'на ж потес на Риду.

Међино осђе с шума.

Муаци'ри м мн. махала.

46. Исто, стр. 41.

47. Јован Ф. Трифуноски, нав. дело, стр. 186.

Плавиште с њиве до Мораве.

Потуровска Маџа ж махала.

Прудиште с њиве.

Рамне рупе ж мн. шума.

Рид м издужено и пространо брдо.

Росуља ж њиве. Сува земља. Добро успева дуван.

Самар м седласто брдо.

Селиште с њиве.

Слатина ж поток који тече кроз село и њиве око њега (у горњем делу).

Слуп м њива.

Старо гробље с гробље.

Тентар м шума у планини, у Дупилу. У Тентару је некад било насеље. Помиње се у порису војнука крајем XV столеће⁽⁴⁸⁾. Године 1519. у Тентару је живело 10 хришћанских породица⁽⁴⁹⁾. Александар Стојановски сматра да је село лежало. „крај Тентарске реке”, „у близини с. Несалце”⁽⁵⁰⁾. Насеље је било у осларском атару. Још се могу видети зидине, а постоји и црквина. Преко Тентара је водио пут који је избијао на Косовско Поморавље. Топоним је, можда, у вези с латинском речи *tentorium* — „шатор, чадор”. Вероватно је на овом путу била нека стражара.

Тентарска река ж речица.

Тресаво с поток.

Уши с мн. пролаз између два брда.

Црквиште с црквина у Тентару.

Џонинска Маџа ж махала.

Чешма ж чесма.

Штрчаљке ж мн. њиве.

10. ЛЕВОСОЈЕ

Левосоје је старо село са десне стране Јужне Мораве, близу Бујановца.

У попису из 1519. године насеље је имало 58 хришћанских породица⁽⁵¹⁾.

У Левосоју је 1940. године било око 70 домаћинства Срба староседелаца⁽⁵²⁾. А и досељеници су добрим делом из околних села. Јеринци су, нпр., из суседног Лучана, управо из махале Брисић. У турско доба они су куповали од Ужичана катран и препродавали га. Због тога су дошли у сукоб с турским властима и разбежали су се из Брисића у многа села.

Становници села су Срби (172 дома).

48. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 169.

49. Исто, стр. 42.

50. Исто, стр. 169.

51. Исто, стр. 39.

52. Јован Ф. Трифуноски, нав. дело, стр. 63.

У XVI веку село је записивано као **Лефосова** (ЛегоСава) и **Лагошево**⁽⁵³⁾. У Пчињском поменику стоји **Леосово**⁽⁵⁴⁾. У народу се може чути: **Левосоје**, **Леосоје** и, ређе, **Леосаје**. За време Турака, до 1912. године, железничка станица у Бујановцу се називала **Левосоје**.

Према предању, старо село је било на осојном месту, лево од пута, који је долазио с истока, **избијао на Карадаг** и водио за **Косово**.

Назив становника Левосоја је **Левосојчанин**, становнице **Левосојка**, а ктетик је **левосојски**.

Ајдучки кладанџ м извор у Радошњем долу.

Били'цина ливада ж ливада.

Благун м храстова шума („благун”).

Божанска ливада ж ливада.

Бузинска Мала ж махала.

Бучар м њиве. Поток Слатина имао је ту некада већи „пад”, па вода „бучила”.

Велики вучјак м брдо.

Вр'ли дол м дол и стрмина.

Вр'ло би'ло с брдо.

Вучјак м узвисина, долина, потес. Некада била густа храстова шума. Овде су раније живели преци родова **Креканци** и **Бузинци**.

Гаџинска Мала ж најстарија махала у Левосоју.

Глог м плодне њиве. Кажу да је ту био огроман глог, да су људи седели у хладовини.

Горња габриница ж шума.

Горња Мала ж махала.

Горње ливаде ж мн. ливаде.

Горњи коњарник м пашњак.

Горњомалски бели камен м камењар.

Грајевац м шума.

Гричаров бунар м запуштен бунар у селу.

Дејков кладанџ м извор у Кривом долу.

Доња габриница ж шума. „Има габер”.

Доња Мала ж махала.

Доње ливаде ж мн. ливаде.

Доњомалски бели камен м камењар.

Дупче с кладенац. Поред извора су били дубови(стари храстови).

Дзацине ж мн. њиве, са десне стране Мораве према Трновцу.

Зай'мске воденице ж ливаде. Била займова воденица поред Моравице.

Зай'мска чешма ж чесма у подножју Великог вучјака.

Зби'риште с место у селу где су се раније скупљали људи.

Зелеварчики с мн. најстарији српски род у Левосоју, који се одселио још за време Турака, после неког убиства.

Јаруге ж мн. увале поред Мораве.

53. Александар Стојановски, нав. дело, стр. 153.

54. Стојан Новаковић, **Пшињски поменик**, Споменик СКА, Београд, 1895. XXIX, стр. 35.

Коњарник м пашњак. Било некада насеље. Наилази се на остатке темеља кућа.

Кри'ви дол м долина и потес према Боровцу. Наилази се на темеље од кућа.

Кусо доли'нче с долиница.

Ма'ли вуч'јак м мало брдо. И ту је било насеље.

Маравица ж река.

Моравица ж в. Маравица.

Мачорово с њиве. Расли густе врбаце у којима се скривале дивље мачке.

Младенче с њиве до Великог вучјака.

Мрдачов вир м њиве, мочварно земљиште. Некада пропали Турци с коњима.

Мртви'ца ж њиве.

Нешина пади'на ж њиве.

Никол'ин дол ж њиве.

Песци м мн. њиве и део села.

По'за рид м њиве и куће иза Рида, према пружи.

Радивојце с њиве.

Радошњи дол м њиве и пашњак.

Рид м просторно и издужено брдо.

Свети Или'ја м црква на Риду, подигнута на темељу неког старог храма.

Селиште с пашњак и њиве у осоју.

Селски бунар м најстарији бунар у селу. Не зна се откад постоји.

Си'бинско кладњче с кладенац.

Слатина ж речица и њиве с обе стране.

Старо лојзе с потес јужно од цркве.

Ташков кладанџ м извор у Кривом долу.

У'ши м мн. пролаз између два брода.

Цепотине ж мн. њиве. „Исцепена утрина”.

Церова пади'на ж шума.

Чешма ж чесма.

Широка пади'на ж њиве.

НАПОМЕНЕ:

1. Топоними, микротопоними, хидроними и антропоними записани су онако како их Срби изговарају.

2. Акценатски знаци означавају само место акцента. Како штампарија нема све знакове, у многим речима налази се апостроф ('). Он значи да је акценат на слову испред њега (Дл'г, бр'до, Бузаль'к, И'брин, Картафи'љ, Ли'ви и др.).

ТОПОНИМИЯ ПРЕШЕВСКОЙ ЧЕРНОЙ ГОРЫ

(Десять населённых пунктов)

— Р е з ю м е —

Прешевска Чёрная гора (на турецком Карадаг) окрестная цельность, которая на юге граничит с Кумановской Чёрной горой, а на севере доходит до Кончульского ущелья и буяновацкой котловины. Водораздел притоков рек Моравицы разделяет её от косовских местностей Горней Моравы и Изморника.

Места, где некогда были церкви, разрушенные монастыри и места, где были сёла, одни из самых важных доказательств, что Прешевская Чёрная гора в средние века была весьма значимая область.

Автор даёт основные данные и приводит топонимы, микротопонимы, оронимы и гидронимы для этих населённых пунктов: Трнавская Река, Трнава, Норча, Прешево (город), Ораовица, Раинце, Грамада, Несалце, Осларе и Левосойе.

В Прешевской Чёрной горе живут сербы и албанцы и другие. В этой статье топонимия записана от сербского населения.

Др Момчило Златанович

СУНЧИЦА С. СТОЈАНОВИЋ

ЕЛЕМЕНТИ СТВАРАЛАШТВА БОРИСАВА СТАНКОВИЋА У СВЕТЛУ ФЈОРДОВЕ ПСИХОАНАЛИЗЕ

„Станковић (не треба крити) чиста је ерупција, афективан је, емотиван и све што ствара вади из себе, спонтано, даје се, отвара као о сећање, као време, као вечито незадовољство.”*

Ако би требало да одредимо централну карактеристику дела Борисава Станковића, чини нам се да би најадекватније одређење било — његова неомеђаност просторним и временским границама, његова ванвременска и ванпросторна димензија. Лирски обликујући људе свога краја и свога времена, Бора је успео да открије и ухвати ону нит која спаја све људе свих простора и времена.

Понирући у сопствене дубине батргавим корацима својих јунака, у потрази за нечим што се само слуги, а никад не сазнаје, за нечим што се само жели нејасном, а снажном, живом жељом, а никад се не остварује, у потрази за оном песмом „што се само у ноћ чује и у с'н с'нује”, Станковић је сишао дубље од најдубљих индивидуално несвесних слојева и дотакавши се вековних наслага колективно несвесног, стигао до мита. И то — он: „писац са највише спољног локалног обележја, најрегионалнији на први поглед и највише везан за један предано неговани хоризонт, за један посебан малени свет и један посебан малени живот у њему”, управо он — „писац који је ширином и моћношћу уметнички остваренога живота из тог микропског животног језгра досегао границе једне видовито наслућене и кроз слуге тако видовито показане наше општости, да је најпотпутније и најдалекосежније открио неке елементарне суштине о човеку и његовом жићу . . . ”¹⁾

* (Р. Константиновић, *Рањав и жељан, Стари дани — Божји људи*, Просвета Београд, стр. VIII)

1) Милан Богдановић, *Борисав Станковић, Сабрана дела I*, Просвета Београд, 1956, стр. VIII

У додиру са несвесним, Станковић је заиста допро до многих психолошких универзалија, не поимањем, већ снагом доживљеног. Искрзаним, муклим реченицама свог Митка и многих других јунака, и стиснуо је из себе до краја схваћену и горко прихваћену суштину љубави — Ероса, која се само жели, а никад остварује²⁾.

Сусрет са његовом Анимом резултирао је у „Вечитом пољупцу”, причи коју В. Јеротић с правом сматра ремек-делом целокупне наше књижевности и упоређује се са песмом Санта Мариа делла Салуте Лазе Костића³⁾.

Ни мит о краљу Едипу ни његово универзално трајање у човековом несвесном, нису остали незнани Бори. Наслутио га је, у његовом најпримарнијем виду, у силовитој и страшној, несвесно инцестуозној љубави Јовчиној према кћери, као и, унеколико трансформисаног у газда-Марковој љубави и жељи према Софки, због које се, попут Едипа, одлучује на самокажњавање, самоуништење.

Све то, и још много више, омогућио је Бори његов близак контакт са сопственим примарним процесима. Отуда је он тако често називан песником старог Врања, али и општељудским песником, зато је његово стваралаштво непресушни извор подстицаја за многе аналитичаре: књижевне критичаре, психологе, психијатре, антропологе, историографе и многе друге.

За нас је посебно занимљива неоспорно постојећа паралела између Станковића и Фројда, поготову у светлу чињенице да он није познавао Фројдово психоаналитичко учење. Ту чињеницу истичу многи еминентни познаваоци његовог стваралаштва. Ако обратимо пажњу на године издавања неких дела оба ова великана, приметимо да то и није било могуће. Јер, „приповедач Бора Станковић почео је објављивање будућег романа Нечиста крв у нишком часопису Градина у броју 5, 1. марта 1900. године”⁴⁾, исте оне године кад је издато Фројдово „Тумачење снова”, „Коптана” је чак претходила „Психопатологији свакодневног живота” (1900. односно 1904. год.) итд.

Сродност њихових стваралаштва није необашњива. Сам пут и начин Станковићевог продора у дубине људске душе и његова генијална интуиција природно су га водили и довели до открића оних феномена који представљају носеће стубове психоаналитичке теорије, феномена које је Сигмунд Фројд открио другачијим методама: хипнозом, слободним асоцијацијама, касније и аутоанализом.

Покушаћемо да укажемо на само неке елементе сродности њихових дела, који нам изгледају најважнији за њихово упоредно анализирање.

Трослојну структуру личности, састављену од инстанци: ИД-а нагон

2) Видети: Владета Јеротића, *Дарови наших рођака*, Просвета, Београд, 1984, стр. 120—128.

3) Исто, стр. 127.

4) Вера Ценић, *Структура романа „Нечиста крв” Борисава Станковића*, Влањски гласник, нњ. XIV—XV, Врање, 1982. год, стр. 246.

ског, биолошког несвесног слоја, ЕГА-свесног и рационалног и СУПЕР-ЕГА савести, насталој интернализацијом спољашњих, пре свега родитељских, а затим и забрана и ограничења шире друштвене средине, коју предлаже Фројд, срећемо, без икакве сумње, у целокупном Станковићевом књижевном опусу, као његову централну тему. Шта је Софкина нечиста крв која је, колајући генерацијама њених предака, донела читав низ акумулираних потреба за задовољењем, најчешће манифестована у оном „њеном”, до чега би долазило у белим ноћима пуним сабласне месечине, ако не ерупција нагона, дуго, а неуспешно потискиваних? Зар није претња ИД-а да ће преплавити већ ослабљени ЕГО и Ташанин страх од мрака, самоће и лудила? Миткове баханалије са чочечима и свирачима по собинским чивилуцима, далеко од очију чаршије, Јовчино „лудило” у ситуацијама кад би се „запио”, кад би га шчепало „оно његово”, кад Цигански-свирачи не би успели да одсвирају и отпевају „то” што је од њих узалуд тражио, величанствени опис масивних шенлука — све су то примери Фројдове тезе да човеково нагонско непрестано тражи задовољење по сваку цену и да његово угушивање доводи до јачања по једначини: што већи притисак, то јаче снаге несвесног. Нагонско, међутим, пробија и преплављује личност само под посебним условима: кад је цензура свести из различитих разлога ослабљена. То Бора недвосмислено показује: пробој се дешава у ситуацијама снажне омамљености алкохолом или у тренуцима тежих душевних, чак можемо рећи егзистенцијалних криза кад су одбрамбене снаге личности или сведене на минимум или доведене до потпуног краха (Јовча и његов садо-мазохистички однос према жени, газда-Марко итд.).

Говорећи о притиску на либидинозне и агресивне импулсе у циљу њиховог задржавања у несвесном, дотакли смо веома важан појам који Фројд и уводи у психологију: појам потискивања. Да би прихватили законе реалности, морамо се одрећи закона задовољства, једино важећих у случају примарних процеса. Тај трагизам људског свесног постојања, Бора је до краја схватио. Морамо се одрећи себе правог, себе личног да би се дали другоме и од њега били прихваћени. Принуда оваквог правца развоја сасвим је очигледна. Патријархална чаршија Бориног Врања је тај фактор принуде, коме, са пасивним отпором подлежу сви: и Софка и ефенди-Мита, и Митке и Коштана, и Јовча и Ташана, коначно, и пре свих њих и сам Бора. Чувени Митков монолог, у коме, на расстанку од Коштана, са горким признањем да „беше његово”, каже: „Дигни се! Не плачи! Слузу не пуштај! Стегни срце и трпи! Бидни човек; а човек је само за жал и за муку здаден!”⁵⁾ — о томе говори речитије, како нам се чини, од било ког другог дела Станковићевог текста.

СУПЕР-ЕГО — највиши слој личности који, као што је речено, представља основу савести и унутрашњи регулатор понашања, настаје,

5) Борисав Станковић, *Коштана*, Сабрана дела II, Просвета, Београд, 1956, стр. 219.

по Фројдовом учењу, као продукт распадања Едиповог комплекса. Његова строгост и ригидност зависиће од родитељске слике односно од детињег доживљаја родитеља са којим се идентификује. Од тога момента реално постојање родитеља и забрана које потичу од њега као и његовог вредносног система, поприма периферни значај за дете. Оно има унутрашњег родитеља, унутрашње забране, интернализован систем вредности. Принуда покоравана опште прихваћеним нормама средине постоје унутрашња, самим тим и тежа.

Готово сви Борини јунаци показују изузетну крутост СУПЕР-ЕГА. Разлози ове чињенице намећу се сами по себи. Родитељи који имају тако значајну улогу у периоду детињег бурног иживљавања Едипалних конфликта, сами су, давно, претрпели промене примарних процеса у смислу потискивања, утолико бурније уколико су агресивне и инцестуозне жеље биле јаче, сами, су касније, своје целокупно понашање, па и понашање према рођеној деци, каналисали у правцу забрана проистеклих из сопственог, такође већ крутог СУПЕР-ЕГА. Зато су и морали да буду доживљени од стране деце као строги, суздржани, хладни, као извори различитих фрустрација.

Тако се наставља у недоглед процес започет некад давно, вероватно још у доба тотемизма⁶).

Вратимо се још једном поменутиим ликовима Боре Станковића који непрестано морају да се одричу задовољења својих личних, истинских потреба, да потискују своје импулсе, речено Фројдовом терминологијом, са све већим утрошком енергије и све видљивијим слабењем личности, све у циљу одржања друштвених вредности, очувања уздрманог породичног угледа, или од страха од срамоте. Јасно се може сагледати унутрашња условљеност њихових одлука.

Софка се повинује очевим не захтевима него молбама, она свесно приноси као жртву своју младост и недосањане снове поцепаној унутрашњости очевог минтана. Таква њена спремност за пасивно подношење свега што ће неминовно доћи, недвосмислено је детерминисана унутрашњим захтевима, захтевима СУПЕР-ЕГА, који, будући, продукт идентификације са мајком, одређује безрезервно потчињавање ауторитету.

Митке се такође одриче свега што представља његов прави живот: механа, Циганки, вина и песме, сећања на луду љубав са Редеповицом и Коштане која је њена реинкарнација, и враћа „кући, огњишту, пепелу, диму и жени засуканој и с'с тесто умрљаној”⁷). Све због брата, који је, као и отац, „катић”. Иако у вечном сукобу са њиховим (очевим и братовљевим) назорима, Митке је успевао да пронађе задовољства и за себе, све до оног тренутка кад га је брат молбом и клетвом — „заклао”:

6) Видети: Сигмунд Фројд, *О сексуалној теорији — Тотем и табу*, Матица српска, Нови Сад, 1976, стр. 123—140.

7) Борисав Станковић, наведена драма, стр. 219.

„Мој брат, да ме је на паранпарче секја, па опет не би му се подаја. Али пошто он моли и вика: или да га убијем, или да га више по кафане ни срамотим и не резилим — е с'с туј његову молбу — закла ме. Ја, Коштан, у мој живот још бробињка несам нагазија, а камоли на брата руку да дигнем. Брат је брат! Једно млеко смо сисали од нашу слатку мајчицу. И боље ја, него он! Више у механу — не! Вино — не! Песна — не! Дом, уз огњиште!“⁸⁾

Оно што Бора приписује „меком срцу“ Митковом, Фројд би ставио у надлежност СУПЕР-ЕГА. Међутим, у том погледу Митке, чини нам се, има сасвим различиту позицију у односу на друге ликове. Код њега као да је дошло, бар у извесном степену, до инверзне идентификације, до идентификације са мајком уместо са оцем. Наглашавамо — само делимично, јер код њега, без сумње, нису присутне, ни у манифестном ни у латентном облику, хомосексуалне тенденције, које би се очекивале да је у потпуности дошло до извртања у процесу идентификације. Изгледа да су у Митковом давном, детињем доживљавању врло оштро били супростављени ликови „миле и слатке мајчице“ — објекта његове прегениталне чежње и суровог, фрустрирајућег оца — „катила“. Због тога је дошло до цепања очеве фигуре и прихватања само једног њеног дела — полне улоге. Други део — нормативни и вредносни систем остао је по страни, као спољашња опомена и претња, чији представник каснији постаје старији брат. Што се тиче мајке, она остаје вечити извор нежности али потпуно неутралисане, дезеротизоване нежности. Само сећање на њу изазива сузе због „меког срца“ Митковог, које је, вероватно, последица такве, делимично „женске“ идентификације.

Због свега тога је Митков СУПЕР-ЕГО попустљивији, „женскији“ у односу на друге ликове. Због тога Митке и живи (подвукла С. С.) много више од њих, неупоредиво више од, на пример, газда-Мледена, који је дијамитрална супротност њему. Прва и последња Борина реченица у недовршеном роману „Газда-Младен“ најадекватније омеђују трагику његовог постојања и вечитог одрицања. „Целог живота, увек, само је радио оно што један човек треба да ради“, а на крају — запис из његовог „тевтера“: „Умрећу рањав и жељан“. „И потписао се, али не: газда, хаџија, већ само Младен и ништа више“.⁹⁾

Поменимо на крају и Едипов комплекс до кога нас природно води размишљање о СУПЕР-ЕГУ ликова Борисава Станковића, још једну карику у ланцу повезивања Станковићевог и Фројдовог дела.

Едипов компликс се сматра једним од најважнијих, ако не и најважнијим елементом психоаналитичког учења. Фројд га, детаљно објашњавајући његову природу и манифестације, сматра универзалним поседништвом човековог несвесног и у њему види најважнији из-

8) Исто, стр. 218.

9) Борисав Станковић, *Газда Младен*, Сабрана дела I, Просвета, Београд, 1956, стр. 247 и 350.

вор свести о кривици, греху „последњи извор религије и морала”.¹⁰⁾

Отворено љубавно везивање за мајку и амбиваленција према оцу (у доживљајном свету дечака, док је код девојчице обрнут случај) постоје, као законитост једног периода дечјег развоја и без икаквих спољашњих утицаја. Родитељи, међутим, својим ставом могу поштрити едиповске конфликте: мајка — својом превеликом нежношћу, отац — претераном строгошћу.

„Први избор објекта човековог редовно је родоскрвнилачки” — пише Фројда у поменутом чланку — „те су потребне најоштрије забране да се та инфантилна наклоност, која непрестано дела, одврати од стварности”.

Станковић такође познаје постојање родоскрвне љубави. Издвојићемо једну реченицу из описа Софкиних предака која говори о томе: „И циљ живота да им је тај: која ће од њих, једнако негујући се и улепшавајући, моћи својом силном липотом све остале женске иза себе бацити, а све мушке по кући — не гледајући ни род, ни д о б а — (подвукли С.С.) освојити и залудити.”¹¹⁾ Затим, Митке на једном месту тражи од Коштана песму о љубави између блиских рођака Стојана и Стамене, према којој, одговарајући на њено одбијање, Стојан пева:

„Стамено, мори Стамено,
Стамено, кито пролетња,
Стамено, зрно бисерно,
јеси ли чула, разбрала:
дубока вода брод нема,
високо дрво хлад нема,
убава мома, мори, род нема.”¹²⁾

Ипак, његова приповетка, односно драма Јовча, као што је раније истакнуто, најизразитији је пример обраде теме инцеста, због чега ћемо се нешто више позабавити њеном анализом.

Јовча је био „строг, прек”, „Турчин” — како се за њим шапатом говорило, не мање према себи него према другима. Он је, у ствари, вечити трагалац, Ахасвер на Станковићев начин. Трговање по Турској и друга одсуства од куће, честе, увек неуспешне женидбе и незадовољства због погрешних избора („Све оне, жене, ништа нису. Само све оне гледају да те преваре: док је немаш, не узмеш за жену, мислиш да је она богзна шта, да је она то што мислиш, желиш, сањаш, а кад оно после — ништа! И зато нека је грех, ма шта, не

10) Сигмунд Фројд, *Увод у психоанализу*, Матица српска, Нови Сад, 1976, стр. 308-316.

11) Борисав Станковић, *Нечиста крв*, Сабрана дела I, Просвета, Београд, 1956, стр. 10.

12) Борисав Станковић, *Коштана*, стр. 193.

могу после да их гледам, трпим.¹³⁾, нарочито робовање навикама (његово вино — подвукла С. С. — ракија, соба, начин на који хода, пуши, носи доламу) одају личност распињану конфликтима, суштински и према свему амбивалентну, којој је тај тако чврст, постојан спољашњи стил неопходан као ослонац, као равнотежа.

Бора, додуше, то не показује експлицитно. Јовчина психологија је као у камен у исклесана. Међутим, на основу описаних елемената његовог понашања, као и наглог преокрета после рођења кћери, проналазимо сличности са тзв. опсесивно-компулзивном структуром личности, чијом основном карактеристиком Фројд проглашава амбиваленцију.

Са Нациним (односно Васкиним-према драми) рођењем заиста се све из основа мења. Заволевши је „као неким чудом“¹⁴⁾ Јовча сада у њој проналази ту равнотежу за унутрашње ломове, проналази „т о“ за чим је све дотад трагао.

Шта је Јовчино „т о“?

Вероватно отелотворење његова Аниме-вечно женског у његовом несвесном, полу-сећање на неку прадавну, преегзистентну топлину и сигурност¹⁵⁾.

Он сам, у разговору са тастом, хаџијом, (односно владиком у драми), каже: „Знаш, човек цео век жедан тражи нешто. Не нађе, Па... дигне руке, прегори. Али, жедан, бар хлад да нађе. Ни то нема. Сам он узме, посади дрвце, чува, пази да оно порасте те бар ту, ако не жеђ да угаси, а оно хлад да нађе... Дрвце порасте, зазелени, захлади... али око њега нигде бор, топола, све сучке... Е сад, бива ли да то дрвце одсечем, да̄м, вежем га за сучку... бива ли?“¹⁶⁾

Видимо како Јовча истиче да је то „дрвце“ само замена (подвукла С. С.) за неутољену жеђ, а не вода која ће жеђ угасити, истиче да је нашао љубав, али не жену. Овакво свесно, али, подвучимо: превише емоционално дистанцирање од кћери свакако указује на одбрану од инцестуозних тенденција. У прилог оваквом тумачењу иде и Станкскије опис оног тренутка (тренутак чије се трајање временом не мери), када Јовча постепено постаје свестан таквих својих родоскрвних осећања, односно, кад дође до продора несвесних импулса и свесни део личности. Његов ЕГО се тада брани пројекцијом као једном од последњих одбрана: нема он инцестуозне жеље према кћери, већ „га они сви (подвукла С. С.) тако гледају што се боје, сумњају да он, отац, с Нацом нема можда каква рђава посла, па зато је и не удаје...“¹⁷⁾

Одмах затим он осећа страх, што је, по Фројду, знак да су са

13) Борисав Станковић, *Јовча*, Сабрана дела II, Просвета, Београд, 1956, стр. 330.

14) Борисав Станковић, *Јовча, Из мога краја*, Просвета Београд, 1974, стр. 143.

15) Видети: Владета Јеротић, наведено дело, стр. 120.

16) Борисав Станковић, *Јовча*, (драма), стр. 331.

17) Борисав Станковић, *Јовча* (приповетна), стр. 146.

држаји несвесног савладали и пројективну одбрану и „жури се да што пре (подвукла С. С.) ту сумњу отклони“¹⁸⁾ уобичајеним средствима: грубошћу, суровошћу, оним што Фројд, називајући „изврћањем у супротну“ такође сматра одбраном угроженог ЕГА.

Још један детаљ комплексног Јовчиног односа према кћери, изгледа нам као значајан аргумент за тезу о његовим одбранама од сопствених родоскрвних тенденција: страх за њено здравље. Такве и њима сличне појаве Фројд назива „присилним прекорима“ и тумачи их несвесним непријатељством према вољеним особама. „Таква непријатељства скривена у несвесном иза нежних осећања, срећу се у скоро свим случајевима интензивног везивања осећања за одриђену особу; то је класичан случај, узорак амбиваленције људских осећања“¹⁹⁾.

Да ли би се Јовчином несвесном могло „приписати“ да жели болест или смрт толико вољене кћери? Шта би се догодило у случају остварења таквих жеља? С једне стране, отац би изгубио све, с друге — то би значило његово коначно ослобођење од страшних жеља, мука њиховог признавања и новог потискивања назад, у „пакао људске душе.“

Посматрана у светлости ефекта евентуалних непријатељских жеља, могућност њиховог постојања не изгледа нам немогућа.

Шта се за то време дешава са Јовчином кћери Нацом (Васком) — другим чланом Едипалне везе?

Следећи Фројдов модел развоја личности, и она је, после своје треће године, као и сва деца њеног узраста (ни једног — јединог тренутка нисмо посумњали у универзалност Едипа!), морала да уђе у фазу интензивног везивања за оца и првих јављања амбивалентних осећања према мајци. Таква везивања, као што је раније поменуто, постоје сама по себи, без обзира на стварно, реално понашање родитеља, али се конфликти могу продубити и ток Едипа променити ако дође до уплитања родитељских, такође несвесних жеља и ставова према деци. То се, без сумње, догодило у овом случају, због Јовчине снажне љубави и њеног тако отвореног манифестовања. Уместо да се Едипална фаза заврши на уобичајен начин (да се либидо везан за оца најпре ослободи у корист жеље да се од њега добије дете, а затим веже за друге, потпуно „неутралне“ објекте и циљеве, све због страха од напуштање од стране мајке), Наца (Васка) је изгледа остала фиксирана за ову фазу развоја и оца као либидинозни објект.

То су, опет, само наши утисци, реконструисање њеног детињства, на основу каснијих догађаја. Сам Бора о том периоду врло мало говори, напомињући, једино „да је увек мирно, тихо спавала и, што кажу, у сну расла“²⁰⁾.

18) Борисав Станковић, *Јовча* (приповетка), стр. 146.

19) Сигмунд Фројд, *О сенсуалној теорији* — Тотема табу, Матица српска, Нови Сад, 1976, стр. 184.

20) Борисав Станковић, *Јовча* (приповетка), стр. 143.

LES ELEMENTS DE LA CREATION LITTERAIRE DE BORISAV
STANKOVIĆ DANS LE CADRE DE PSYCHANALYSE DE FREUD

R E S U M E

L'analyse de la création littéraire de Borisav Stanković nous montre une ressemblance exceptionnelle avec la théorie de la psychanalyse de Sigmund Freud, bien qu'il soit évident que tous les deux grands savants ne savaient l'un pour l'autre.

Avec cet ouvrage nous essayons de montrer quelques moments psychanalytiques importants dans l'oeuvre de Borisav Stanković, à travers l'analyse de ses personnages. On a montré que les forces inconscientes sont les motifs initiateurs les plus fréquents de ses personnages, qu'on peut clairement séparer trois parties dans la structure de la personne (ID, EGO, et SUPER — EGO), et l'on a aussi témoigné l'importance et les exemples du mécanisme de la défense du refoulement, l'existence de l'amour incestueux etc. Avec une attention particulière l'on a observé les processus de l'identification de formation de SUPER — EGO, et à la solution du complexe d'Edipe chez Mitke, Sofka, surtout chez Jovča et chez sa fille Naca (Vaska).

Cette relation entre l'oeuvre d'art de Stanković et l'oeuvre scientifique de Freud explique que l'un et l'autre sont excellents explorateurs dans les tonds secrets de l'âme humaine. Sur ces »voyages« vers le fond, ils ont réussi d'établir l'existence des phénomènes psychiques qui sont sans aucune doute humaines et universels, Freud avec la puissance de ses méthodes scientifiques, et Stanković avec puissances de son intuition.

Sunčica S. Stojanović

СТОЈАДИН М. СТОЈАНОВИЋ

УЈЕДИЊЕНА СТУДЕНТСКА ОМЛАДИНА И ЧЕТРНАЕСТОДЕЦЕМБАРСКЕ ДЕМОНСТРАЦИЈЕ

Уједињена студентска омладина је политична организација напредног покрета на Београдском универзитету. Она оличава један од најсветлијих периода заједничке и јединствене борбе студената против недемократског режима у монархистичног Југославији; синоним је искреног другарства и идеала борбе за народну слободу и социјалну правду у држави, а на Универзитету — очувања његове аутономије и научне слободе.

Родила се у општем југословенском демократском политичком покрету зближавања и уједињавања пред претећим успоном фашизма у Европи и под инспиративним успесима народних фронта у Француској и Шпанији. Школске 1937/38. године, после низа заједничких акција у претходним годинама, поставивши заједничку политичку платформу, шест политичких студентских групација ујединило се у јединствену Уједињену студентску омладину. Иако је, по степену организованости, ничму њену чинила политичка групација Народни студенти, равноправности је било у свему и у потпуности. То је учинило да разлике нестану у тој мери да се Уједињена студентска омладина у студентским редовима сматрала јединственом политичком организацијом.

Име Уједињена студентска омладина први пут се јавља на годишњој скупштини Студентског правничког друштва, 21. новембра 1937. године. На тој скупштини је за избор управе истанута и прихваћена само једна политичка кандидатска листа — листа Уједињене студентске омладине. Ранијих година су, пак, истицане листе више политичких групација. Отуда се, по моме схватању, овај датум може сматрати рођенданом ове политичке организације, даном њеног фантичког формирања, и то утолико пре што већ 5. децембра исте године, на општем студентском збору, Уједињена студентска омладина има свој, посебан, реферат.¹ И још нешто: тога дана њена појава прерасла је оквиру Београд-

1. Бошко Ђуричковић, *Децембарске демонстрације*, Комунист, година XVII, бр. 137, Београд, 10. децембар 1959. године;

ског универзитета и његовог студентског покрета; она је чином свог постанка у суштини била као предодређена за језгро будућег антифашистичког народног фронта. Оснивачком Конгресу уједињења, који је био у фебруару 1938. године, остало је само да констатује једну фантичку ситуацију акционог јединства напредног покрета и да формулише платформу — „Општу резолуцију Конгреса уједињења Уједињене студентске омладине”. Своју јединственост УСО формулисала је у резолуцији, платформи, речима: „Уједињена студентска омладина неће завити ни од једне политичке странке и поред симпатија и потпоре коју ће указивати свим оним напорима демократских странака, чија је борба сагласна са начелима ове платформе.”

Својим програмом рада Уједињена студентска омладина захватила је више области живота: 1) рад на Универзитету: борба за очување аутономије Универзитета и слободе науке; сарадња са осталим универзитетима у земљи; неговање радних активности и помоћ студентима у раду стручних, економских, здравствених, мировних, спортских, културних и других удружења; 2) сарадња са ванстудентском омладином свих категорија; 3) рад на демократизацији земље и борба за очување мира у свету, што је тада истовремено значило борбу против рата и фашизма.

Са оваквим програмом и политичком платформом УСО убрзо је постала оносница напредног студентског покрета на Београдском универзитету. Око ње су се окупили и њој били наклоњени скоро сви студенти Београдског универзитета. Против ње су били присталице фашистичког Љотићевог „Збора” и присталице режима Југословенске радикалне заједнице — ЈРЗ. Али, противници су, у односу на масовност напредног студентског покрета, представљали један занемарљив број — шакицу плаћених и повлашћених студената.

Политичку зрелост и снагу Уједињена студентска омладина испољавала је за све време свога постојања. Од многих акција које је она предузимала, од оснивања па до фашистичког напада на нашу земљу, издвојио бих само неколико: 1) организовање и одржавање манифестација пријатељства према француском народу приликом доласка министра спољних послова Републике Француске, Ивона Делбоса (12. XII 1937); 2) велики митинг студената Београдског универзитета (17. III 1938) и летак Уједињене студентске омладине против Аншлуса — припајања Аустрије хитлеровској Немачкој; 3) организовање и спровођење тродневног штратја (19, 20. и 21. маја 1938) поводом упада полиције на Технички факултет и хапшења већег броја студената; 4) организовање низа акција у 1939. години, под паролом „Бранићемо земљу” 5) демонстрације од 14. децембра 1939. године.

Уједињена студентска омладина, односно истих оних шест студентских политичких организација, осим организовања манифестација, које су се претвориле у демонстрације, објавиле су проглас у коме су изразиле расположење напредног студентског покрета и поздравиле министра Делбоса „као гласника антиратних снага читавога света и као предводника демократије и слободе”. Студенти, радничка омладина,

грађани и становништво околних села, противно вољи и држању владе Милана Стојадиновића, приредили су величанствени дочек Ивону Делбосу, министру спољних послова Републике Француске. Више од 50.000 гуди, на које је немилосрдно насртала жандармерија, полиција и коњица, супротстављајући се владиној политици повезивања са немачким нацистима и италијанским фашистима, манифестовали су своје демократско расположење. На тргу пред железничком станицом, у Немањиној улици, у Књаза Милоша улици, код „Лондона“, у Александровој, у Душановој — свуда манифестације пријатељства, поклици демократији и слободи. И свуда тамо сукоби са полицијом, која безобзирно насрће на демонстранте. Нарочито коњица код „Лондона“. У Душановој улици прави рат између студената и жандарма: полицајци и жандарми бију пендрецима и ударају кундацима, а студенти их обасипају каменицама. Чује се и понени пуцањ. Било је повређених и рањених. У директном судару, неко је од мојих другова, који су трчали испред мене, некано скинуо шапку са главе неком жандарму. И као да сада гледам како је демонстранти шутирају па то изазива смех.

Кад су Хитлерове трупе, 13. марта 1938. године, умарширале у Аустрију и немачка влада прогласила Аншлус, нашој земљи запретила је директна опасност, јер се немачки фашизам спустио на наше границе. То је узбудило све родољубе у земљи. Уједињена студентска омладина издаје летак против Аншлуса. Он је намењен „свој родољубивој јавности, свим културним, демократским и народним масама“. Осуђујући спољну политику режима, летак позива да се са власти отера Стојадиновић и његова „бестидна дружина“.² Апелујући на патриотска осећања, летак указује да је после Аншлуса, „пут на Јадран природан пут Немачке, да су Словенија и Хрватска већ у сенци кунастога крста, да у Војводини већ марширају јуришни одреди, а да Србији поново прети 1914-та“.³

Осим летка и демонстрација, студенти су у Физичној сали на старом Правном факултету, 17. марта 1938. године, одржали велики митинг на који су дошли не само студенти него и велики број радничке омладине и, посебно, велики број грађана. То је једна од најпосећенијих манифестација. Физичка сала, ма колико велина, није била довољна да прими све који су дошли. Били су пуни и ходници и аула. Говорници су указивали на то да се на нашим границама, после припајања Аустрије хитлеровој Немачкој, претећи вије кунасти крст; да је слобода наше земље у питању; да је потребна слога међу нашим народима и савез са демократским земљама и савез са Русијом. Тад је, по завршетку збора, приликом разилажења, у сали, у ходницима, у аули, спонтано, из хиљаде грла, омладине запевала химна „Хеј Словени!“.

Од 1937. године па до фашистичног напада на нашу земљу, напредни покрет студената нарастао је толико да су Акциони одбор стручних студентских удружења и Уједињена студентска омладина могли организовати и одржавати: демонстрације, митинге, манифестације, ака-

2. Исто, стр. 293.

3. Исто

демије, зборове, и то тако масовно да је на њима учествовало по 3.000 и више студената. Уз то, студентски покрет био је повезан са демократско-револуционарним покретом у земљи, са радницима, са радничном и сеоском омладином. То му је давало посебне политичке димензије и снагу. Повезаност покрета са народом нарочито се осетила за време избора за посланике Народне скупштине (1938), кад су многи студенти, агитујући против режима Милана Стојадиновића, активно учествовали и на зборовима изражавали антифашистично расположење. Због тога су многи студенти прогањани и хапшени. Тако сам и ја, пошто су жандарми пуцали у масу, са којом сам и ја био, и убили и ранили учеснике опозиционог скупа, ухапшен „као коловођа и антидржавни елемент“, па после оптужбе предат суду. Режимска полиција, због револуционарног рада напредних студената, смишља згоду и прави планове, како би задала ударац овом покрету. Али због јединства и другарске солидарности, која је владала међу студентима напредног покрета, због његове масовности, полицији није више било могуће да брзо и лако из масе учесника издвоји и да у маси препознаје оне који су, као руководство студентског покрета, били организатори. То јој је онемогућавало и лако хапшење на улици. Кад је пак и спровела хапшење, није увек за сваког ухапшеног могла знати кога има у рукама. Чак ни онда кад је у затвору имала појединце из руководећег студентског кадра. Из простог разлога што их због бројности није могла све познавати. То јој се десило са мојим најбољим другом са студија. На списку полиције налазио се, већ дуже времена, уредник „Студента“, Душан Костић, данас познати песник. Нас двојица смо знали да полиција трага за њим са намером да га ухапси. Обојица смо студирали на истој групи на Филозофском фанултету и још од првих студентских дана били чланови Удружења студената славистике. Ту је и започело наше зближавање и наше другарство. Из просторија тога Удружења, заједно смо одлазили, како на предавања, тако и на разне политичке анције. Заједно смо растурали летне, заједно учествовали на демонстрацијама и одлазили на зборове и годишње скупштине студената. После, нас двојица, као и један већи број студената, нашли смо се око Опште студентске мензе у Мајне Јевросиме улици. Полиција нас је блокирала, па затим успела да ухапси једну групу студената. Остали су се разбежали. Ја сам избегао хапшење, а ипак сам се налазио на списку ухапшених! Међу ухапшенима био је уредник „Студента“.⁴ Полиција трага за њим, а не зна да се он налази у њеним рукама. Просто због тога што је он имао моја документа: мој студентски лист са својом фотографијом. И тако је Душан Костић лежао у затвору под мојим именом. И не само то. Било је све припремљено да га београдска полиција из „Главњаче“ прогна у моје родно место.⁵ Али, то је изостало; ни данас се не зна због чега. Полиција је из „Главњаче“ отпустила Стојадина Стојановића, а, у ствари, из ње је изашао, онај кога она тражи — уредник „Студента“, Ду-

4. Душан Костић, Градови, Море, Камен, стр. 81. Нолит, Београд, 1965,

5. Милица Дамјановић, *Напредни покрет студената Београдског универзитета*, Прилог историји, књ. 2, од 1929. до 1941, Београд, Нолит, 1974.

шан Костић.

Та немоћ полиције да зна ко су све руководиоци студентског покрета и да их познаје, ставила ју је у ситуацију да се служи методом убацивања конфектената — полицијских сарадника у одреде студентских удружења, у првом реду међу комунисте. Таквог човека полиција је убацила у редове војвођанских студената, који су се хранили у Војвођанској академској трпези. На основу обавештења конфектената, полиција је, у другој половини маја 1938. године, започела хапшење у тој мензи. Ухапшено је више студената. Међу ухапшенима био је и председник Удружења машинства и електротехнике.⁵

Године 1937. и 1938. Уједињена студентска омладина и Акциони одбор стручних студентских удружења остварили су у свему добру сарадњу са универзитетским властима, у првом реду са тадашњим ректором, др Драгославом Јовановићем. Полицији је и то сметало. Тражила је начина како би ректора приказала као човека под којим комунисти врве на Универзитету, правећи базе по просторијама факултета.

Пошто су мучењем изнудили обавештење да су у просторијама Техничког факултета нека студентска удружења, полицијски органи су ноћу, без сагласности денана, професора Петра Бајаловића, и уз изричито противљење ректора, извршили претечајне на Техничком факултету. Упад полиције на овај Факултет, било је грубо кршење аутономије Универзитета и напада на студентски покрет, па и на самог ректора. У току претечајне, полиција је насилно отворала и обијала ормаре и насете, разбацала стручну и научну литературу, превртала књиге и рила по административним актима. Ухапсила је око шездесет студената. То су углавном били чланови управа стручних студентских удружења. Све њих подвргла је батинама и мучењима. Вес о хапшењу и мучењима изазвала је револт масе студената. Акциони одбор стручних удружења одржао је (19. маја) протестни збор. На тај збор се слегла маса студената. Студенти су, због упада полиције на Технички факултет, због повреде аутономије Универзитета, објавили тродневни протестни штрајк, који је на свим факултетима трајао од 19. до 21. маја 1938. године.

Збор је донео резолуцију, у којој се истичу успешна сарадња између студената и универзитетских власти и разлози због којих студенти ступају у штрајк. „Наша одбрамбена акција“, каже се у резолуцији, „није уперена против универзитетских власти и наше госпде професора, са којима хоћемо и даљу пуну искрену сарадњу. Ми се боримо за одбрану Универзитета као целине, јер сматрамо да је последњи напад на наш Универзитет уперен не само против нас студената, него и против слободе научног рада, против основних принципа на којима се заснива наша настава...”⁶

Уједињена студентска омладина издала је више летака у вези са хапшењем и мучењем студената у затвору, у вези са упадом полиције на Технички факултет, као и неистинитим саопштењем Управе града Београда, у коме се тврдило да је полиција, приликом претечајне,

6. Исто

тобоже, пронашла „слагалишта комунистичног и субверзивног материјала”.

Осим летана и саопштења, Уједињена студентска омладина је настојала да о овим догађајима, а посебно о бездушном поступку, који су истражни органи спроводили над ухапшеним студентима, упозна у усменом разговору виђеније појединце из врхова тадашњих политичких странака, затим јавне и културне раднике. Ради успешнијег и брњег информисања оваквих појединаца, формирано је неколико групи. Свака група била је састављена од два до три студената из руководства студентских удружења. Групе су за кратко време обишле већи број политичких, јавних и културних радника. Разговоре са Миланом Гролом водили су Милош Минић и Стојадин М. Стојановић. Са Авдом Хумом, који је дипломирао на истој групи на којој сам и ја дипломирао, ишао сам у Ректорат и тамо смо разговарали са ректором, др Драгославом Јовановићем. Био сам и у групи са Радованом Грковићем, па смо заједно разговарали са Боком Влајићем. Већина је са разумевањем и одобравањем прихватила студентска обавештења и ставове. Мали је број оних који су, макар и у извесним детаљима, добијали судентска тумачења догађаја. Памтим добро како је Бока Влајић, обраћајући се углавном Грковићу, ваљда зато што су се познавали из клуба Демократске странке, викао против комуниста: „Шта ви комунисти хоћете? Претите песницом, а после тражите да вас бранимо...” У целини гледано, резултат те акције, у којој су појединци из руководства тадашњих политичких странака обавештени непосредно од студената, испунио је оно што је УСО желела и оченивала. Како су управо тих дана, и у јуну, одржавани разни политички опозициони зборови, појединци с којима су студенти водили разговоре, у својим говорима на тим зборовима, износили су главне појединости о овим догађајима, осуђујући поступке полиције. Тако се формирало широко јавно мњење, које је у студентском покрету видело поборника демократије и слободе.

Акциони одбор стручних студентских удружења је резолуцију, коју је донео протестни збор упутио, још истог дана, Универзитету у Београду, Загребу и Љубљани, и денанима: Филозофског факултета у Скопљу и Правног у Суботици. Овако брзо обавештавање донело је плода. Студенти Београдског универзитета добили су пуну подршку од других универзитетских центара. Студенти Филозофског факултета у Скопљу и сами су, у знак солидарности, објавили тродневни штрајк, који је, успешно спроведен, трајао од 23. до 25. маја.

Универзитетски сенат је, у вези са упадом полиције на Технички факултет, одржао две седнице. Став који је на њима заузео заслужује да се посебно истакне. Он, у целини својој, по много чему, представља одлучну солидарност са студентима у осуди поступка и метода полицијских органа. На овим седницама, после расправљања, донета је резолуција, у којој се нађе: „Сенат налази да је овакав начин претреса у згради Техничког факултета противан аутономним правима универзитета и није у складу са поверењем универзитетским властима Београдског универзитета...” Потом се истиче да државне власти треба да надокнаде

сву штету коју су полицијски органи нанели студентима и Универзитету.

Сенат се и према студентима поставио оштро и ауторитативно. Закључио је да ће, чим прими целокупан истражни материјал, предузети потребне ктраке против оних студената који су злоупотребили универзитетско поверење.

Поступак полиције према ухапшеним студентима усталасао је јавно мњење у целој земљи, нарочито у универзитетским центрима. Универзитетски сенат је седницу од 3. јуна 1938. године посветио положају ухапшених студената. Студенти су тражили да се испита поступак истражних полицијских органа према похапшеним студентима и да се утврди њихово здравствено стање. Сенат је у вези са положајем ухапшеинх студената и поступком полиције према њима био, може се рећи, јединствен. Нашао је да је исправно захтевати да делегација Универзитетског сената посети ухапшене студенте. Ректор је, узнемирен вестима о лошем здравственом стању студената, по овлашћењу Сената, разговарао са управником града Београда. Управник је одбио предлог да делегација Сената посети ухапшене студенте. Овим одбијањем сама полиција је учинила да шира јавност још више верује да се према похапшенима рђаво поступало. Сенат, незадовољан ставом управника града Београда, овлашћује ректора да о стању здравља студената разговара са министром просвете. Међутим, ни код министра просвете ректор није наишао на разумевање и подршку. Министар га је обавестио само „да не жели да се меша у ствари ресора унутрашњих послова, а да родитељи могу посетити похапшене”. Наишавши на неразумевљење и одбијање и у Управи града и у Министарству просвете, Универзитетски сенат је констатовао да је у таквој ситуацији потпуно исправан захтев студентских удружења да се ухапшени студенти што пре изведу на суд и тако ослободе полицијске тортуре, па је закључио да и сам Сеант, истовремено нао и студентска удружења, постави исти захтев и да се заложни да се тај захтев што пре реализује. Тако је пропао план полиције и режимских кругова да се разбије студентски покрет и прекине сарадња између студената и универзитетских власти, са ректором Јовановићем на челу.

Захваљујући неенергичном и неразумљивом држању влада Велике Британије и Француске пред ратоборним Хитлером, окупиране су, без икаквог војног отпора, Аустрија, 1938, а Чехословачка, 1939. године.

Хитлер је нападом на Пољску, септембра 1939. године, заиграо крваво коло рата. Британија и Француска ступају, ради одбране Пољске, у ратно стање са Немачком. Русија, европска велесила, остаје двадесет и два месеца ван ратних окршаја. Пољска армија, опремљена за старелим наоружањем, после јуначког отпора, надјачана модерном техником фашистичке војне силе, морала је капитулирати. Њена тако брза капитулација изненадила је и узнемирила све европске земље.

Школске 1939/40. године био сам члан Извршног одбора Уједињене студентске омладине, а то је време великих политичких збивања и у Европи и у нашој земљи.

Крајем октобра 1939. године, Уједињена студентска омладина је

издала летак поводом отпочињања рата и поводом пада Пољске. Летак је написан у просторијама Опште студенске мензе, у Мајке Јевросиме улици, а саставили су га: Богдан Капелан, Вељко Мићуновић, Стојадин Стојановић и Јевремовић, чејег се имена не сећам, али знам да је био студент права, из долине Тузле. У току разговора о садржини летка, у вези са одређеним деловима његовим, повремено су учествовали, онако стојећи, Никола Никић и Мирко Попара. Измењено стање у односима европских сила и нове политичке прилике код многих су изазвали забуну, узнемиреност и недоумицу. Тад се први пут међу нама студентима чула парола о измештеним и промењеним нулама реакције. Због тога смо се и ми о садржини овога летка договарали дуже но обично. У летку је рат оквалификован као империјалистички; одата је хвала јунаштвима која су показали Пољаци, бранећи своју земљу од фашистичке машине.

У то време у нашој земљи на власти је била влада Цветновић — Мачек. Постојала је озбиљна опасност да владајући кругови увуку земљу у рат. Народ, односно његови сиромашнији слојеви, а нарочито радници, већ су били притиснути скупом. Постојао је и политички притисак у земљи. Њиме су се одређени владајући кругови додворавали фашизму. Осећао се налет против радничких права: забрањивани су штрајкови, синдикалне конференције, зборови. Под притиском вануниверзитетских снага, на Универзитету се осећало лабављење веза између универзитетских власти и студентских организација. У таквој ситуацији, једна делегација УСО посетила је крајем новембра 1939. године, министра социјалне политике у тадашњој влади, Срђана Будисављевића, једног од вођа дотадашње опозиције. Делегацију су сачињавали: Станко Џингалашевић, Стојадин Стојановић, Мирко Попара и Драшко Станивуковић. Сећам се да је осим ове делегације, истога дана, министар Будисављевић примио и два чешка студента. Са њима смо се срели и договарали у згради Министарства социјалне политике, у Књаза Милоша улици. Они су нам причали о великим студентским демонстрацијама које су само на неколико дана раније одржане у Прагу против фашистичке окупације Чешке. Али и то, како су Немци масакрирали студенте, како су прашке улице пошкропљене студентском крвљу. Претпоставио сам како су прено ове двојице студената и министра Будисављевића проговориле старе везе, које су крајем XIX и почетком XX века са Чесима и Словацима стварали југословенски студенти у Прагу.

У разговору са делегацијом УСО Будисављевић је био тактичан и доста предусретљив. Најпре му је указано на узнемиреност студената и народа због настојања неких владајућих кругова да нашу земљу увуку у рат. Разговарали смо и о економских приликама, о скупом. Тражено је да се министар Будисављевић заложу за то да се обузда подизање цена, нарочито цена животних намирница, јер скупом погађа масу студената и њихове родитеље. Будисављевић је делегацију енергично уверавао да је његов став да наша земља не треба да улази у рат, било на чију страну, а да ћемо се енергично бранити, свим средствима, ако нас неко нападне, макар ко то био.

У другој половини 1939. године, као што смо напоменули, збили су се значајни догађаји и у свету и код нас у земљи. У Европи је почео да бесни други светски рат. У нашој земљи дошло је до споразума владајућих групација. Шеф Удружене опозиције Влатко Мачен, „цепа“ опозициони изборни блок, напушта значајну групацију србијанске опозиције и са Драгишом Цветковићем, новим председником ЈРЗ, странке против које је водио опозицију на посланичким изборима, формира 26. августа 1939. године владу тзв. „Народног споразума“.

И на Универзитету у Београду дошло је до персоналних промена. У јулу 1929. године умро је осведочени пријатељ студената, ректор Београдског универзитета др Драгослав Јовановић. Уједињена студентска омладина достојанствено се опростила од свога ректора, истичући његово разумевање за рад УСО и напредног покрета студената. Поред општајног говора Ратомира — Шиље Радовановића на гробу, приликом сахране, студенти су у многим местима у унутрашњости одржали више комеморативних састанака, посвећених човеку, који је најзаслужнији за трогодишњу, толико плодну, сарадњу универзитетских власти и напредног студентског покрета.

Министарство просвете је, по тадашњем Закону о универзитетима, за новог ректора поставило професора Петра Мицића. У измењеним међународним односима и новим политичким приликама у нашој земљи, кад су државни органи изразито вршили притисак на ректора и Универзитетски сенат, сарадња универзитетских власти са студентима почела је да бива све тања и блеђа. Односи су се брзо и видно изменили на штету студената. Већ од самог почетка школске 1939/40. године, дошло је не само до лабављења дотадашњих добрих веза већ и до неслагања између универзитетских власти и напредног студентског покрета. Уједињена студентска омладина и стручна студентска удружења ишли су за тим да се настави и прошири сарадња. То се јасно види у вези са питањима која су студенти покретали у том периоду. Они су, у склопу општестудентских питања, захтевали измену Опште уредбе о универзитетима и измену факултетских уредби, у реорганизацију Здравственог фонда. Стручна удружења су у резолуцијама годишњих скупштина покретала питања из области наставе, наставних програма и лабораторијског рада. Одговарајућа студентска удружења поставила су захтев да се за студенте медицине смање тансе у лабораторијама. То је тражено и за студенте Пољопривредно-шумарског факултета.

Први сукоб у овој школској години догодио се у вези са акцијом Студентског правничког друштва. Правна заштита је организовала прикупљање добровољних прилога за похапшене студенте, а универзитетске власти су се томе противиле и забрањивале. У времену од два месеца изречле су и разне казне. Оно тридесет студената је, због прикупљања добротолних прилога, кажњено поништењем семестра, забраном уписа или новчаном казном. Међутим, односи су се кулминационо заоштрили на главном политичком питању — питању рата. Низ поступака и догађаја, који су организовани од стране универзитетских кругова и државних органа, искоришћени су као повод да Универзитетско веће донесе од-

луку да се Универзитет затвори за време од пет дана и да се за цео децембар забрањује одржавање свих студентских приредби. Студенти су годинама почетком децембра одржавали традиционални општи студентски збор. А ова одлука је значила да универзитетске власти забрањују и општи студентски збор, који је био заказан за 3. децембар.

У знак протеста против ованвих одлука универзитетских власти, студенти су одржали једнодневни штрајк и две протесне конференције: на Правном и на Техничком факултету. Акциони одбор стручних студентских удружења веровао је да ће Универзитетски сенат, после низа протеста и једнодневног штрајка, преиспитати одлуку о забрани, и попустити, па је општи студентски збор заказан за 13. децембар. Међутим, универзитетске власти остале су чврсто при донетој одлуци и успротивиле се одржавању збора. То је било очигледно прекидање вишегодишње сарадње између универзитетских власти и напредног студентског покрета.

Студенти су забрану одржавања општег студентског збора, заказаног за 13. децембар, схватили као покушај да се окрње стечена студентска права. Реакционарне и полицијске снаге хтеле су, пак, да искористе ову забрану као почетак нових прогањања напредних студената, као дан удара на Универзитет и уништења његове аутономије. У танвој атмосфери Акциони одбор стручних студентских удружења отказао је општи студентски збор.

Уједињена студентска омладина, у знак протеста против забране овога збора, као и због општих прилика и терора у земљи, одлучила је да 14. децембра изведе демонстрације на улицама Београда.⁷

У четвртак, 14. децембра 1939. године врило је целога дана у просторијама Славистичког студентског друштва, које се налазило у нивоу подрумских просторија Капетан-Мишиног здања. Ту су били: Авдо Хумо, Дора Фрајденфелд, Душан Костић, Паула Зон, Блаже Конески, Павличић, Данило Дача, Деса Поповић, Зага Блажевић, Стојадин Стојановић и други. Ту су студенти обавештавани о разлозима одржавања демонстрација, о месту и времену отпочињања демонстрација, о паролама. У ове просторије долазили су, поред студената славистичких група, и студенти других група Филозофског факултета, нарочито студентске групе за енглески језик и групе за француски језик. Тамо су се могли чешће видети и студенти других факултета а нарочито Правног и Техничког. Са Филозофског факултета и из просторија овог Удружења, студенти су око 18 часова и 30 минута, здружени у мање групе, кренули пут Славије.

Тачно у 19. часова, огромна маса студената, радника и пролазника — шетача испунила је трг на Славији. Један друг је из свег грла, продорним гласом, извикнуо парољу: „Живела слобода"! Из хиљаде младих груди проломио се одзив: „Живела слобода"! Тога тренутка је на Славији узврело као у котлу. Земља је затутњала од убрзаног топота

7. Бошко Ђуричковић, Децембарске демонстрације, Комунист, година XVII, бр. 137, Београд, 10. децембар 1959. године.

људских ногу; небо се проломило од узвика. На поклич „Живела слобода!”, као супротност њеном значењу, као оличење тираније и мрачњаштва, сјурили су се, на средини трга, жандарми и агенти. Намеравали су да силовитим и беспошtedним ударом разбију демонстранте пре него што они формирају колону. Маса демонстраната није се дала заплашити. На ударце кундацима, узвратила је каменицама. Полутрчећим нораном почела је да скандира, понављајући паролау: „Доле рат! Доле рат!” У једном тренутку зачуо се застрашујући грохот жандармских пушака. Сиво кубе неба над Славијом злокобно се проломило. Међутим, то су још били пуцњи увис. Како и колико се жандарма и полиције, агената и квартовских писара, ту, намах, сјатило! Жесток и безобзиран удар полиције онемогућио је груписање и сврставање демонстраната у једну колону. Али, полиција, ни уз употребу пушака, није успела да растури демонстрације и разagna демонстранте. Она је само успела да их раздели у две колоне. Прва, бројнија колона, кретала се правцем: Славија — Београдска — Александрова — Технички факултет. Друга, мања колона, ишла је правцем: Славија — Цара Николе — Проте Матије — Кумановска — Александрова. У Александровој ове су се колоне спојиле. Тако се формирала поворка од око две хиљаде људи. То је значило да полиција није успела да нас растури. У сваком од нас као да се снага удвостручила. Широком Александровом улицом отпочело је још снажније скандирање: „Доле рат! Доле скупоћа!” Над нашим главама вијориле су се пароле: „Живела аутономија Универзитета!” и „Живела слобода науке!” Грабећи брзо напред, приближавали смо се Вуковом споменику. Таман је неко од другова, над смо били наспрам главног улаза у Технички факултет, узвикнуо „Доле шпенулант!”, а из Голсфортијеве улице излетоше три „марице”, зауставише се наспред Александрове улице, а из њих поисканаше жандарми и трчећим нораном препречише ову улицу. Бајонети на пушкама зацаклише се под блештавим сијалицама. Чело колоне зачас се нађе очи у очи са полицијом. Требало је пробити кордон жандарма. У ваздуху као да се пресретоше студентска киша од каменица и жандармски пушчани плотун. Иако пуцају, учинило ми се да се кордон повио, да су се жандарми поколебали. Али, тог тренутка зачуо се врисак. Скоро у исти мах неко је узвикнуо: „Другови, пуцају у нас!” Од оноликог броја жандарма и цивилне полиције, који су пуцали увис, неко је од њих пуцао у демонстранте. На овај узвик колона из Александрове улице зави полулево, онако како завија и „двојка”,⁸ и пође њеном пругом. Као да је тражила подршку од старог бунције, застаде пред спомеником Вуку Караџићу. Гледам како са постоља споменика, заклоњени фигуром свога земљана, Мина Митровић — Јарац, студент медицине из Богатића, извикује паролу. Таман је Мина извикују другу паролау: „Живела слобода!” — зачу се нов плотун. Чујем гласове демонстраната: „Један друг је рањен!”; убрзо затим неко виче: „Другарица је рањена! Другарица је рањена!”

8. Бошко Ђуричић, *Децембарске демонстрације, Комунист*, година XVII, бр. 137, Београд, 10. децембар 1959. године.

Пошто сам становао у Студентском дому, у коме смо имали и амбуланту, и медицинску сестру, и лекара, нас неколицина пренели смо тамо другарицу; други су пренели друга који је рањен у леђа. У амбуланти су превијени и пружена им је прва стручна помоћ, веома хитно, чим су стигли. Није ми познато да ли је те ноћи рањена другарица остала у амбуланти. Друг Душан Чолаковић, који је рањен у леђа, знам сигурно да је преноћио у Дому. Он ми је причао да је рањен око цркве Светог Марка, да је иако рањен трчао са групом демонстраната све до Вуковог споменика. Био сам присутан над је сутрадан један грађанин, који се представио као адвонат, својим колима одвезао друга Чолаковића на једну од клиника Медицинског факултета. Заједно са рањеним Чолаковићем, одвезао се и домски лекар др Костић, који је радио на Интерној клиници.

Вест да се рањени студенти налазе у амбуланти брзо се проне-ла кроз Дом. Међу студентима, који из необавештености или спречености нису могли учествовати у демонстрацијама, она је изазвала узнемирење и реаговање. Свеже окрвављена аула Студентског дома за час је била испуњена младим људима. Жандарми и полиција већ су били опколили Дом, довинујући погрде и претње. Са домских прозора према Александровој улици зачули су се повици осуде, а извињиване су и пароле, које су се чуле у тону демонстрација. Цела аула узнеми-рених стурдената, који су осуђивали ово крваво злодело полиције, на једном је занемела: зачула се пуцњава пушака и штентање митраљеза. Неко је трчао са спрата и још са степеница узвикнуо: „Пуцају! на Цр-веном крсту пуцају!”. Који тренутак касније разлегла се вишеминутна пуцњава. Проценили смо да се пуца више Студентског дома, око водо-вода, у Милешевској, у Приштинској. То се пуцало на исту колону де-монстраната, која је од споменика Вуку Караџићу кренула правцем: Гробљанска — подвожњан — Димитрија Туцовића — Бранка Крсмановића — Црвени крст. У свим улицама око Црвеног крста полиција је направила заседу. Чим су се демонстранти појавили, полиција је на њих пуцала. Нарочито се немилеце пуцало у Приштинској улици. Тамо је мучки убијен Мирко Луковић, студент медицине. Тешко је рањена у обе ноге дум-дум мецима Боса Милићевић, студенткиња Високе еко-номско-комерцијалне школе. Такође је тешко рањен у кун Живан Сед-лан, студент технике. Рајко Лалић, столарски радник,⁹ услед великог излива крви, подлегао је ранама у току ноћи између 14. и 15. децембра. Био је погођен са више од десет метана из машинске пушке. Измуче-на страховитим боловима, Боса Милићевић је подлегла ранама 19. феб-руара, а Живан Седлан 4. априла 1940. године.¹⁰

Док је још трајала пуцњава изнад Студентског дома, сазнавши за демонстрације и крвопролића, пробијајући се између жандарма, жур-но је дошао пред Дом, тадашњи управник, професор др Радивој Каша-

9. Јелена Маслеша, *Борбе и акције студената Београдског универзитета*, Го-дишњак Музеја града Београда, књ. IV, 1957;

10. Милица Дамјановић, наведено дело.

нин. Није ушао у Дом. Могао је да нам довинне само неколико охрабрујућих речи. Жандарми који су опколили Дом, претили су да ће ући унутра и разрачунати се, показати нам, а Кашанин нас је храбрио и говорио да полиција не сме унутра, да се он томе противи и да ће од надлежних тражити да се то не догоди.

Негде око 21 часа телефоном сам позвао Општу студентску мензу. Јавио се Данило Бојовић. Кад сам му казао да је домска амбуланта прихватила двоје рањеника, одговорио ми је да и они у Општој студентској мензи имају пуне руке посла исте природе и да су неки колеге из Опште студентске мензе већ ангажоване око одвођења рањеника у Општу државну болницу. Још ми је казао да су демонстрације завршене и да се у Дому сналазимо како најбоље умемо. Велики број студената још увек је био у аули. Посаветовасмо се и договорисмо да се разиђемо и да у току ноћи будемо на опрези.

Управа града Београда у вези са овим демонстрацијама издала је службено саопштење, које је пренела „Агенција Авала”.

У саопштењу Управе града Београда наводи се да су три групе студената и радника покушале да организују демонстрације истовремено на разним местима; да је полиција одмах интервенисала и демонстранте растурила; да су демонстранти камењем напали органе власти и испалили неколико револверских метана; да су „рањена теже два лица мецима и да је више лица повређено камењем...” Управа града не каже да су жандарми и полиција, при растурању демонстрација а и из заседе, употребили оружје и да су пуцали у демонстранте. Али зато полиција даље наводи да је ухапшено и кажњено са по тридесет дана затвора 60 лица, као и да су предузете мере да се организатори и подстреначи пронађу и похватају.¹¹

Четрнаестодецембарске демонстрације показале су снагу, политичку зрелост и способност на жртве студентско-радничке омладине Београда. Међутим, иако су изведене у Београду, оне имају југословенски значај. Одмах су реаговали млади радници, студенти, средњошколци. Протестна писма влади и писма солидарности упутила је омладина Краљева и Чачка, народна студентска омладина Филозофског факултета у Скопљу, хрватски студенти — љевичари. Студенти универзитета у Београду, на Општем студентском збору, који је одржан 31. јануара 1940. године, оценили су да је „... крвави 14. децембар био велики налет реакције на животе и права радног народа и нас младих... Мислили су да ће нас заплашити и да ће талас народне борбе зауставити ватром из пушкомитраљеза, али су се горко преварили. Четрнаести децембар није зауставио народну борбу. Четрнаести децембар ју је још више распалио...”¹²

Извршни одбор Уједињене студентске омладине добио је преко напредних београдских студената, присталица Хрватске сељачке странке поруку од околине потпредседника владе др Мачека да се он жели

11. Дневни лист „Правда” од 16. децембра 1939. године;

12. Милица Дамјановић, наведено дело.

састати са представницима студената да од њих чује разлоге и све друго што је битно у вези са демонстрацијама. Мислим да је ту поруну донео Борис Марушић.

Одбор је сматрао да би било корисно да прихвати ту понуду, како би Мачеку изнео своје протесте и осуде због бруталног поступка полиције. Тако је 21. децембра, недељу дана после демонстрација, дошло до састанка у Председништву владе између потпредседника Влатка Мачена и представника Уједињене студентске омладине. Био је хладан и влажан децембарски дан; улице прошаране снегом. Док смо се од „Лондона” спуштали Милоша Великог улицом према Председништву, мислио сам се да не упаднемо у полицијску замку и тако будемо надмудрени и преварени, па скоро цео Одбор и овако групно будемо похапшени. Али, то се није догодило. Прошли смо на главни улаз, па се од хола упутили степеницама и испели се на други спрат. Кад смо ушли, Мачек је био на ногама. И ми њега и он нас поздрави наклоном главе. Није се са нама руковао; није запитао ни за наша имена нити је питао шта ко од нас студира; није нас понудио да седнемо. Разговарали смо стојећи. И Мачек је стојао. Са наше стране били су присутни: Борис Марушић и Вељко Мићуновић, Стојадин Стојановић, Миро Попара, Грујо Новаковић и Аца Ранков. Иза нас/за столом био је један човек. — Но винар листа Самосталних демократа. Ова слика ми је толико свежа као да се све то није збило пре четрдесет и седам година, већ јуче. Ми сви млади, а пред нама Мачек, седих брнова и проћелаве главе, са карактеристичним панталонама истуреним на коленима, вади дуван не из табанере но из неке мале, шарене кесе и завија га дуго, дуго у цигарет-папир. То његово дуго, оријенталско заоијање цигарете, као да је била игра за смиравање нерава. Али узалуд; ту цигарету није пред нама запалио.

Разговор је започео Вељко Мићуновић, брзо и непосредно, без околишања и празних увода, енергично и слободно. Вељко је подсетио Мачена на то како су студенти Београдског универзитета имали много разумевања за борбу коју је Мачек водио против владе док је био у опозицији; како су га студенти поздравили приликом његовог доласка у Београд на састанак са Удруженом опозицијом, како су му некад певали песме у демонстрацијама, а због помињања његовог имена били прогањани и затварани; како су се борили за слободу народа, па и за слободу и правичност хрватског народа. Вељко за тренутак застаде, па још енергичније настави: „А сада, после три месеца откано сте оставили опозицију и ушли у владу, полиција, са знањем владе, убија студенте, па због тога и Вас чинимо одговорним и огорчени смо и на Вас. Влада чији сте потпредседник убија манифестанте и од београдских улица прави кланицу младих радника и студената. Ви сте једнако одговорни, као и онај део владе, шестојануарске владе са Цветковићем на челу”. Вељко поново застаде и погледа у нас. У себи помислих: демонстрације се настављају; преносимо их са улица у Председништво владе.

Вељко поново настави: „Док сте, господине потпредседниче, некад протестовали код министра унутрашњих дела због интернирања по-

литичара, сада Ваша влада припрема концентрационе логоре . . .”

Мачек је у почетку мирно слушао и скоро ништа није говорио. Али када га је Мићуновић све више притискао, није издржао, реаговао је. Нервозно и несмотрено, гледајући у Вељна, ренао је, како те демонстрације, ове у Београду и друге у Хрватској иду наруку реакцији, Стојадиновићу, Немцима, а организују их комунисти, марксисти . . .

Вељко му на то повишеним тоном рече: „Господине потпредседниче, Ваш одговор да служимо реакцији је кукавички и смешан”.

Мачек није издржао. Узрујано и громогласно почео је да виче: „Напоље! Напоље!”

„Зар је то све што ми можете одговорити, господине потпредседниче владе? — питао је Мићуновић, напуштајући кабинет.

После двадесет и три године од овог догађаја, кад је Вељко Мићуновић био на дужности амбасадора Југославије у Сједињеним Америчким Државама, тамо је боравио и др Влатко Мачек. У једном друштву у коме је био и Мачек немо га је обавестио да је сада у Америци југословенски амбасадор онај студент кога је он, због сукоба у разговору, избацио из кабинета. Мачек уопште није то коментарисао, нити је у вези са тим обавештењем мањак реаговао. Једноставно, као да то није чуо. Мићуновић мисли да је то због тога што је Мачек тада био исувише стар.¹³

На Маченову вику и последње Вељново громогласно питање, у кабинет улетоше два агента-телохранитеља, кроз врата, која су се налазила иза Маченових леђа. Мачек им одмахну руком па се обојица вратише у просторију из које су и „долетели”. Тад поново угледах оног човека за кога сам, приликом уласка у кабинет, помислио да је Маченов шеф кабинета. Пребледео, држи у рукама бележницу, стоји уз Грују Новаковића и Ацу Ранкова, ваљда превише узбуђен од онога што је чуо, беспомоћно говори: „Боже, Боже, шта се све направи”! Ја га у магновењу по гласу познам. Па то је новинар. Онај исти новинар, који је био и у кабинету Срђана Будисављевића кад сам, у новембру, био код њега у делегацији Уједињене студентске омладине. Тад се представио као дописник, чини ми се, листа Самосталних демонстрата.

Кад је Мићуновић изашао, Мачек се стојећи нервозно гибоа напред-назад, напред-назад. Подигао главу па очима као фаровима одмерава од главе до пете сваког од нас посебно. Као да је желео да проиникне: шта ли даље може чути; неће ли се неко од нас поколебати или можда дезавујисати свога друга. Помислио сам, па овано како је Мачек поступио са Вељком, не би поступио ни један провинцијски политичар. Каква тактичка политичка грешна! Позвати некога, чије другове убија влада а сам бити потпредседник те владе, па не бити у стању да чујеш протесте и гнев, то, доиста треба да је далеко од, макар и бившег шефа Удружене југословенске опозиције.

Поновио је како он није питао, но којој политичкој странци при-

13. Разговор Вељна Мићуновића са Бором Гвоздановићем, новинаром „Политике”, „Политика” од 7. јануара 1980. године.

пада, али одмах види ко је комуниста. „А комунисти и ви са њима правите демонстрације, па тиме служите Стојадиновићу.“

Ја сам му први после Вељковог изласна, упао у реч и казао: „Господине потпредседниче, не служимо ми Стојадиновићу, већ управо протестујемо што полиција под Вашом владом пуца у народ, исто као што је пуцала под владом Стојадиновића. Ја лично доживео сам да децембра 1938. године, за време посланичких избора, кад сте Ви били шеф опозиције, Стојадиновићева полиција, у унутрашњости, пуца у масу у којој сам и ја био и убија, као што је овога децембра, полиција Ваше владе, у престоници, пуцала и убила наше другове.“

Миро Попара, каснији народни херој народноослободилачког рата, упада у реч и каже: „Убија, убија Ваша полиција, господине Мачен, и то не само у Београду.“

На све ово Мачен застаде, па бесно повика: „Шта ви комунисти хоћете? Демонстрирали сте у Сплиту и на Сушаку, па нам италијанска штампа поручује, ано влада Југославије није у стању да обузда своје комунисте, онда ће их смирити снага талијанског оружја. А ја то не дам . . . Пуцаће, пуцаће . . .“

Видевши, ваљда, и сам да је претерао у претњи па, као да се повлачи, сам за себе говори: „Уосталом, кад су демонстрације биле, кад се пуцало, ја нисам, господо, био у Београду. Налазио сам се у возу; био сам на путу за Загреб . . . О демонстрацијама и пуцању обавестили су ме у возу на станици у Винковцима . . .“

Миро Попара, који је, насупрот узрујаном Мачеку, говорио врло смирено, обратио му се: „Не само Цветковић, одговорни сте и Ви, господине потпредседниче . . . Студенти Цветковића знају као разбијача синдиката, као политичара који прогони радништво . . . Најзад, Цветковић се као политичар и десна рука Милана Стојадиновића, борио и против Вас док сте били у опозицији . . .“

Мачен се, на ове речи Мира Попаре, осети обавезним да брани свога новог партнера, па је, гледајући све нас, казао: „Драгиша Цветковић је, господо, најпоштенији србијански политичар . . .“

Грујо Новаковић, који је стајао десно од Попаре, није отрпео, узвикнуо је: „Ви браните зулум над народом . . . а ми, студенти, по цени највећих жртава, борићемо се и остати верни народу“.

Мачен, изненађен шта га је снашло, са много једа и горчине, одсечно и гласно заврши:

„Ано је тако, онда, гнсподо, изволите ван!“

ЛИТЕРАТУРА

1. Бошко Ђуричиновић, *Децембарске демонстрације*, Комунист, година XVII, бр. 137, Београд, 10. децембар 1959. године;
2. Војо Ковачевић, *Бурне године Београдског универзитета 1935—1939*, Бео-

град, „Студент”, 1964. године;

3. Војо Ковачевић, *Београдски универзитет*, Комунист од 117—125. броја;

4. Ђорђе Борозан, *Рволуционарни покрет на Београдском универзитету у првој половини 1940. године*, Зборник радова о студентском и омладинском покрету на Београдском универзитету, Београд, 1970;

5. Јелена Маслеша, *Борба и акције студената Београдског универзитета*, Годишњан Музеја града Београда, књ. IV, 1957;

6. Милица Дамјановић, *Народни покрет студената Београдског универзитета*, Прилог историји, књ. 2, од 1929. до 1941, Београд, Нолит, 1974.

LA JEUNESSE UNIE D'ETUDIANTS ET LES DEMONSTRATIONS LE 14. DECEMBRE

R E S U M E

La Jeunesse unie d'étudiants comme l'organisation politique du mouvement d'étudiant à l'Université de Belgrade.

A partir du programme de l'action politique, adopté le jour de la fondation, la Jeunesse unie d'étudiants enterprenent une suite d'actions parmi lesquelles il convient de signaler:

1. organisation des relations amicales avec le peuple français au cours de la visite d'Yvonne Delbosse, le ministre des affaires de la politique extérieures de la République Française.

2. Organisation des démonstrations contre l'Anchluce.

3. Grèves des étudiants contre l'intervention de la police à la Faculté de technique, tortures des étudiants emprisonnés.

4. Démonstrations, tracts, protestations de la Jeunesse unie d'étudiants contre Hitler et la guerre en l'Europe.

5. Démonstrations des étudiants le 14. decembre 1839. an.

6. Réunion d'un délégué de la Jeunesse unie d'étudiants avec vice-président du gouvernement Yougoslave, Dr Vlatko Maček.

Stojadin Stojanović

К Р И Т И К Е И П Р И К А З И

Др Никола Живковић: Ратна штета коју је бугарска учинила Југославији 1941 — 1944, Београд, 1985, 202.

Објављивањем ове књиге Институт за савремену историју је наставио остваривање својих великих и изузетно значајних подухвата из области истраживања ратне штете коју су окупатори учинили Југославији у току рата. (Наиме Никола је пре више година написао студију о ратној штети коју је Немачка учинила Југославији).

Артур у предговору каже да су бројни аспекти политике и поступака бугарској окупационог апарата остали необрађени, па и овај о ратној штети. Овом књигом та празнина се попуњава, јер се у њој свестрано обрађује експлоатација и уништавање људског и материјалног потенцијала Југославије од стране фашистичке Бугарске.

Живковић на почетку књиге приказује запоседање југословенске територије и организацију окупационог система (5—15). Фашистичка оријентација бугарских владајућих кругова и поред формално прокламоване неутралности, све се јасније изражавала у годинама пред почетак другог светског рата. Бугарска привреда се све више оријентише према Немачкој. Њена влада је 12. III 1938. потписала тајни споразум с Немачком о двогодишњој испоруци оружја Бугарској. Јануара 1941. Бугарска је приступила тројном пакту и постаје база за немачке походе. Према привременим смерницама Хитлера од 12. IV 1941. одређено је да јужна Србија и подручје насељено „бугарским Македонцима” припадне Бугарској. Бугарске трупе до 29. IV 1941. су запоселе Македонију, сем западног дела, и делове јужне Србије и Косова. Живковић говори о организацији бугарске власти, па каже да је карактеристика судства и управне власти терористичка, јер је над становништвом заведен терор и прогонство. Немци су, по аутору, експлоатисали рудна налазишта и друге привредне објекте, док су се Бугари бавили организовањем реда, прибављањем радне снаге, обезбеђива-

њем несметаног рада и транспорта робе и војске, а сами се узгред бавили пљачком. Због устанка 15. I 1942. долази до проширења бугарског окупационог подручја у Србији. Крајем 1942. Бугари проширују окупационо подручје у западној Србији све до Дрине. Административни апарат на окупационом подручју је идентичан оној у самој Бугарској.

У наредном излагању се описује разбијање југословенске војске и пљачка њене имовине (17—30). Износи се с каквим наоружањем и опремом југословенска војска (1.700.000 људи) улази у априлски рат. Немци највише плене, а не зна се колико Бугари. Осим пљачке наоружања и опреме, највише су страдали војни објекти. Нехуманост бугарске окупационе власти и војске је највише изражена у њиховом односу према војним, здравственим и хигијенским установама које су и у ратним приликама изразито заштићене одредбама међународног права.

Посебно се разматра експлоатација и уништења људског потенцијала (31—69), јер Бугари као и остали окупатори нису се ограничили само на рат као средство разрачунавања с војском, него су осим свестране експлоатације економског богатства земље завели до тада непознате масовне прогоне и истребљење цивилног становништва. Бугари увиђају опасност која прети од комуниста и родољуба који организују устанак, па се они хапсе, а наређено је да се из Македоније хитно исели 26.450 Срба колониста који су се овамо доселили после 1923. године. Свим тим лицима је претходно одузети имовина. Становништво с територије где делују партизански одреди у Србији и Македонији хапшено је и злостављано. Аутор описује ток борби против одреда и репресалије бугарске војске потпомогнуте полицијским снагама над мирним становништвом. Организује се терор над народом, пале села, убија недужно становништво и одводи у логоре. Аутор констатује да су у предузећима која су била од посебног значаја за окупаторску ратну приврду, један део радника добијао минималну плату или дознаке и бонове помоћу којих у посебним складиштима робе могао да подигне извесну количину прехранбених артикала, док су остали радили без икакве накнаде. Значајни су подаци да је од оружја припадника окупационе власти убијено 72.036, а рањено 29.375 лица. Истовремено у разне логоре смрти у Бугарској и Немачкој интернирано је 14.000 лица, а на принудни рад у земљи у привредним предузећима која су радила искључиво за потребе окупатора, и ван земље у Бугарској, Немачкој и Италији, било је ангажовано 19.000 људи. Бугарске власти су раселиле из својих домова 34.000 људи, а за своју војску и трудове десетине су присилно мобилисале 75.000 људи. Аутор с правом закључује да су Бугари осим великих злочина које су учинили у борбама још веће звршили над ухапшеним становницима окупираних територија по логорима и разним затворима, које су организовали после запоседања овог подручја.

Живковић је описао и трошкове вођења НОР-а (71—81) јер су народи Југославије пртрпели огромну штету водећи ослободилачки рат против бугарске војске и цивилног апарата. За вођење таквог рата

била је потребна војска, оружје, муниција и материјално обезбеђење. Оружје се одузима од окупаторске војске, а за оправку организују радионице, које служе и за израду новог. Са подизањем устанка озбиљно се поставља питање снабдевања НОВЈ најосновнијим потребама у исхрани, одећи и обући. Скупљање прилога за исхрану постала је стална брига НОО-а и других организација НОР-а на ослобођеној и полуослобођеној територији.

У вези са рударство (83—99), Живковић констатује да је у свим рудницама метала на подручју окупираном од Бугарске било упослено 5.700 радника и 200 намештеника. Просечна радничка надница је износила 100 лева. Имајући у виду да су окупатори експлоатисали руднике три и по године, Живковић сматра да је губитак у новцу само на платама износио 119.700.000 дин. Према подацима које је прикупила комисија за утврђивање ратне штете непосредно после рата, окупатори са бугарског окупационог подручја су однели следеће количине руде: хромова руда прве врсте — 168.000 тона, хромове руде за прање 149.000 тона, руде олова 134.000 тона (од чега концентрата 19.061 тона), лискуна 120 тона и лигнита 52.000 тона.

Живковић истиче да је за предмет овог рада од посебног значаја индустријска производња (101—113). По аутору на овом подручју је 1939. било 111 предузећа која су запошљавала више од по 30 радника. Поред тога овде је било доста радионица у којима је радило 2—7 радника-мајстора и исто толики број калфи и шегрта. Од већих предузећа највише их је било у прехранбеној индустрији, око 28, затим 31 у електропривреди, 12 у индустрији грађвинског материјала, шест предузећа хемијске индустрије итд. На подручју Македоније је гајен памук, па је било и радионица за његову прераду. Радионице су запошљавале 5—15 радника. Радници су и пре рата слабо плаћени, а у рату се њихово стање још више погоршало. У прерађивачкој индустрији је најзначајнија била прехранбена индустрија. Она је запошљавала 6,6% радне снаге, а ангажовала је 19% од укупног инвестиционог капитала у индустрији и рударству.

Аутор посебно описује ратну штету у пољопривреди (115—132) и каже да је стање у коме је затечена пољопривреда у делу Југославије који је окупирала Бугарска било доста лоше. Земља је била исецкана на мање поседе, а веће су имали ређи појединци и манастири, али на њима није била организована механизована обрада. климатски и земљишни услови, нарочито у Македонији, погодвали су развиту воћарства и виноградарства које је представљало једну од главних грана у пољопривреди. Благе зиме и положај земљишта, посебно у Македонији, у долини Вардара, пружали су могућност да се гаје све врсте поврћа, нарочито раног. Аутор истиче да су с окупираног подручја Србије и Македоније Бугари извукли велике количине дувана и наводи цифрене податке о томе као и за воћарство, виноградарство и повртларство. Аутор вели да је на подручју Југославије које су окупирали Бугари постојао разноврстан сточни фонд. Највише су гајене овце, козе, биволи, коњи, мазге, магарци, као и разноврсна перад. Све

то је за бугарске окупаторе представљало изванредно богатство па је непосредно после запоседовања ове територије организована беспштедна пљачка тог богатства о чему се и наводе цифрени подаци. У вези са шумарством се вели да је према проценама Комисије за ратну штету, штета почињена овој грани рачуна на 156.448.540 динара. Шумарству је нанета и огромна штета тиме што су шуме нестручно коришћене и експлоатисане, а био је заустављен и њихов развитак и подмлађивање.

Говорећи о саобраћају (133—145) Живковић каже да је он због своје услуге у привредном и друштвеном животу уопште врло важна привредна грана. Аутор даје најосновније податке о свим врстама саобраћаја (железнички и друмски) на подручју које је Бугарска окупирала уз помоћ Немаца. Све оно што је вредело и што се могло користити Бугари су користили, а затим понели са собом у Бугарску. Уништили су 34 поштанске зграде.

Приказана је ратна штета у новчаној привреди (147—164). Бугари су извршили замену југословенског новца у бугарски. Аутор истиче да се за опљачкане драгоцености, новац у племенитим металима и хартије од вредности нису сачувана документа у матичним банкама, нити филијалама из које су однесени.

Посебно је обрађена пљачка и уништавање просветних, научних и здравствених установа и споменика културе на бугарском окупационом подручју (165—174), које је почело одмах после уласка Бугара. Они су по доласку одмах затворили Филозофски факултет у Скопљу, уништили семинаре и библиотеку, а уместо ње остворили другу и опремили је књигама на бугарском језику. Бугари су посебно интересовање показали за југословенске архиве војно-политичке природе. Они плене и уништавају све документа из којих се види порекло и историјски развитак македонског и српског народа. Слично је било и са библиотекама. Бугари су се варварски односили према историјским и културним споменицима. Уништено је 47 цркава и манастира, а оштећено 39 цркава и 12 цамија. Бугари су показали нехуманост према здравственим и хигијенским установама, а велику штету су нанели климатским лечилиштима, стационарима и бањама. Живковић сматра да је тим установама нанета штета око једне милијарде. Међутим, имајући у виду да је због окупације и злочиначког деловања бугарске војске заустављено школовање деце на овом подручју, онемогућено даље образовање кадрова, пружање лекарске помоћи, лечење људи које је у ратним приликама неопходно, па је због тога велики број лица умро или остао неспособан за даље привређивање и поа на терет друштва, одна је апсолутна штета у тим областима знатно већа од директне материјалне штете.

Књига садржи и шест прилога (175—182), регистар личних имена, регистар географских назива и решење скраћеница.

Дело је пример како би требало обрадити проблематику ратне штете коју су Југославији нанеле Мађарска и Италија. Аутор је на основу истраживања архивске грађе и савремене литературе дао ис-

црпан преглед, фактографску реконструкцију, где је то било могуће учинити, ратне штете коју је Бугарска ученила Југославији. У целини узевши, дело Николе Живковића је значајно из више разлога: увод избора тематике, тимељног истраживачког захвата, увод строге научне методологије рада и донетих закључака за све гране којима је намета ратна штета на бугарском окупационом подручју.

Бодрожих Милица

ЛЕСКОВАЧКИ ЗБОРНИК, XXVI, Лесновац 1986, 506+40.

Последњи број Лесковачког зборника у издању Народног музеја у Лесковцу чији је директор уједно и одговорни уредник Хранислав Ранић је донео 27 радова у одељку НОР и социјалистична револуција (5—280), 19 у рубрици чланци и грађа (стр. 281—488) а у одељку Хроника дискусије са скупа посвећеног 25-годишњици излажења „Лесковачког зборника” и осврт на научни скуп „Јединице НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије” чије прилоге у првом делу доноси овај зборник у рубрици „НОР и социјалистичка револуција”. У посебном делу документа у обради др Слободанке Стојичић приложен је Међународни, економски, политички и правни аспект аграрног питања у неослобођеним крајевима Србије после српско турских ратова (стр. 1—40).

Др Горко Миљанић је приназао војнополитички положај и најважнија ратна збивања на југу Србије у 1944. и прегледно се осврнуо на ситуацију у првој половини 1944. и дао карактеристике ситуације у другој половини 1944. У вези с операцијама НОВЈ на југу Србије у другој половини 1944. се констатује да је масовни прилив нових бораца у јединице НОВЈ омогућио формирање 23 бригаде и 8 дивизија НОВЈ на југу Србије у 1944., а почетком 1945. и дивизије КНОЈ-а са 3 бригаде за обезбеђење граница и чишћење територије од остатака непријатеља, у првом реду квислиншких формација. Неке особености НОБ и револуције на југу Србије је предмет рада Александра Јанића. Он се посебно задржао на борбеном путу 46. српске дивизије НОВЈ. За борбени пут 46. дивизије се каже да је имао оперативно тактички значај и састојао се у затварању долине Јужне Мораве у садејству са другим јединицама и ослобођењу и сламању контрареволуционарне побуне на Косову.

Учешће 21. српске дивизије у пробоју сремског фронта и завршним операцијама је обрадио Исидор Ђуковић и указао на припреме за пробој и офанзиву, сам пробој, почетак офанзиве, ослобођење Ђанова, борбе између Славонског Брда и Плетернице, настављање офанзиве, борбе између Илове и Јасеновца, офанзиву преко Илове, продор преко Лоње, учешће у ослобођењу Загреба и др. Станимир Јовановић је описао 5. српску НОУ бригаду у борбама од Бруса до Београда и посебно се задржао на њеном прелазу преко Ибра, уласку у Гучу и нападу на

Пожегу као и борбама код Рудника и Горњег Милановца. О 5. српској ударној бригади говори и прилог Веље Поповића који се осврнуо на форсирање реке Ибра и борбе у Ибарској клисури, учешће 5. српске бригаде у београдској операцији, затим сремском фронту и форсирању Дунава у непријатељској оперативној позадини, као и гоњењу непријатеља до Цеља и коначне победе. Момчило Вученовић је приказао борбени пут 31. српске ударне бригаде 21. дивизије I армије са посебним освртом на њену политичку активност. Аутор констатује да је за изузетно пожртвовање и храброст у борби против непријатеља после ослобођења Загреба 358 бораца из Бригаде предложено за одликовање.

Миодраг Митровић је обрадио учешће 22. дивизије у ослободилачким борбама од Косова до Срема и најпре дао суделовање дивизије у косовској операцији, затим борбе дивизије у Санџану, на Лиму, на Дрини и у пробоју Сремског фонта. Митровић истиче да је само за 1 дан борбе дивизија имала 301 погинулог и 643 рањена бораца. У добро фундираном раду др Живан Стојковић је изнео приказ борби у листовима и часописима 23. српске ударне дивизије у коме истиче да се поред већ објављених књига о борбеном путу бригаде на основу сведочења из листова могу још сликовитије да објасне и доживе борбе. Светислав Миладиновић је приказао учешће 14. српске НОУ бригаде у борбама за ослобођење земље и констатује да је за изванредне заслуге у рату ова бригада похваљивана више пута и проглашена ударном и одликована с више ордена.

Скојевска организација у 14. српској ударној бригади 23. ударне дивизије је предмет рада Ратка Димитријевића. Аутор закључује да је активан рад и ангажованост чланова КПЈ и Скоја у великој мери допринео масовном ступању нових бораца посебно омладинаца у јединице НОВЈ. Предраг Миленковић је описао учешће 24. српске дивизије НОВЈ у косовској операцији од 23. октобра до 10. XI 1944. Аутор се задржао на томе како је дошло до одлуке о ангажовању 24. српске дивизије у косовској операцији и изнео план дејства на правцу Куршумлија — Подујево — Приштина, као и тон борбених дејстава по етапама и изнео резултате дејства 24. дивизије. Драгољуб Шкондрић је написао прилог о 11. СНОУ бригади у завршним операцијама за ослобођење земље и указао посебно на учешће ове бригаде у борбама за ослобођење Косова 1944. и њеним акцијама у борби са балистима на Косову 1945.

Борбени пут 25. српске ударне дивизије (јун 1944. — јул 1945) је описао Светислав Савковић. Он истиче да је од свог формирања дивизија морала да води тешке одбранбене и офанзивне борбе са десетоструко јачим непријатељем-немачким и бугарским окупатором, четницима ДМ, усташама и домобранима. Крајем 1944. дивизија се пребацила преко Дрине у источну Босну и Посавину где у скоро четворомесечним борбама изводи низ успешних дејстава. У добро фундираном раду Драгољуб Мирчетић је приказао 45. српску дивизију НОВЈ у борбама у источној Босни и у дринском мостобрану (XII 1944). Мирчетић је указао на непријатељске снаге, борбе на десној обали Дрине, форсирање Дрине и борбена дејства од 19. до 26. XII 1944. и борбу за дрински

мостобран. Кратак приказ формирања, борбеног пута и дејстава 46. дивизије НОВЈ је дао Душан Јончић. Аутор је описао концентрацију дивизије и борбена дејства у долини Јужне Мораве, као и дејства на Косову и Метохији, затим изградњу и јачање 46. дивизије, која је избацила из строја 4.132 непријатељска војника.

Тихомир Слијепчевић се осврнуо на 46. дивизију НОВЈ у борбама за ослобођење јужног Поморавља и Косова и рад њеног обавештајног центра. Аутор подвлачи да иако је формирана од мобилисаног људства, без претходног борбеног искуства, у тромесечним борбама од Пирота и Грделице, преко Ђилана до Приштине дивизија је „стасала” у сваком погледу. На борбеном путу од Пирота до Приштине је предмет рада Николе Анића који констатује да се од Пиротског НОПО формира Прва а после ослобођења Пирота и Друга пиротска бригада, које одлазе и делују на врањском терену, боре се за ослобођење Косова и обрачунавају с одметницима. О 26. српској бригади и њеном учешћу у борбама за ослобођење југоисточне Србије и Косова прилог је написао Јован Манасијевић. Аутор истиче да је бригада нанела непријатељу тешке губитке, а сама имала 70 погинулих и 170 рањених бораца.

Хранислав Ракић је у свом добро фундираном раду изнео борбени пут 47. дивизије НОВЈ наводећи све значајније битке у којима је дивизија учествовала. Има речи и о војно-политичкој настави и курсеви-ма, захваљујући којима се војничко знање свакодневно побољшавало. Дивизија је 29. IV 1945. имала 905 чланова ПКЈ, 139 кандидата и 2.023 члана Скоја чију су већину чинили сељаци (65—70%), затим радници и интелентуалци. Операција 14. корпуса за сламање краљевачко-ужичког мостобрана од 15. октобра до 16. XII 1944. је предмет рада Јована Максимовића који закључује да ослобођењем Рогатице, Љубовије и Ужица, последње снаге немачке Групе армије „Е” које су се извлачиле преко Краљева су напустиле одбрану мостобрана Краљево — Чачак — Ужице. Радошин Рајовић је у свом фундираном прилогу приказао борбени пут Треће српске НОУ бригаде, прилог представља одлоик из већег рада.

Деловање обавештајне и контраобавештајне службе НОП-а у јединицама НОВЈ југоисточне Србије у завршним операцијама за ослобођење Југославије је описао Милан Обрадовић. Он истиче да су ови органи чистили јединице ЈА од непријатељских елемената, успоставили ред и сигурност, уз помоћ становништва, народних и војно-позадинских власти, извршили ликвидацију око 40.000 разбежаних банди после ослобођења и тиме омогућили нормалну попуну снабдевања јединица ЈА. Др Милан Миладиновић је у добро фундираном раду обрадио нове квалитете у моралу јединица НОВЈ Србије у завршним операцијама за ослобођење земље и обратио пажњу читаоца на остварене друштвено-економске промене и утицај на морал као и виши степен војне организације, утицај на морал, затим социјалистички хуманизам и интернационализам, нове квалитете братства и јединства, југословенски социјалистички патриотизам, рад као моралну вредност нове квалитете личности бораца НОВЈ и неке моралне проблеме кршења норми.

Др Никола Цветковић у свом чланку говори о лирским народним партизанским песмама у ратним листовима 21. српске ударне дивизије које у њима имају видно место. Песме дочаравају ситуацију, атмосферу, значајније догађаје, и личности прате и изражавају дух борбе на подстицајан и активистички начин. Војни судови у јединицама НОВЈ југа Србије у завршним операцијама за ослобођење земље је предмет рада Благоја Глигоријевића који тврди да су војни судови борећи се против непријатеља и изричући правичне и строге казне јачали борбену способност јединица и допринели успеху борбе, а дисциплинским казнама за пропусте у јединицама постицали бољу борбену готовост јединица.

Прилози и написи у листовима војних јединица са југа Србије (21—25. дивизија) о борбеном доприносу пионира је тема рада Владимира Цветковића. Пионери су не само оружјем тражили и градили пут у сутрашњицу. Свој борбени елан они су испољавали и на пољу културно-просветне делатности. Уз добру анализу и потребне коментаре Ђорђе Стаменковић је приложио дневник Данила Атанацковића, команданта 3. батаљона 9. српске НОУ бригаде НОВЈ који је 8. V 1945. херојски погинуо за слободу своје земље. Дневник даје значајне податке о социјално-политичким и војним операцијама Тимочког и Озренског батаљона од краја 1943. до почетка 1944.

У одељну чланака донет је осврт др Видосаве Стојанчевић о „брачном новцу” на основу примера из јужног поморавља, затим прилог разрешавања проблема древног порекла и функционисања генезе Вички (Топлички) нисељан који су написали Михаило Костић и Петар Голубовић и административно-територијалне промене лесковачког краја од 1878. до 1914. Љубодрага Поповића, као и 1 географски опис лесковачког краја из 1871. др Владимира Стојанчевића, затим прилоге проучавању мотива народних приповедака југоисточне Србије др Радослава Раденковића. Ту је и чланак Срђана Марновића о Благоју Стојановићу (1906—1984) једном од првих школованих лесковачких сликара, затим Драгутина Ђорђевића о цртежима надгробних споменика и фотоснимци црквених експоната Христифора Црниловића, Радоша Требјешанина о зградама основних школа у Лесковцу таког XIX века, антрополошка истраживања Јована Јовановића о Црвеној Јабуци и Црвенојабучанима.

Мр Петар Голубовић је дао савремене демографске карактеристике општине Гаџин Хан, која се састоје од 34 села, а Станиша Војиновић је приказао једног заборављеног санупљача народних умотворина (Михаила Вељића) у Јовцу и Разгојни. У два кратка рада у чланку „Из прошлости Лесковца” Драгољуб Трајковић је дао податке о индустрији Богдановићу и индустријалцу из Лесковца који покреће ревију у којој штампа чланке из економије и индустрије. Др Новица Ранђеловић и Властимир Стаменковић су написали два чланка о травњачкој флори југоисточне Србије која представља грађу за флору југоисточне Србије и лековите биљне у флори југоисточне Србије. С. Сотиров, С. Стаменковић и Д. Пешић су написали чланак о технолошким карактеристикама плода џанарике са планинског подручја Грделице, а

др Видан Јовановић је извршио анализу биљне заједнице *Diantho Armeriellum remelicae* на Радан планини у јужној Србији.

М. Радоје Костић је описао рад КПЈ на формирању Топличког НОПО и прве акције одреда. Аутор у свом добро фундираном раду најпре приказује окупљање комуниста и пипреме за оружану борбу у Топлици, затим даје непосредне припреме за устанак и формирање Топличког НОПО, као и његове прве акције. Радоје указује и на четнике Косте Пећанца у Топлици и покушај споразума са њима. Први сукоб између четника и Топличког НОПО је избио септембра 1941., а у наредним месецима у борбама за Прокупље и на Пасјачи Топлички НОПО је војнички потукао четнике К. Пећанца и политички их демаскирао што је имало далекосежне последице у придобијању народа Топлице за циљеве НОБ.

Предмет чланка Стојана Јовића су војне мисије и савезничка помоћ јединицама НОВЈ на југоистоку Србије 1942/44. год. Стојан у свом добро фундираном раду указује најпре на британску политику према НОБ у Србији и пружање помоћи, затим савезничке војне мисије, обавештајне и друге мисије, југословенску базу у Барију, совјетску помоћ јединицама НОВЈ у Србији, затим даје неке услове снабдевања ваздушним путем као и центре пријема савезничке помоћи. Јовић наводи шта су нам савезници испоручили а шта су од наоружања и опреме бацили непријатељима.

Мр Милица Бодрожић је у свом раду приказала радничку класу југа Србије од ослобођења до краја рата, маја 1945. Аутор наводи учешће радничке класе у обнови порушених фабрика, предузећа, творница, радионица. Резултати су били посебно запажени, ударнички пред Први мај. Бодрожић закључује да је радничка класа југа Србије вођена својом авангардом КПЈ, Скојем и другим антифашистичким организацијама поднела изузетне напоре да би се што пре обновила земља. Радници су танође дали значајан допринос у пружању помоћи рањеницима и борцима који су водили борбу за коначно ослобођење земље, као и пострадалима у посивним крајевима.

И из овог кратког осврта на последњи број Лесковачког зборника се види да он представља значајан допринос историографији југословенских народа јер у већини прилога се говори о учешћу јединица са југа Србије у борбама за ослобођење свог краја и читаве земље. И остали радови из етнологије, антропологије, флоре, историје уметности, права и др. нису мање научне вредности, већ напротив писани од врхунских стручњана представљају права научна остварења. Зато и није чудо што је Народни музеј у Лесковцу за свој успешан рад добио ове године највећу награду Музејског друштва Србије „Михаило Валтровић“.

Бодрожић Милица

Даваоци мишљења за објављене радове

Миодраг Митровић .
Хранислав Ракић
Др Вера Ценић
Др Звездана Павловић
Др Вујанид Рудић

Лектор

Момчило Златановић

Вињета на корице: Графички дизајн споменина ослободиоца Врања 1878.

Предраг Савић из Врања

Књига је штампана средствима:
Републичке заједнице науке СР Србије
Основне заједнице науке Јужноморавског региона
и Самоуправне интересне заједнице Културе — Врање

ВРАЊСКИ ГЛАСНИК КЊ. XIX
Тираж 700 и по 50 посебних отисана

